

Tilburg University

Taalverlies door taalcontact?

Schoenmakers-Klein Gunnewiek, M.

Publication date:
1998

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Schoenmakers-Klein Gunnewiek, M. (1998). *Taalverlies door taalcontact? Een onderzoek bij Portugese migranten*. Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

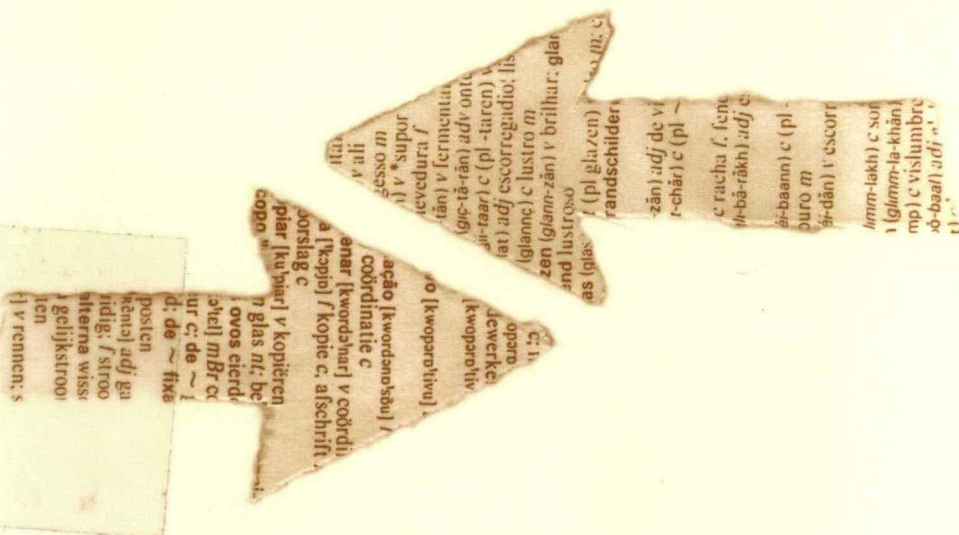
Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Taalverlies door taalcontact?

Een onderzoek bij Portugese migranten

Marian Schoenmakers-Klein Gunnewiek

Studies in Meertaligheid 10

Studies in Meertaligheid

- Deel 1: Jeroen Aarssen, Jan Jaap de Ruiter en Ludo Verhoeven, *Toetsing Turks en Arabisch aan het einde van het basisonderwijs*, 1992
- Deel 2: Ludo Verhoeven, Guus Extra, Ömer Ahmet Konak, Goretti Narain en Rachid Zerrouk, *Tweetaligheid bij allochtone kleuters*, 1993
- Deel 3: Peter Broeder, Guus Extra, Miranda Habraken, Roeland van Hout en Heleen Keurentjes, *Taalgebruik als indicator van etniciteit*, 1993
- Deel 4: Rian Aarts, Jan Jaap de Ruiter en Ludo Verhoeven, *Tweetaligheid en schoolsucces*, 1993
- Deel 5: Goretti Narain en Ludo Verhoeven, *Ontwikkeling van tweetaligheid bij allochtone kleuters*, 1994
- Deel 6: Walter Schrooten en Anne Vermeer, *Woorden in het basisonderwijs*, 1994
- Deel 7: Ludo Verhoeven en Anne Vermeer, *Taalvaardigheid in de bovenbouw*, 1996
- Deel 8: Rian Aarts, *Turks in het basisonderwijs*, 1997
- Deel 9: René Appel en Anne Vermeer, *Woordenschat en taalonderwijs aan allochtone leerlingen*, 1997
- Deel 10: Marian Schoenmakers-Klein Gunnewiek, *Taalverlies door Taalcontact?*, 1998

Studies in Meertaligheid 10

Taalverlies door taalcontact?

Een onderzoek bij Portugese migranten

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit Brabant, op gezag van de rector magnificus, prof.dr. L.F.W. de Klerk, in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door het college van decanen aangewezen commissie in de aula van de Universiteit op maandag 30 november 1998 om 16.15 uur

door

Mariana Joana Schoenmakers-Klein Gunnewiek

geboren op 12 oktober 1960 te Jaguariuna, Brazilië

promotores: prof.dr. G. Extra
prof.dr. K. Jaspaert

omslag: Charlotte Aukema

©Tilburg University Press 1998

ISBN 90-361-9679-5

ISSN 0928-5636

NUGI 941

Behoudens ingeval beperkingen door de wet van toepassing zijn, en onder gehoudenheid aan de gestelde voorwaarden te voldoen, mag zonder schriftelijke toestemming van de uitgever niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

Aan alle ouders die omwille
van hun kinderen (r)emigreren

Voorwoord

Dit boek bevat het verslag van een onderzoeksproject naar taalverlies bij Portugese migranten in Nederland en Frankrijk. Het onderzoeksproject is tussen 1986 en 1990 uitgevoerd bij het Werkverband Taal & Minderheden van de Katholieke Universiteit Brabant, onder begeleiding van Guus Extra en Koen Jaspaert. Door opeenvolgende aanstellingen vanaf 1991 bij onder andere de Vakgroep Romaanse Talen en Culturen (afdeling Portugees) van de Universiteit Utrecht is de data-analyse en de verslaglegging vertraagd. De laatste jaren heeft de Universiteit Utrecht mij echter de gelegenheid geboden te werken aan de afronding van mijn proefschrift. Ik dank de Universiteit Utrecht en met name de Faculteit der Letteren voor het in mij gestelde vertrouwen.

Koen Jaspaert en Guus Extra, mijn begeleiders en promotores, hebben ieder op een eigen wijze veel bijgedragen aan dit proefschrift. De inspirerende inhoudelijke discussies met Koen Jaspaert hebben mij tot een degelijker opzet en uitvoering van het onderzoek gebracht, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. Voor zijn hulp bij de data-analyse ben ik hem eveneens veel dank verschuldigd. Guus Extra dank ik in het bijzonder voor zijn kritische commentaar en suggesties in de fase van de rapportage. Een groeiende waardering heb ik daarnaast voor de manier waarop hij een inspirerende werkomgeving heeft kunnen creëren en behouden voor jonge wetenschappers. De steun van en leerzame discussies met verschillende Tilburgse collega's mogen dan ook niet onvermeld blijven.

Mijn dank gaat eveneens uit naar collega's bij de Faculteit der Letteren van de Universiteit Utrecht, die mij hebben aangemoedigd en gesteund in deze laatste fase. Dat geldt met name voor mijn Portugese collega's die werkzaamheden overnamen, zodat ik aan mijn proefschrift kon werken en die mij ook meer dan eens hebben geholpen bij de interpretatie van gegevens uit het databestand.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de contactpersonen die mij geholpen hebben bij het vinden van informanten. Dat betreft met name Simão Cardoso in Portugal; informant 15 en Teresa Rainho in Nederland; Fernanda Soares da Silva en Sebastião Carvalho in Frankrijk. Met de contactpersonen in Portugal en Frankrijk heb ik kennis gemaakt via prof. Mário Vilela in Porto en Marie-Claude Muñoz in Parijs, waarvoor mijn dank. Maria Antónia Mota van de Universiteit van Lissabon dank ik voor de uitgebreide bespreking van mijn taaltaken.

Grote waardering en respect heb ik voor de gastvrijheid van de Portugese informanten in Portugal, Nederland en Frankrijk en hun bereidheid om belangeloos mee te werken aan het onderzoek. Door hun betrokkenheid besef ik nog meer dat mijn eigen migratiegeschiedenis niet uniek is, maar gedeeld wordt door miljoenen in de wereld.

Joan Drost en Carine Zebedee ben ik dankbaar voor hun hulp bij het camera ready maken van dit boek. De betrokkenheid en praktische steun van mijn man Nico, familie en vrienden is ten slotte van onschatbare waarde geweest.

Inhoud

Afkortingen en symbolen

1	Inleiding	1
2	Het proces van taalverlies	5
2.1	Kernkwesties met betrekking tot taalverliesonderzoek	6
2.1.1	Taalverschuiving versus taalverlies	6
2.1.2	Tempo versus structuur van taalverlies	7
2.1.3	Structurele kenmerken van taalverlies	8
	Competence versus performance	8
	Intratalige versus intertalige factoren	10
	Onvolledige verwerving	11
2.1.4	Het verloop van het taalverliesproces	12
	Regressiehypothesen	13
	Linguïstische kenmerken van taalverlies en de regressie- hypothesen	19
	Compensatiestrategieën	21
	Conclusies	23
2.1.5	Definitie van taalverlies	23
2.2	Een cognitief-semantische benadering	26
2.2.1	De conceptuele hypothese	27
2.2.2	Het begrip "concept"	27
2.2.3	Het ontstaan van concepten	30
2.2.4	Het tweetalig lexicon	30
2.2.5	De invloed van T2 op de conceptualisering in T1	31
2.2.6	De rol van frequentie en transparantie	33
3	Globale onderzoeksoepzet	35
3.1	De werkhypothese	35
3.2	Toetsing van de conceptuele hypothese	35
3.2.1	Relatie tussen conceptualisering en morfologie	37
3.2.2	Afleiding, samenstelling en omschrijving	38
	De woordgrammatica	38
	De invloed van T2 op woordvormingsprocessen in T1	42
3.2.3	Nul-derivatie	43
3.2.4	Plurale tantum	45
3.2.5	Collectiva	46
3.3	Keuze van talen en informanten	47
3.3.1	Talen	47
3.3.2	Informanten	47

Inhoud

4	Onderzoeksmethode	49
4.1	Methodologische kwesties	49
4.1.1	Referentiepunt	49
4.1.2	Type taaldata	51
4.1.3	Metalinguïstisch bewustzijn	51
4.1.4	Vermijdingsgedrag	53
4.1.5	Interferentie van andere vaardigheden	53
4.1.6	De rol van frequentie	54
4.1.7	Werkhypothese en onderzoeksopzet	56
4.2	Informanten	56
4.2.1	Achtergrondkenmerken van de Portugese emigratie	57
4.2.2	Achtergrondkenmerken van de informanten	59
	Sociografische kenmerken	61
	Taalcontacten	64
4.3	Taaltaken	71
4.3.1	Verantwoording	72
4.3.2	Correctietaak	74
	Instructie en afnameprocedure	75
	De items	75
4.3.3	Combinatietaak	94
	Instructie en afnameprocedure	94
	De items	94
4.3.4	Benoemingstaak	103
	Instructie en afnameprocedure	103
	De items	103
4.3.5	Verteltaak	118
	Instructie en afnameprocedure	119
4.3.6	Controle op vormgelijkenis	120
5	Resultaten	123
5.1	Correctietaak	123
5.1.1	Verwachtingen	124
5.1.2	Analyse van de data	124
	Schaalanalyses	124
	Gemiddelde scores	125
	Schaalanalyses per categorie	127
	Items met een gemiddelde score van 50%	130
5.2	Combinatietaak	135
5.2.1	Verwachtingen	136
5.2.2	Analyse van de data	136
	Schaalanalyses	137
	Gemiddelde scores	137
5.3	Benoemingstaak	146

Inhoud

5.3.1	Verwachtingen	146
5.3.2	Analyse van de data	147
	Schaalanalyses	147
	Gemiddelde scores	147
	De informantengroep in Nederland	150
	De informantengroep in Frankrijk	152
	De referentiegroep in Portugal	156
5.4	Verteltaak	160
5.4.1	Analyse van de data	161
5.5	Conclusie	163
	Correctietaak	164
	Combinatietaak	164
	Benoemingstaak	166
	Verteltaak	167
5.6	Controle op vormgelijkenis	167
6	Conclusies en discussie	173
6.1	De gekozen cognitief-semantische benadering	173
	Methode	174
	Resultaten	174
6.2	Betekenis van de resultaten voor de gekozen cognitief-semantische benadering	176
	Taaltypologische afstand	177
	Taalcontact	177
	Beheersing van T2	178
	Taalevolutie	179
	Referentiepunt	181
	Vormgelijkenis	182
6.3	Beperkingen van de gehanteerde onderzoeksmethode	183
6.4	Suggesties voor vervolgonderzoek	184
6.5	De status van taalverliesonderzoek	186
	Bibliografie	189
	Bijlagen	
1.1	Vragenlijst, zoals afgenomen bij de informanten in Portugal	201
1.2	Vragenlijst, zoals afgenomen bij de informanten in Nederland en in Frankrijk	202
2	Kaart van Portugal ingedeeld naar provincies	206
3	Sociografische gegevens van informanten	207

Inhoud

4	Taalcontactgegevens van informanten	209
5.1	Correctietaak, zoals voorgelegd aan de informanten	211
5.2	Correctietaak. Itemlijst per categorie met vermelding van frequentie en woordsoort	213
5.3	Correctietaak. Items in volgorde van opname in de taak met de Franse en Nederlandse equivalenten, de concrete vorm in de taak en het nummer bij de itembespreking	216
6.1	Combinatietaak, zoals voorgelegd aan de informanten	219
6.2	Combinatietaak. Lijst van plaatjes zoals voorgelegd aan de informanten	219
7.1	Benoemingstaak. Lijst van voorgelegde plaatjes	220
7.2	Benoemingstaak. Frequentie van de items in het Portugees	221
8.1	Verteltaak. Instructie en scoringslijst	222
8.2	Verteltaak. Frequentie van activiteiten en entiteiten in een fragment van Charlie Chaplin's film 'Het bezoek'	225
9	Verteltaak. Transcripten van twee informanten, één in Portugal en één in Nederland	226
	Summary	229
	Resumo	235
	Curriculum vitae	241

Afkortingen en symbolen

AFKORTINGEN

F	= Frans
N	= Nederlands
P	= Portugees
T1	= eerste taal
T2	= tweede taal
zn	= zelfstandig naamwoord/nomen
ww	= werkwoord/verb
bn	= bijvoeglijk naamwoord/adjectief
bw	= bijwoord/adverbium
vz	= voorzetsel/prepositie
aff	= affix
AP	= Adjective Phrase
NP	= Noun Phrase
PP	= Prepositional Phrase
VP	= Verb Phrase
ev	= enkelvoud/singularis
mv	= meervoud/pluralis
tr	= transitief
intr	= intransitief
tt	= tegenwoordige tijd
vt	= verleden tijd

SYMBOLEN

[...]	= concept/conceptuele betekenis
<...>	= betekenisaspect
(...)	= grammaticaal aspect in de vorm
{...}	= vertaling
/.../	= uitspraak
\...\	= plaatje
#...#	= context

REFERENTIES

Bij verwijzing naar auteurs is in de tekst de gebruikelijke achternaam aangehouden, dus: De Bot, Mayone Dias, Klatter-Folmer en Sharwood Smith. In de bibliografie is daarentegen consequent de laatste achternaam opgenomen, dus: Bot, Dias, Folmer en Smith.

1 Inleiding

Het onderzoek waarvan in dit boek verslag wordt gedaan, wordt in het onderstaande kort voorgesteld. Verder wordt in deze inleiding het kader van het onderzoek aangegeven en de opbouw van het boek geschetst.

De kernvraag van het onderzoek luidt: welke structurele kenmerken van een eerste taal gaan verloren bij beperkt of geen gebruik van die taal en intensief contact met een tweede taal? Het doel van het onderzoek is te komen tot een beschrijving en verklaring van verlies van structurele kenmerken in een eerste taal vanuit het idee van conceptuele verandering. Het onderzoek kent een cross-linguïstische opzet, waarbij de eerste taal (T1) het Portugees is en de tweede taal (T2) het Nederlands respectievelijk het Frans. Het onderzoek is uitgevoerd met 3 groepen Portugese informanten, te weten: een referentiegroep in Portugal en twee Portugese immigrantengroepen in Nederland respectievelijk Frankrijk. De keuze voor Portugese informanten verklaart tevens het gebruik van voorbeelden in dit boek uit het Portugees en het Frans naast voorbeelden uit het Nederlands.

De belangstelling voor het verschijnsel taalverlies is sinds het begin van de jaren 80 alleen maar toegenomen. Daarbij is de aandacht van taalonderzoekers zowel gericht geweest op verlies van vreemde talen als op taalverlies in een migratiecontext (cf. Lambert & Freed, 1982; Weltens e.a., 1986; Fase e.a., 1992; De Bot, 1993; Fase e.a., 1995). Bij taalverliesonderzoek kan gedacht worden aan T1-verlies, T2-verlies en verlies van een vreemde taal. Dit laatste proces is per definitie intragenerationeel van aard. Het verschijnsel van taalverlies in een migratiecontext kan daarentegen zowel intra- als intergenerationeel zijn, doordat in deze context veelal sprake is van verschillende generaties. De verschillende generaties kunnen op hun beurt onderverdeeld worden in subgroepen. De leeftijd waarop voor het eerst intensief T2-contact plaatsvindt alsmede andere factoren kunnen als indelingscriteria worden gebruikt. De leeftijd bij aankomst in het immigratieland leidt meestal tot grote verschillen in beheersing van T1 en T2, waardoor er ook grote verschillen zijn tussen subgroepen met betrekking tot belangrijke linguïstische kenmerken (cf. Backus, 1996: 387-391). Een gevolg daarvan is dat bij intragenerationeel taalverliesonderzoek het referentiepunt voor de verschillende subgroepen niet hetzelfde kan zijn. De keuze van het referentiepunt wordt uitgebreid besproken in Jaspaert, Kroon & Van Hout (1986). Bij intergenerationeel taalverlies -dat wil zeggen: taalverlies tussen generaties- stuit men op een belangrijke theoretische kwestie. De vraag is namelijk of onvolledige verwerving als verlies moet worden beschouwd (zie 2.1.3). Het antwoord daarop is afhankelijk van de gehanteerde definitie van taalverlies. Voorzover taalverlies in de literatuur wordt gedefinieerd, betreft het meestal een brede definitie waar een groot scala aan taalprocessen in een migratiecontext onder kan vallen. In het onderhavige onderzoek wordt taalverlies als volgt geoperationaliseerd (zie 2.1.5):

Taalverlies is een veranderingsproces in T1 dat veroorzaakt wordt door een breuk met de oorspronkelijke T1-gemeenschap, met als gevolg een beperkt gebruik van T1 en een intensief contact met T2. De resulterende taalverandering is oorzaak van potentiële communicatieproblemen tussen een individu of een groep individuen en de taalgemeenschap waartoe het individu of de groep zich rekent.

Het empirisch onderzoek naar zowel taalverlies in een migratiecontext als naar verlies van vreemde talen heeft tot op heden relatief weinig evidentie voor taalverlies kunnen vinden (cf. Jaspaert & Kroon, 1992; Grendel e.a., 1995: 134-135; Weltens, 1997: 72-73). Met betrekking tot hypothesen die geformuleerd zijn over taalverlies, heeft een groot aantal daarvan gemeen dat ze betekenisaspecten buiten beschouwing laten. Daardoor zijn ze beperkt in hun verklaring van taalverlies. In dit onderzoek is voor een cognitief-semantische benadering gekozen, die gebaseerd is op semantische uitgangspunten en psycholinguïstische noties (cf. Geeraerts, 1986; Lakoff, 1987). De oorzaak van taalverlies wordt daarbij gezocht in een conceptuele verandering bij de taalverliezer onder invloed van een breuk met de T1-gemeenschap en intensief contact met T2. Het T2-contact resulteert niet alleen in een confrontatie met andere linguïstische elementen, maar ook in een confrontatie met andere conceptualiseringen. Bovendien vermindert beperkt contact met T1 de ondersteuning van T1-conceptualiseringen.

Binnen universele beperkingen over hoe entiteiten en activiteiten in de werkelijkheid gecategoriseerd kunnen worden, heeft elke taal haar eigen manier om de werkelijkheid te conceptualiseren. Daardoor kunnen conceptualiseringen tot op zekere hoogte taalspecifiek zijn. Neem de categorie waar het Nederlandse *neef* naar verwijst. *Neef* verwijst zowel naar een zoon van een oom of tante als naar een zoon van een broer of zus. Het Frans kent daarentegen twee verschillende categorieën: *cousin* verwijst alleen naar de categorie "neef" als zoon van oom of tante en *neveu* verwijst alleen naar de categorie "neef" als zoon van broer of zus. Of neem de categorieën waarnaar de Portugese woorden *copo* en *caneca* verwijzen. *Copo* verwijst naar een glas, maar kan ook verwijzen naar een kop of beker zonder oor. *Caneca* daarentegen verwijst altijd naar een kop of glas met oor. Het is de vorm van het object die als indelingscriterium voor de categorisering van de werkelijkheid wordt gebruikt, en niet het materiaal waarvan het object gemaakt is. In het Nederlands daarentegen is het materiaal waarvan het object gemaakt is belangrijk. De vorm, dat wil zeggen met of zonder oor, is geen onderscheidend criterium voor de Nederlandse concepten [glas] en [beker]. Nog een voorbeeld van verschillende conceptualiseringen die in taal tot uiting komen vormt het Nederlandse *openlucht* museum tegenover het Duitse *Freilicht Museum*: daar waar het Nederlands de nadruk legt op het kenmerk <(buiten)lucht>, is in de Duitse conceptualisering kennelijk <(dag)licht> belangrijker als typisch kenmerk van dit soort museum. Met andere woorden: naast een aantal gemeenschappelijke kenmerken als <menselijk, mannelijk en familielid> bij *cousin/neveu*, als <drinkvoorwerp> bij het onderscheid *copo-caneca/glas-beker* en als <bui-

tententoonstelling> bij *Freilicht Museum/openluchtmuseum*, zijn er distinctieve kenmerken in het concept die niet noodzakelijkerwijs distinctief hoeven te zijn voor het equivalente concept in een andere taal. Zo kent het Frans distinctieve kenmerken als <kind van oom of tante> respectievelijk <kind van broer of zus> die het Nederlands niet hanteert bij [neef]; kent het Portugees <vorm> als distinctief kenmerk terwijl het Nederlands kiest voor <materiaal> bij [glas] en [beker]; en kent het Duits <licht> als categorisch kenmerk daar waar het Nederlands <lucht> hanteert bij [openluchtmuseum]. Een verschillende conceptualisering betekent natuurlijk niet dat mensen niet in staat zijn een concept vanuit een ander perspectief te zien. Op basis van ervaring en kennis van de wereld kunnen concepten namelijk aangepast worden (Geeraerts, 1986: 187-218; Lakoff, 1987: 304-337; Appel & Vermeer, 1994: 17-52).

Bij de cognitief-semantische benadering in het onderhavige onderzoek wordt er vanuit gegaan dat taalverlies met name daar optreedt waar er verschillen zijn tussen de conceptualisering van de werkelijkheid in T1 en in T2: de T1-conceptualisering wordt in geval van taalverlies aangepast in de richting van de conceptualisering in T2. Op deze wijze kunnen T1-woorden verbonden worden met T2-conceptualiseringen. De conceptuele aanpassing kan een tijdlang onopgemerkt blijven, zeker wanneer het slechts één kenmerk van een bepaald concept betreft. De betreffende T1-woorden zullen namelijk vaak voorkomen in een context waarin het distinctieve kenmerk niet van cruciaal belang is voor de woordkeuze. Daardoor ontstaan geen duidelijke misverstanden. Pas wanneer het distinctieve kenmerk wel van cruciaal belang is om misverstanden te voorkomen, zal een conceptuele aanpassing in de richting van T2 aan de oppervlakte komen.

De opbouw van het boek is als volgt. In hoofdstuk 2 wordt een aantal kernkwesties met betrekking tot onderzoek naar taalverlies besproken aan de hand van de bestaande literatuur, waarna de cognitief-semantische benadering voor het onderhavige onderzoek wordt gepresenteerd. In hoofdstuk 3 wordt de globale onderzoekszet uitgewerkt en de keuze van informanten en talen verantwoord. Hoofdstuk 4 presenteert de onderzoeksmethode waarbij methodologische kwesties worden besproken die een belangrijke rol spelen in het onderzoek. Daarbij komen het referentiepunt, type taaldata, metalinguïstisch bewustzijn, vermijdingsgedrag, interferentie van andere vaardigheden en de rol van frequentie aan bod. Vervolgens worden de achtergrondkenmerken en taalcontactgegevens van de informanten beschreven, na een korte schets van de Portugese emigratie in het algemeen en de emigratie naar Nederland en Frankrijk in het bijzonder. Ten slotte worden de voorgelegde taaltaken verantwoord en toegelicht. In hoofdstuk 5 worden de resultaten van de data-analyse besproken. Ten slotte worden in hoofdstuk 6 de conclusies uit het onderhavige onderzoek naar taalverlies gepresenteerd en besproken in relatie met de gekozen cognitief-semantische benadering. Tevens worden beperkingen van het onderzoek aangegeven en suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

2 Het proces van taalverlies

Gedurende de laatste jaren is in het kader van onderzoek naar processen van taalverandering in de tijd de belangstelling voor het verschijnsel taalverlies toegenomen. Deze grotere belangstelling heeft ertoe geleid dat verscheidene hypothesen zijn geformuleerd ten aanzien van het taalverliesproces en zijn linguïstische implicaties. Het empirisch onderzoek is tot op heden echter tamelijk schaars gebleven en heeft bovendien weinig evidentie voor taalverlies gevonden. Daarom spitst het onderhavige onderzoek zich toe op het empirisch vaststellen van taalverlies. Het onderzoek wordt uitgevoerd bij Portugese migranten in Nederland en Frankrijk (zie 3.3.2).

Uit de bestaande literatuur op het gebied van taalverlies is gebleken dat veel linguïstische veronderstellingen en hypothesen met betrekking tot taalverlies vrij algemeen zijn geformuleerd. Bovendien zijn deze hypothesen vaak niet ingebed in een psycholinguïstisch kader waarin het verloop van het taalverliesproces kan worden verklaard. Verder is in de bestaande literatuur sprake van een aantal terugkerende kwesties met betrekking tot taalverliesonderzoek. Belangrijke kwesties in het kader van dit onderzoek worden in 2.1 besproken. Het gaat daarbij voornamelijk om de afbakening van het begrip taalverlies ten opzichte van taalverschuiving en om het onderscheid tussen tempo en structuur van taalverlies. Aangezien dit onderzoek zich richt op structurele kenmerken van verlies, wordt vervolgens ingegaan op het onderscheid tussen 'competence' en 'performance', op de rol van intratalige en intertalige factoren in het taalverliesproces en op de factor onvolledige verwerving. Aan de hand van in de literatuur geformuleerde hypothesen met betrekking tot taalverlies wordt daarna het verloop van het taalverliesproces nader beschouwd. Paragraaf 2.1, ten slotte, eindigt met een verantwoording van de definitie van taalverlies, zoals die in dit onderzoek wordt gehanteerd.

In 2.2 wordt de voor dit onderzoek ontwikkelde conceptuele hypothese uiteengezet. Deze hypothese volgt uit een cognitief-semantische benadering van taalverlies. In het kort komt de conceptuele hypothese erop neer, dat de oorzaak van taalverlies gezocht moet worden in veranderingen in het conceptuele systeem van de taalverliezer. Nadat aangegeven is wat onder "concept" wordt verstaan, volgt een uiteenzetting over het ontstaan van concepten. Hierbij wordt onderzoek met betrekking tot het taalverwervingsproces, het tweetalig lexicon en lexicale semantiek nader beschouwd. Voorts worden de invloed van een tweede taal¹ op de conceptualisering in de eerste taal besproken en de rol die frequentie en transparantie daarbij spelen. Deze uiteenzetting eindigt met de formulering van de gekozen werkhypothese voor het onderhavige onderzoek.

---

¹ Onder een tweede taal wordt verstaan de taal van de externe omgeving, niet-zijnde de eerste taal; de taal waarmee men na de geboorte het eerst en het meest mee wordt geconfronteerd is de eerste taal; alle overige talen die men kan leren, worden als vreemde taal opgevat.

2.1 KERNCWESTIES MET BETREKKING TOT TAALVERLIESONDERZOEK

Afgezien van pathologische gevallen van taalverlies² en verlies van een tweede of een vreemde taal, vindt veel onderzoek naar T1-verlies plaats bij migranten (Pap, 1949; Ostyn, 1972; Gonzo & Saltarelli, 1983; Seliger, 1985, 1989 en 1991; Jaspaert & Kroon, 1986, 1987 en 1992; Clyne, 1992; Ammerlaan, 1996; Smits, 1996; Yagmur, 1997). Daarnaast wordt onderzoek naar afname van dialectgebruik wel beschouwd als onderzoek naar dialectverlies, ofwel T1-verlies (De Bot & Weltens, 1985: 51). Dergelijk onderzoek is in Nederland onder andere uitgevoerd door Hoppenbrouwers (1982) en Münstermann & Hagen (1986).

Algemeen wordt aangenomen dat T1-verlies gepaard gaat met intensief contact met een T2. De mate van contact met een T2 zou volgens een aantal onderzoekers zelfs evenzeer, zo niet meer dan de mate van contact met T1, het proces van T1-verlies beïnvloeden (cf. Andersen, 1982: 90; Sharwood Smith, 1983a: 222; Fase e.a., 1992b: 4). Er is echter ook een aantal punten bij taalverliesonderzoek waarover minder eensgezindheid bestaat, terwijl ze van wezenlijk belang zijn voor de interpretatie van taalverlies. Deze kernkwesties worden hierna besproken.

2.1.1 Taalverschuiving versus taalverlies

Een belangrijke kwestie betreft de afbakening van het begrip taalverschuiving versus het begrip taalverlies. De begrippen taalverschuiving ('language shift') en taalverlies ('language loss' of 'language attrition') staan tegenover het begrip taalbehoud ('language maintenance'). Het verschil tussen beide eerstgenoemde begrippen laat zich als volgt karakteriseren: bij taalverschuiving worden bepaalde functies van de oorspronkelijke taal overgenomen door de dominante taal. Bij taalverlies ligt het accent daarentegen niet zozeer op functieverlies, als wel op verlies van taalbeheersing (zie Grosjean, 1982: 102-112; Appel & Muysken, 1987: 32-45).

Afbakening en definitie van beide onderzoeksvelden is echter niet eenvoudig, daar de processen veel gemeen hebben (cf. Fase e.a., 1992b: 3-13). Taalverschuiving en taalverlies doen zich beide voor in taalcontactsituaties, waar de druk tot assimilatie en dus de druk van de omgevingstaal relatief groot is. Samen kunnen beide processen uiteindelijk zelfs leiden tot taaldood ('language death')³. Behalve dat er in beide gevallen meer dan één taal in het geding is en de taalcontactsituatie instabiel, is het startpunt voor beide processen een breuk in linguïstische traditie (Andersen, 1982: 89-91). Deze breuk wordt veroorzaakt door buitentalige factoren die maatschappelijk vrij ingrijpend zijn en daardoor ook van invloed zijn op taalgebruik en taalbeheersing. Voorbeelden van zulke buitentalige factoren zijn industrialisering in een agrarische

² Zie De Bot & Weltens (1985: 51) voor het onderscheid tussen pathologisch en natuurlijk taalverlies.

³ Walker (1993: 71) beschouwt taalverschuiving als een proces en taaldood als het uiteindelijke resultaat van een taalverschuivingsproces. Als men dit onderscheid wil aanhouden, kan dit m.i. eveneens gelden voor taalverlies, respectievelijk taaldood.

gemeenschap (zie Gal, 1979) en emigratie. In het laatste geval veranderen de normen van taalgebruik en taalkennis bovendien abrupt: was eerst de T1 belangrijk in alle facetten van het maatschappelijk leven, daarna wordt veelal de T2 dominant in de publieke sfeer en is de T1 nog slechts beperkt tot gebruik in de eigen etnische kring (Fase e.a., 1992b: 3-13).

De problematische afbakening en definitie hebben sommige linguïsten ertoe gebracht de termen verschuiving en verlies door elkaar te gebruiken, getuige Jamieson (1980) en Andersen (1982). De gemeenschappelijke kenmerken van situaties waarin verschuiving en verlies optreden, brachten andere linguïsten ertoe verschuiving en verlies als twee facetten van één en hetzelfde proces te beschouwen (Fase e.a., 1992b: 9-10). Voor sommigen van hen is deze samenhang aanleiding om wat hiervoor als verschuiving is gedefinieerd, aan te duiden als functioneel verlies (De Bot & Weltens, 1985: 51-52; Hagen & Münstermann, 1985: 67-74; Weltens, 1987: 24 en 1988: 2). De term verlies ('loss') wordt ook gebruikt als overkoepelende term voor meerdere processen, waaronder de processen van verschuiving en verlies:

(...) the term 'loss' will be used here as the overall term for all types of decline of linguistic skills, both in individuals and in speech communities. 'Shift' denotes the loss of linguistic skills between generations, while 'attrition' refers to loss of skills in individuals over time (De Bot & Clyne, 1994: 19).

Inmiddels is wel duidelijk dat de relatie tussen taalverschuiving en taalverlies gecompliceerder is dan aanvankelijk werd aangenomen. In het kader van dit onderzoek is het onderscheid aangehouden zoals gemaakt door Appel & Muysken (1987: 42-45) en Fase e.a. (1992b: 3-13). De term verlies heeft betrekking op taalbeheersing en niet op taalfunctie of taalgebruik.

2.1.2 Tempo versus structuur van taalverlies

Een andere belangrijke kwestie betreft het onderscheid tussen tempo en structuur in taalverliesonderzoek. Bij tempo ligt het accent op de snelheid waarmee het taalverliesproces verloopt. De snelheid wordt afgelezen aan de mate van het verlies dat optreedt. Daarbij kan het onderzoek gericht zijn op de vraag welke sociologische factoren de snelheid van verlies beïnvloeden. Factoren die van invloed worden geacht op taalverlies en oorspronkelijk uit het taalverschuivingsonderzoek komen, zijn: status van talen en sprekers; demografische factoren; de mate van institutionele ondersteuning waaronder de rol van massamedia, godsdienst, onderwijs en overheidsbeleid (zie Giles e.a., 1977; Bourhis e.a., 1981; Johnson e.a., 1983; Appel & Muysken, 1987: 32-38). Een voorbeeld van specifiek onderzoek naar de invloed van deze factoren op het tempo van verlies is Jaspaert & Kroon (1986; 1991)⁴.

---

⁴ Recent worden in het taalverschuivingsonderzoek ook factoren van sociopsychologische aard (waaronder subjectieve perceptie van heersende ideologieën en werkelijkheden) en interactionele aard (i.e. communicatiegedrag) meegenomen, getuige het onderzoek van Leets & Giles (1995: 37-73).

Bij structuur daarentegen ligt het accent op de aard van verlies, dat wil zeggen op de vraag welke linguïstische elementen verloren gaan. Gegeven het feit dat er in een bepaald tempo een bepaalde mate van verlies optreedt door een samenspel van sociologische factoren, luidt de kernvraag: welke linguïstische elementen worden aangetast? Voorbeelden van onderzoek naar structurele kenmerken van verlies zijn Clyne (1980), Sharwood Smith (1983a; 1983b; 1989), Jaspaert & Kroon (1992), Ammerlaan (1996), Smits (1996) en Schoenmakers-Klein Gunnewiek (1997). Aangezien dit onderzoek gericht is op structurele kenmerken van verlies, wordt hier in de volgende paragraaf dieper op ingegaan.

2.1.3 Structurele kenmerken van taalverlies

Ten aanzien van structurele kenmerken van taalverlies zijn in de literatuur een aantal voorspellingen gedaan met betrekking tot de vraag welke elementen waar in het linguïstische systeem aan verlies onderhevig zijn. Deze voorspellingen variëren van algemene opmerkingen van het type "verlies doet zich het eerst voor in het lexicon" (Andersen, 1982: 113; Sharwood Smith, 1983a: 223; Weltens & Grendel, 1993: 142-144) tot concrete voorbeelden van verlies, als onder meer gegeven door Clyne (1980: 23-36), Bettoni (1986: 66-80), Daan (1987: 54-61; 128-130; 137-145), Jaspaert & Kroon (1992: 141-147). Smits (1996) presenteert zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve analyse van de flexievormen in het Iowa Dutch. De meer algemene voorspellingen zijn meestal gebaseerd op intuïtie of op kennis van verwante onderzoeksgebieden als pidginisering en creolisering van talen (Andersen, 1982). De concrete voorbeelden komen daarentegen meestal uit onderzoek naar verschuiving en verlies.

Alvorens hypotheses en theorieën over structurele kenmerken van taalverlies te bespreken, moet een aantal belangrijke theoretische kwesties worden verduidelijkt. Het betreft het onderscheid tussen 'competence' en 'performance', de rol van intratalige en intertalige factoren in het taalverliesproces en de kwestie van onvolledige verwerving.

Competence versus performance

Het onderscheid tussen competence (kennis) en performance (vaardigheid) is van belang vanwege de aanname dat verlies op het niveau van competence dieper in het taalsysteem ingrijpt dan verlies op het niveau van performance. Algemeen wordt aangenomen dat de competence stabiel van aard is dan de performance, dat wil zeggen minder afhankelijk van allerlei toevallige factoren (Van Els e.a., 1984: 52; Sharwood Smith, 1983b: 49; 1989: 187-190).

Met betrekking tot verlies op competenteniveau, merken De Bot & Weltens (1985: 58-59) op, dat uit psychologisch onderzoek bekend is dat kennis die eenmaal goed verworven ("diep verwerkt") is -met uitzondering van pathologische gevallen- niet echt verloren gaat. Wat wel verloren kan gaan is de toegankelijkheid tot die kennis. Dit verlies begint met het niet meer paraat hebben van kennis en eindigt met het niet meer toegankelijk zijn daarvan.

Sharwood Smith (1983a: 224) maakt eveneens melding van dergelijk onderzoek, maar merkt tevens op dat ook tegenbewijs is geleverd: creativiteit speelt mogelijk een belangrijkere rol in de werking van het geheugen dan vaak wordt aangenomen en deze creativiteit is niet altijd trouw aan de feitelijke geschiedenis. Sharwood Smith gaat er dan ook vanuit dat kennis wel degelijk kan veranderen. Volgens Sharwood Smith kan verlies op performance- en competenteniveau als volgt onderscheiden worden:

Performance deficits will manifest themselves in variability. Competence deficits will manifest themselves in the continuing absence of non-deviant structures under all conditions (Sharwood Smith, 1983a: 224).

In tegenstelling tot Sharwood Smith meent Seliger (1985: 4) dat taalverlies zich alleen op performanceniveau voordoet. Sharwood Smith en Seliger lijken echter niet hetzelfde te verstaan onder het begrip performance. Sharwood Smith (1983a: 224-226) gaat uit van spontaan taalgebruik en spreekt van verlies op competenteniveau, zolang niets op het tegendeel wijst. Slechts in het laatste geval is er volgens hem alleen sprake van vaardigheidsverlies (op performanceniveau). Daarentegen vat Seliger (1985: 28-31) performance ruim op, namelijk alles wat een spreker produceert, zowel in spontaan taalgebruik als in testsituaties. Overigens geven beide onderzoekers aan dat het onderscheid tussen performance en competence problematisch is, omdat de relatie tussen de twee niveaus bijzonder complex is. Verder gaan ze er beide vanuit dat als er naast performanceverlies sprake is van competenceverlies, het om stadia in één proces gaat die elkaar opvolgen, dat wil zeggen: verlies op het niveau van performance gaat altijd vooraf aan verlies op het niveau van competence (Seliger, 1985: 29; Sharwood Smith, 1989: 192).

Binnen de context van taalveranderingsprocessen is het onderscheid tussen competence en performance in theoretisch opzicht interessant (cf. Sharwood Smith, 1983b: 49; 1989: 187). Uit het voorgaande blijkt echter al dat dit onderscheid problematisch is. Bovendien is binnen de cognitieve semantiek het onderscheid ook minder scherp gebleken (Geeraerts, 1986: 194-199). Lexicale variatie wordt bijvoorbeeld verklaard door de flexibiliteit van taal. Daaruit volgt:

(...) als de mogelijkheid van creatief woordgebruik tot de synchrone semantische competentie van de taalgebruiker behoort, dan veronderstelt een competentie theorie ook een beschrijving van de contextgebonden processen waarin die creativiteit zich verwezenlijkt, terwijl dergelijke procedurele aspecten van het taalgebruik traditioneel juist tot de performantiefactoren worden gerekend (Geeraerts, 1986: 250).

Aangezien hier ook geen oplossing wordt geboden voor het problematische onderscheid tussen competence en performance, wordt in het onderhavige onderzoek het standpunt ingenomen dat taalgedrag wordt onderzocht. Hoe diep de veranderingen bij taalverlies gaan, wordt voorlopig in het midden gelaten. Wel worden taken aan informanten voorgelegd, die in verschillende mate een beroep doen op wat sommigen competence noemen en andere taken die veel meer in de richting van performance gaan (cf. Sharwood Smith, 1983b: 51). In 4.1 wordt hier nader op ingegaan.

Intratalige versus intertalige factoren

Een tweede theoretische kwestie waarmee men bij onderzoek naar structurele kenmerken van taalverlies te maken heeft, betreft het onderscheid tussen intratalige en intertalige factoren. Onder intratalige factoren of intralinguale factoren wordt hier verstaan factoren die binnen één en dezelfde taal van invloed zijn; met intertalige of interlinguale factoren wordt bedoeld op factoren die niet binnen één taal maar over taalgrenzen heen werken, dat wil zeggen: cross-linguïstisch zijn.

Bij een natuurlijk -dat wil zeggen niet-pathologisch- taalverliesproces worden niet alle talige elementen tegelijk aangetast. In dat verband rijst de vraag welke elementen het eerst en welke elementen pas in een later stadium of helemaal niet worden aangetast. De vraag naar de volgorde van aantasting kan niet los worden gezien van de oorzaak van het taalverliesproces. Als oorzaak van taalverlies wordt zowel beperkt gebruik van T1 als intensief contact met T2 genoemd. Aangezien beide factoren in de praktijk zelden of niet los van elkaar voorkomen, is moeilijk te onderscheiden welke invloed van elk van de twee genoemde factoren uitgaat. Meestal begint men de beschrijving van taalverlies bij het gevolg, te weten: de concrete gevallen van taalverlies die worden aangetroffen in het onderzoeksmateriaal, en probeert men vandaar uit het verlies te verklaren, dat wil zeggen de oorzaak te vinden.

Op dit punt aangeland komt de kwestie van intra- versus intertalige factoren aan de orde. Andersen (1982) en Sharwood Smith (1983b: 56-57) geven aan dat zowel intratalige als intertalige factoren een rol kunnen spelen in het taalverliesproces en dat zij elkaar bovendien kunnen versterken. Daan (1987: 51-77; 126-146) bevestigt dit aan de hand van een aantal voorbeelden uit materiaal dat is verzameld onder Nederlandse immigranten in de Verenigde Staten. De voorbeelden maken nog eens duidelijk dat een onderscheid tussen oorzaak en gevolg van belang is bij de beschrijving van de verklaring van concrete gevallen van verlies. De oorzaak van verlies kan zelfs intratalig zijn terwijl het gevolg, dat wil zeggen de vorm van compensatie, intertalig is en andersom. Een voorbeeld van het eerste geval is *loghuis* en een voorbeeld van het tweede geval is *schoongemaakte boerderij* (Daan, 1987: 58-59). In het eerste geval is de oorzaak intratalig want het Nederlands kent geen woord voor een huis gebouwd uit stukken boomstam en dat wordt intertalig gecompenseerd door middel van een samenstelling van Engelse woord *log* {boomstam} en het Nederlandse woord *huis*. In het tweede geval is de oorzaak intertalig. Het Nederlands kent het begrip *bomen/bos rooien* voor het Engelse *to clear land*. Maar de Engelse uitdrukking in combinatie met het feit dat Nederlandse boeren niet gewoon waren eerst het bos te moeten rooien voordat het land bebouwd kon worden, maakt dat men daar een andere, intratalige Nederlandse uitdrukking voor zoekt die meer in overeenstemming is met het Engelse begrip, namelijk *schoongemaakte boerderij*.

Daan toont verder aan dat men bij het zoeken naar de concrete oorzaak van een aangetroffen afwijkende vorm niet te snel conclusies moet trekken. In het geval van Nederlandse immigranten in de Verenigde Staten bleken dialecten van het Nederlands en verouderd Nederlands een sleutelrol te spelen terwijl men in eerste instantie uitging van een plausibele intertalige verklaring. Voorbeelden die Daan (1987: 59-60) geeft zijn *versleten ponnies* in de betekenis van *uitgeputte ponies*, dat in het Zeeuwse dialect

voorkomt, en *opgebracht* in de betekenis van *opgevoed*, dat gewoon is in het Nederlands van de negentiende eeuw en in de Statenvertaling van de Bijbel voorkomt. Overigens passen deze voorbeelden ook in de samenzweringstructuur ('conspiracy framework') die Sharwood Smith (1989: 193-200) vanuit een psycholinguïstische invalshoek voorstelt als verklaring voor taalverlies en waarbij inter- en intratalige factoren elkaar versterken.

Jaspaert & Kroon (1992) proberen vanuit verzamelde verliesdata meer systematiek in het taalverliesproces te vinden. Zij gaan ervan uit dat, behalve in die gevallen waar elementen helemaal verloren zijn gegaan, het gevolg van verlies veelal direct waarneembaar is in het gebruik van een gemarkeerde vorm ten opzichte van een gekozen referentiepunt (zie 4.1.1). De gemarkeerde of aangetaste elementen worden daarbij opgevat als compensatie voor verlies en kunnen op basis van vormkenmerken ingedeeld worden in intertalige en intratalige compensatievormen. Daarentegen is de oorzaak van de compensatie volgens Jaspaert & Kroon (1992) meestal niet te achterhalen op basis van individuele gevallen van taalverlies. Deze kan wel achterhaald worden door bestudering van een groep elementen die wel en een groep elementen die niet aangetast worden. Het doel daarvan is patronen te vinden die leiden tot factoren die het verlies verklaren. Deze factoren kunnen eveneens intra- en intertalig zijn. In het model van Jaspaert & Kroon (1992: 138-140) voor beschrijving van taalverlies kunnen derhalve zowel het ontstaan van hiaten, door erosie of adaptatie, als compensatie daarvan inter- of intratalige oorzaken hebben. Bovendien zijn beide processen in dat model relatief onafhankelijk van elkaar: adaptatie kan ook leiden tot intratalige generalisatie, terwijl erosie ook kan leiden tot interferentie vanuit T2. Jaspaert & Kroon (1992: 140-144) passen het ontwikkelde model toe op een corpus van werkwoorden uit brieven van een Nederlandse immigrant in de Verenigde Staten, waarbij rond 5 procent van de werkwoorden als gemarkeerd kon worden beschouwd. Zij komen tot de conclusie dat de oorzaak van gemarkeerdheid in het overgrote deel van de aangetroffen gevallen intertalig van aard is. Erosie speelt slechts een kleine rol hierbij. Bovendien concluderen Jaspaert & Kroon (1992) dat de compensatie (= het gevolg) voor verlies in zo goed als alle gemarkeerde gevallen juist intratalig van aard is.

In het kader van taalverliesonderzoek vormt het model van Jaspaert & Kroon (1992) een goede aanzet tot beschrijving van taalverlies. Van belang is vooral dat het model oorzaak en gevolg systematisch van elkaar onderscheidt en daarmee de mogelijkheid creëert om zowel intra- als intertalige factoren aan te wijzen bij bepaalde taalverliesverschijnselen.

In het onderhavige onderzoek is het standpunt ingenomen dat zowel beperkt contact met T1 als intensief contact met T2 een rol in het taalverliesproces spelen. De precieze invloed van zowel intra- als intertalige factoren is hier nog niet aan de orde.

Onvolledige verwerving

Een derde theoretische kwestie die een grote rol speelt bij taalverliesonderzoek, heeft betrekking op onvolledige taalverwerving. Andersen (1982: 85) spreekt in dit verband over 'failure to acquire'. De vraag hierbij is of onvolledige verwerving ook als verlies

moet worden beschouwd. De Bot & Weltens (1985: 54) vinden van wel, al maken ze een onderscheid tussen verlies waarbij sprake is van wat zij noemen 'imperfect learning' en verlies in strikte zin. Weltens (1988: 3) spreekt ook van inter- en intragenerationeel verlies, waarbij in het eerste geval verlies over generaties heen en in het laatste geval verlies binnen individuen plaatsvindt. Verlies over generaties heen is echter niet of nauwelijks te onderscheiden van onvolledige verwerving. Voorbeelden van onderzoek naar verlies over generaties heen zijn onder andere Campbell (1980), Clyne (1980), Gonzo & Saltarelli (1983), Bettoni (1986), Jaspaert & Kroon (1986, 1987, 1989), Folmer (1991), El Aissati (1996) en Smits (1996). Daarentegen zijn Seliger (1985), Schoenmakers-Klein Gunnewiek (1989; 1997) en Jaspaert & Kroon (1992) voorbeelden van onderzoek naar intragenerationeel verlies (= verlies in strikte zin). Onvolledige verwerving wordt daarbij zoveel mogelijk uitgesloten. Verder is onderzoek naar verlies van een T2 of een vreemde taal per definitie onderzoek naar intragenerationeel verlies (De Bot & Weltens, 1985: 54; Weltens, 1988: 3). Voorbeelden van T2-verliesonderzoek zijn Weltens (1988) en Grendel (1993).

Er zijn argumenten voor en tegen een beschouwing van onvolledige verwerving als verlies. Enerzijds kan gesteld worden dat onvolledige verwerving uiteindelijk tot collectief taalverlies binnen een gemeenschap leidt. Vanuit dat standpunt is het legitiem om onvolledige verwerving als taalverlies te beschouwen. Anderzijds zijn de processen die een rol spelen bij verlies in strikte zin en bij onvolledige verwerving fundamenteel verschillend. Bij verlies in strikte zin is sprake van kennis en vaardigheden die er eerst wel waren maar later niet meer. Het onderzoek heeft hierbij een psycholinguïstische inslag, waarbij de vragen centraal staan hoe het komt dat eenmaal verworven taalelementen verloren kunnen gaan en welke elementen daar speciaal gevoelig voor zijn. Bij onvolledige verwerving daarentegen is sprake van taalelementen die nooit zijn verworven. Veelal vanuit sociolinguïstisch perspectief spitst het onderzoek zich hierbij vooral toe op factoren die de onvolledige verwerving tot gevolg hebben. Een bijkomend argument om taalverlies te onderscheiden van onvolledige verwerving komt uit de hoek van het taalverwervingsonderzoek: daar wordt nooit over verlies gesproken wanneer er sprake is van niet-verwerving of onvolledige verwerving. Men kan zich ook afvragen waarom in het ene geval -denk aan tweede-generatie-migranten- over verlies wordt gesproken en in het andere geval niet -denk aan normale T1-verwerving, T2-verwerving en vreemde-taalverwerving-, terwijl de processen zelf mogelijk veel overeenkomst vertonen (cf. Sharwood Smith, 1989).

In het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan is gekozen voor uitsluiting van onvolledige verwerving.

2.1.4 Het verloop van het taalverliesproces

Er zijn verscheidene hypothesen geformuleerd over het structurele verloop van taalverlies. Freed (1980: 6) onderscheidt drie categorieën, te weten:

1. hypothesen gebaseerd op de regressietheorie;
2. hypothesen gebaseerd op affectieve variabelen die gerelateerd zijn aan taalverwerving en taalbehoud;
3. hypothesen gebaseerd op normatieve data met betrekking tot linguïstische kenmerken die door native speakers beheerst worden.

Indien echter als uitgangspunt wordt genomen wat de hypothesen willen toetsen, kunnen de hypothesen die betrekking hebben op regressie en de hypothesen die gebaseerd zijn op normatieve data in één categorie worden ondergebracht. Beide categorieën hypothesen concentreren zich vooral op de taal van de taalverliezer, waarbij de begrippen tempo en structuur een rol spelen. De regressietheorie verwijst namelijk naar een omgekeerde volgorde in een taalverwervingsproces, oftewel naar een terugkeer tot een vroeger stadium. Deze omgekeerde volgorde of teruggang kan alleen aangetoond worden aan de hand van afwijkende linguïstische kenmerken. Bij hypothesen die gebaseerd zijn op affectieve variabelen, ligt het accent daarentegen vooral op het niveau van de taalgebruiker. In Schoenmakers-Klein Gunnewiek (1989: 100) wordt dan ook een indeling van hypothesen in twee hoofdcategorieën voorgesteld, namelijk:

1. hypothesen gebaseerd op sociologische en affectieve variabelen die tot taalverlies kunnen leiden;
2. hypothesen gebaseerd op structurele dimensies van taalverlies.

De driedeling van Freed (1980) is vooral ingegeven door de onderzoeksvelden waaruit de hypothesen stammen. De eerste categorie hypothesen is afkomstig uit psycholinguïstisch onderzoek naar afasie en de tweede categorie uit sociolinguïstisch onderzoek naar taalverschuiving en taalverlies. De derde categorie betreft hypothesen gebaseerd op frequentie en transparantie, en hypothesen ten aanzien van de linguïstische gevolgen van taalverlies; de laatste categorie hypothesen is veelal afkomstig uit taalkundig onderzoek naar eerste en tweede-taalverwerving, taalcontact, pidginisering en creolisering van talen.

Hypothesen gebaseerd op sociologische en affectieve variabelen zijn voor het onderhavige onderzoek van ondergeschikt belang. Ze worden daarom verder buiten beschouwing gelaten. Hypothesen gebaseerd op aspecten van tempo en structuur van taalverlies kunnen in theoretisch opzicht onderverdeeld worden in hypothesen over het taalverliesproces en hypothesen over de gevolgen daarvan, te weten de verliesverschijnselen zelf. Een aantal van deze hypothesen over het taalverliesproces en over de linguïstische gevolgen daarvan biedt een interessant perspectief met voor- en nadelen. Hierna wordt ingegaan op deze hypothesen.

Regressiehypothesen

Een aantal psycholinguïstische hypothesen over het taalverliesproces is gebaseerd op enigerlei vorm van regressie. Regressie wordt daarbij gedefinieerd als een proces van

achteruitgang in taalbeheersing. Regressie kan hierbij op grond van taalkundige elementen getypeerd worden.

(a) Spiegelhypothese

De bekendste regressiehypothese is de klassieke spiegelhypothese die stamt uit onderzoek naar afasie (Jakobson, 1941). De spiegeltheorie gaat er vanuit dat verlies plaatsvindt in de omgekeerde volgorde van taalverwerving; in deze opvatting is taalverlies het spiegelbeeld van taalverwerving. Inmiddels wordt algemeen aangenomen dat dit niet zo eenvoudig ligt (Sharwood Smith, 1983a: 226; 1983b: 51-52; 1989: 186; Seliger, 1985: 19; Extra & Jaspaert, 1987: 7-10; Weltens, 1988: 5-6; Fase e.a., 1992b: 9). Er zijn dan ook varianten op de klassieke regressiehypothese ontwikkeld die niet zozeer betrekking hebben op de verwervingsvolgorde als wel op de "diepte van verwerking", op de rol van frequentie of op de mate van transparantie. Regressie moet hierbij opgevat worden of als een teruggang in taalontwikkeling die begint bij elementen/structuren die minder goed beheerst worden; of als een teruggang in taalontwikkeling die begint bij minder frequente elementen/structuren; of als een teruggang in taalontwikkeling die begint bij minder transparante elementen/structuren.

(b) Diepte van verwerking

Regressiehypothesen gebaseerd op de diepte van verwerking, dat wil zeggen: "wat het best geleerd is, gaat het laatst verloren" (Weltens, 1988: 7), zijn nauwelijks verder uitgewerkt en daardoor moeilijk op hun waarde te beoordelen.

(c) Frequentie

Frequentiehypothesen gaan er vanuit dat niet-frequente woorden en structuren eerder verloren gaan dan frequente woorden en structuren. Een vraag die hierbij opgeroepen wordt, is welke frequentie bedoeld wordt: absolute frequentie in T1 of relatieve frequentie tussen T1 en T2? Bovendien kan frequentie behalve op taalniveau ook een rol spelen op sprekersniveau.

Bij frequentie op taalniveau kan een onderscheid worden gemaakt tussen absolute en relatieve frequentie. Absolute frequentie kan gedefinieerd worden als de frequentie binnen één en dezelfde taal, dat wil zeggen: hoe vaak komt een woord en/of structuur voor in een corpus dat representatief genoemd kan worden voor die taal. Daartegenover kan relatieve frequentie gedefinieerd worden als de frequentie van elementen en/of structuren in een representatief corpus van een taal vergeleken met de frequentie van vergelijkbare elementen en/of structuren in een representatief corpus van een andere taal. Zo kan een woord bijvoorbeeld in de ene taal veel frequenter zijn dan zijn equivalent in de andere taal. Eveneens kan een grammaticale structuur in de ene taal vaker voorkomen dan in de andere. Het zal duidelijk zijn dat de relatieve frequentie varieert al naar gelang de talen die erbij betrokken zijn.

Bij frequentie op sprekersniveau gaat het om frequentie in een representatief corpus van een individu of groep individuen. Deze frequentie is sterk afhankelijk van sociologische factoren als leeftijd, opleiding, beroep en dergelijke. Neem bijvoorbeeld termen voor het gereedschap van timmerlieden: dergelijke termen zullen veelal niet

voorkomen in algemene, absolute frequentielijsten gebaseerd op een corpus verzameld onder een representatief aantal sprekers van een taal, maar zullen door timmerlieden wel frequent gebruikt worden. De frequentie op sprekersniveau kan uiteraard variëren per individu of groep individuen.

Naar gelang de theorie en de daaruit voortvloeiende hypothesen die men wil toetsen, wordt genoemde soorten frequenties een rol toebedeeld in het taalverliesproces.

De invloed van frequentie in het algemeen is zeker van belang in het taalverliesproces en zal ook in dit onderzoek verdisconteerd moeten worden. Maar als verklaring voor taalverlies is frequentie beperkt in die zin dat betekenisaspecten er slechts gedeeltelijk in worden weerspiegeld. Neem de frequent voorkomende buigings *schwa* bij adjectieven (cf. Smits, 1996: 80-83; 171-173). Bij Nederlandse emigranten valt als een van de eerste verliesverschijnselen op dat de buigings *schwa* niet altijd goed wordt toegepast in constructies als:

(1)	<i>het mooie huis</i>	versus	<i>een mooi huis</i>
	<i>*het mooi huis</i>		<i>*een mooie huis</i>

In tegenstelling tot de buigings *schwa* lijkt de structuur van trappen van vergelijking (*mooi* - *mooier* - *mooist*) veel minder aan verlies onderhevig te zijn, ofschoon de frequentie ervan veel lager is. Verlies of behoud kan hier dus niet op basis van frequentie worden verklaard. Het verlies is daarentegen wel te verklaren vanuit het geringe semantische belang⁵ van de buigings *schwa* en de veel grotere rol daarvan in de structuur van de trappen van vergelijking.

Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat verlies niet alleen op basis van frequentie kan worden verklaard, is het geval van migranten die vele jaren in een T2-omgeving hebben vertoefd en schijnbaar moeiteloos een aantal woorden produceren die nooit frequent zijn geweest in de oorspronkelijke T1-gemeenschap. Zo komt in het corpus van een Nederlandse emigrant die reeds voor de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten emigreerde, bijvoorbeeld het niet-frequente woord *gericht* (dialect voor *gerecht*) in een juiste context voor. Op basis van frequentie zou men echter verwachten dat dit woord eerder verloren zou gaan dan bijvoorbeeld *wonen*, een woord dat door dezelfde emigrant vaker wordt vervangen door *leven* (Jaspaert & Kroon, 1992: 143). Het verlies kan wel worden verklaard op basis van betekenis: de betekenis van het Engelse *live* is breder dan de betekenis van het Nederlandse *leven*, omdat het ook de betekenis van het Nederlandse *wonen* bevat.

(d) *Transparantie*

Transparantiehypothesen hebben ten slotte betrekking op de doorzichtigheid van elementen en/of structuren voor de spreker. Volgens Sharwood Smith (1983a: 225-226) zal een structuur die in T1 minder transparant is dan de equivalente structuur in T2, eerder verloren gaan dan wanneer die structuur net zo transparant is of

⁵ Dit belang is niet altijd nihil. Vgl. *een grote man* versus *een groot man*, waarbij in het eerste geval wordt verwezen naar de lengte en in het tweede geval naar het prestige van de man.

transparanter dan de equivalente structuur in T2. De taalverliezer zal met andere woorden de meest transparante structuur van beide taalsystemen behouden en de minst transparante verliezen.

Al kunnen bepaalde gevallen van taalverlies verklaard worden vanuit een gebrek aan transparantie in structuur, dan is daarmee nog niet alle taalverlies verklaard. Er zijn gevallen van taalverlies, waarbij de structuur in T1 net zo transparant of transparanter is dan de structuur in T2. Neem het voorbeeld van *printen* in plaats van *drukken* #een boek# (Jaspaert & Kroon, 1992: 142). Er is geen enkele reden om aan te nemen dat de structuur van het Nederlandse werkwoord *drukken* minder transparant zou zijn dan de structuur het Engelse werkwoord *print*. Bovendien heeft het Engelse werkwoord door toevoeging van de Nederlandse uitgang *-en* nog een morfologische operatie moeten ondergaan.

Sharwood Smith & Van Buren (1991: 19-21) opperen de mogelijkheid dat, ook al zijn T2-structuren complexer dan hun equivalente T1-structuren, deze T2-structuren toch tot verlies kunnen leiden van T1-structuren. Het kan voor de T1-spreker in een T2-omgeving namelijk makkelijker zijn om dezelfde productie-routines te gebruiken voor beide talen. Indien deze hypothese waar zou blijken, dan zal de transparantie-hypothese zo niet verworpen dan toch op zijn minst aangepast moeten worden, in die zin dat niet gekeken moet worden naar de complexiteit van structuren op zich, maar naar de complexiteit van taalproductiemechanismen wanneer twee of meer talen in het geding zijn. Transparantie zal in dat geval gedefinieerd moeten worden in termen van efficiency in taalproductie. Bij taalverlies zou dan sprake zijn van het overgaan op productie-routines van T2 voor zowel T2 als T1. Sharwood Smith (1989: 196-197) heeft het in dit verband over 'coding efficiency': de tweetalige spreker creëert als het ware minder afstand tussen T1 en T2 door herstructurering van T1 om dezelfde of vergelijkbare productiemechanismen te kunnen gebruiken voor beide talen.

Toch verklaart een dergelijke, aangepaste transparantiehypothese nog steeds niet alle gevallen van verlies. Jaspaert & Kroon (1992: 141) geven voorbeelden waarbij de compenserende elementen/structuren ingewikkelder zijn dan de elementen/structuren in zowel T1 als T2:

(2)	En ik <i>kwam</i> op weg <i>ging</i>	{Eng.: And I <i>got</i> underway}
(3)	Een hand <i>uitrijken</i> <i>geven</i>	{Eng.: to <i>give</i> a hand}

Genoemde voorbeelden geven aan dat alleen transparantie in structuur in ieder geval niet alle verschijnselen van taalverlies kan verklaren⁶.

⁶ De voorbeelden *komen in plaats van *gaan* voor het Engelse *go* en *uitreiken in plaats van *geven* voor het Engelse *give* doen overigens denken aan het verschijnsel 'avoidance' (Van Els e.a., 1984: 52): in T2- en vreemdetaalverwervingsonderzoek worden afwijkingen van de norm soms verklaard door gebrek aan contrast. Het zou kunnen dat de taalverliezer, evenals de T2-verwerver, grote gelijkenis wantrouwt wanneer een zeker bewustzijn van verschillen in de T1 en T2 bestaat en dan zoekt naar meer contrast (cf. Smits, 1996: 244-248). In genoemde voorbeelden wordt gebrek aan

(e) Transparantie en betekenisaspecten

Een duidelijke semantische component ontbreekt ook bij de transparantiehypotheses. Impliciet wordt er wel vanuit gegaan dat betekenisaspecten ook een rol spelen. Zo verbindt Andersen (1982: 96) de mate van functionele lading van morfologische elementen aan de mate van informatie die zij bevatten⁷. Ook stelt hij dat er minder snel fonologisch verlies zal optreden, wanneer daarbij onderscheidende informatie verloren gaat (Andersen, 1982: 94)⁸. De informatie waar Andersen op doelt, heeft te maken met betekenisaspecten. Maar waar betekenisaspecten in transparantiehypotheses moeten worden ingepast en welke rol ze daarin spelen is vooralsnog niet duidelijk.

Betekenisaspecten kunnen echter ook meer of minder transparant zijn (cf. Geeraerts, 1986). Sharwood Smith (1989: 195-196) spreekt in dit verband van 'iconicity' of 'semantic transparency'. Onder invloed van het Nederlands als T2 zou bij Engelsen in de T1 verlies kunnen optreden, daar waar de Nederlandse constructies grotere transparantie in de betekenis vertonen. Voorbeelden die Sharwood Smith noemt zijn *animal doctor* in plaats van *vet*, *eye doctor*⁹ in plaats van het van het Latijn afgeleide woord *ophthalmologist*, en *biting product* in plaats van *corrosive product*.

Andere voorbeelden waarbij transparantie van betekenisaspecten een rol speelt, kunnen aangetroffen worden in brieven van Nederlandse migranten in Brazilië. Daarin blijken constructies met scheidbare samengestelde werkwoorden of met complementen die geregeerd worden door een voorzetsel, ook wel combinaties met een vast voorzetsel genoemd, problemen op te leveren (zie Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1997). In het laatste geval kan een scheidbaar bijwoord van een samengesteld werkwoord vormgelijkenis vertonen met een voorzetsel of zelfs gelijkkluidend zijn¹⁰. Problemen lijken zich vooral voor te doen wanneer in een zin een combinatie ontstaat

---

contrast misschien gecompenseerd door constructies die gebaseerd zijn op Nederlandse uitdrukkingen als *op gang komen* en *(iemand) de hand reiken*, *de hand uitreiken naar*.

⁷ Dat verklaart de mate van verlies bij de reeds genoemde voorbeelden van de buigings *schwa* en bij de uitgangen voor trappen van vergelijking.

⁸ Hierbij valt te denken aan woorden die slechts op één foneem verschillen, zoals bij de Nederlandse woorden *kas* en *kaas* en de Portugese woorden *caça* {jacht} met /s/ en *casa* {huis} met /z/, *faca* {mes} met /f/ en *vaca* {koe} met /v/, *pão* {brood} met nasalisering van /au/ en *pau* {stok} zonder nasalisering van /au/. De veronderstelling is dat in deze gevallen minder snel fonologisch verlies optreedt dan wanneer daarbij weinig of geen informatie verloren gaat, zoals bij de uitspraak van het Nederlandse *voet* met /v/ of /f/.

⁹ Van Dale's *Handwoordenboek Nederlands-Engels* geeft *eye doctor* als vertaling voor oogarts. Sharwood Smith meldt daarentegen dat *eye doctor* alleen als dialectvorm in Engeland kan voorkomen.

¹⁰ In de traditionele spraakkunst wordt een voorzetsel dat als achterzetsel wordt gebruikt, geen voorzetsel maar een bijwoord genoemd (Van den Toorn, 1982: 237-239). In de moderne taalkunde wordt in deze gevallen steeds gesproken van een partikel.

van twee voorzetsels of een voorzetsel en een scheidbaar bijwoord van het samengestelde werkwoord. Neem de volgende voorbeelden¹¹:

- (4) Wanneer je meestal druk bent van alles en nog wat
[met van]
- (5) Ik kan er nog niet aan komen #huishoudelijk werk#
[aan toe]

Dat juist deze grammaticale constructies problemen opleveren, is niet aan frequentie of transparantie van structuur te wijten, maar lijkt mede veroorzaakt te worden door de betekenis van elementen als voorzetsels en bijwoorden in scheidbare samengestelde werkwoorden. De betekenis ervan is doorgaans niet eenvoudig te beschrijven, omdat de lexicale betekenis van dergelijke voorzetsels soms moeilijk is aan te geven, er verschillende betekenislagen kunnen zijn en de grammaticale betekenis alleen nader te bepalen is door middel van syntactisch onderzoek (Van den Toorn, 1982: 234). Lakoff (1987: 416-461) maakt de complexiteit van dergelijke taalelementen duidelijk aan de hand van een case study. Daarbij vermeldt hij dat de complexiteit in betekenis nog vergroot wordt door de wisselende grammaticale indeling: al naar gelang de grammaticale context kan een bepaald taalelement onder meer een prepositie, een partikel, een bijwoord of een prefix zijn.

De voorbeelden (4) en (5) zijn verder in grammaticaal opzicht correct, maar uit de context waarin de voorbeelden voorkomen, wordt duidelijk dat ze niet hetzelfde betekenen als wat men bedoelt te zeggen. Voorbeeld (4) betekent *druk zijn* in de zin van *zich druk gedragen* en dat is niet hetzelfde als *druk zijn* met werkzaamheden; voorbeeld (5) betekent *aanraken*, *aanpakken* of *bereiken* (in de zin van *aankomen*) en dat is niet hetzelfde als ergens aan toe komen. Genoemde betekenissen komen niet overeen, maar liggen tegelijkertijd ook niet ver uit elkaar: van *druk zijn* kan men zich *druk* gaan *gedragen* en *er(gens) aan toe komen* betekent in zekere zin ook dat men ergens *aankomt* of iets *bereikt*.

Mutatis mutandis doet zich dezelfde moeilijkheid voor bij combinaties van voorzetsels en bijwoorden in samengestelde werkwoorden. Denk aan een sketch van de Nederlandse cabaretier Toon Hermans, waarin hij gebruik maakt van precies dit aspect:

(...) Het is *Ik zit AAN AAN het banket* en niet *Ik zit aan het banket*, want dat mag niet! (...)

Kortom, dergelijke constructies in het Nederlands zijn niet erg transparant qua lexicale en qua grammaticale betekenis. Daardoor leveren ze, ook in de T1-gemeenschap, aantoonbaar meer problemen op bij de productie en de perceptie ervan. In het geval van Nederlandse migranten in Brazilië komt daar nog bij dat het Portugees relatief weinig samenstellingen kent die als zodanig herkend worden (Cunha & Lindley Cintra, 1986: 82), laat staan scheidbaar samengestelde werkwoorden. In brieven van Nederlandse migranten in Brazilië constateert Schoenmakers-Klein Gunnewiek (1997)

¹¹ In de oorspronkelijke omgeving verblijvende familieleden vormen het referentiepunt.

dan ook een neiging tot vermijdingsgedrag ten aanzien van constructies met twee voorzetsels en constructies van voorzetsels met bijwoorden die veel gelijkenis vertonen met voorzetsels of zelfs gelijkkluidend zijn.

Voorlopig kan geconcludeerd worden dat de bestaande regressiehypotheses alle in meer of mindere mate tekort schieten en slechts een deel van de taalverliesverschijnselen kunnen verklaren. Het ontbreken van een duidelijke cognitief-semantische component in het taalverliesonderzoek is daar mede debet aan. Betekenisaspecten kunnen en mogen niet buiten beschouwing blijven.

Een bijkomend probleem van methodologische aard is dat bij alle hiervoor besproken regressiehypotheses onvolledige verwerving niet wordt uitgesloten. De kans op onvolledige verwerving is groter bij elementen/structuren die het laatst verworven zijn; of het minst diep verwerkt zijn; of het minst frequent zijn en/of het minst transparant zijn. Wil men onvolledige verwerving uitsluiten, dan zal met dit gegeven rekening moeten worden gehouden.

Linguïstische kenmerken van taalverlies en de regressiehypotheses

Andersen (1982: 92-99) formuleerde als eerste een groot aantal hypothesen aangaande taalverliesverschijnselen die bij onderzoek naar taalverlies zouden kunnen worden aangetroffen. Zo formuleerde hij hypothesen op het vlak van het lexicon, de fonologie, de morfologie en de syntaxis, waarbij hij zich mede baseerde op resultaten uit aanverwante onderzoeksgebieden. In alle gevallen gaat hij ervanuit dat bij de taalverliezer variabiliteit optreedt waar de niet-taalverliezer geen variatie vertoont.

(a) Lexicon

In zijn lexicale hypothesen stelt Andersen (1982: 94) dat de taalverliezer ten opzichte van een niet-taalverliezer de volgende verliesverschijnselen zal vertonen: a) een kleiner aantal lexicale items en minder variatie; b) vooral verlies in lexicale velden waarmee men recent het minst in contact is geweest; en c) geen verlies van lexicale elementen die alledaags, hoog-frequent en ongemarkeerd zijn, maar wel verlies van elementen die minder gewoon, laag-frequent en gemarkeerd zijn.

Deze hypothesen over het verlies van delen van het lexicon sluiten aan bij hypothesen die gebaseerd zijn op absolute gebruiksfrequentie en ongemarkeerdheid. Het is echter onduidelijk of wat Andersen (on)gemarkeerdheid noemt, betrekking heeft op de grammaticale structuur dan wel op de betekenis van lexicale elementen. In het eerste geval kan genoemde lexicale hypothese onder de transparantiehypothese van Sharwood Smith (1983a) worden gerangschikt. In het laatste geval moet een semantische component in de beschrijving van het taalverliesproces worden opgenomen. Sharwood Smith (1989: 193-200) doet een poging door onder andere de al eerder genoemde 'iconicity' en 'semantic enrichment' als verklarende factoren voor taalverlies naar voren te brengen. Maar welke rol deze factoren spelen en waar ze moeten worden ingepast in het geheel van taalverliesverschijnselen is niet duidelijk en behoeft nadere uitwerking.

(b) Fonologie

Andersen's hypotheses ten aanzien van verlies op fonologisch niveau voorspellen (Andersen, 1982: 95): a) dat de taalverliezer ten opzichte van de niet-taalverliezer een kleiner fonologisch discriminatievermogen vertoont; b) dat er géén verlies optreedt wanneer bepaalde fonologische kenmerken in T1 ook onderscheiden worden in T2; en c) dat een fonologisch onderscheid dat een sterke functionele lading heeft op fonologisch en/of morfologisch vlak langer behouden zal blijven dan wanneer dit een zwakke functionele lading heeft.

Deze hypotheses ten aanzien van verliesverschijnselen op fonologisch niveau zijn vooral gebaseerd op absolute en relatieve frequentie. Een sterke functionele lading gaat bovendien meestal gepaard met specifieke betekenisaspecten. Maar zoals reeds vermeld: een duidelijke semantische component ontbreekt in de bestaande hypotheses over taalverlies die hiervoor besproken zijn.

(c) Morfologie

Ten aanzien van morfologie heeft Andersen (1982: 97) de volgende hypotheses met betrekking tot verliesverschijnselen opgesteld: a) de taalverliezer vertoont een kleiner aantal morfologisch gemarkeerde categorieën, waarbij bovendien variabiliteit optreedt; b) de taalverliezer behoudt morfologisch gemarkeerde categorieën die hoog-frequent zijn; c) de taalverliezer verliest eerder morfologisch gemarkeerde categorieën wanneer de equivalente categorie in de dominante taal niet is gemarkeerd dan wanneer die eveneens is gemarkeerd; d) de taalverliezer zal een morfologisch onderscheid met een sterke functionele lading langer behouden, omdat verlies ervan tot verlies van informatie leidt; en e) de taalverliezer verliest het laatst grammaticale morfemen die het eerst zijn verworven en grammaticale morfemen die het laatst zijn verworven worden het eerst verloren.

Genoemde hypotheses met betrekking tot morfologische verliesverschijnselen zijn gebaseerd op (on)gemarkeerdheid, op absolute alsmede relatieve gebruiksfrequentie, op transparantie, op wat Andersen functionele lading noemt en op regressie in volgorde van verwerving (spiegelhypothese). De laatste hypothese is inmiddels in algemene zin achterhaald (cf. Fase e.a., 1992b: 9), maar zou wel voor onderdelen kunnen gelden. Over (on)gemarkeerdheid en functionele lading is hierboven al opgemerkt dat betekenisaspecten daarbij een rol spelen. Het besproken voorbeeld van de buigings *schwa* laat zien dat alleen transparantie van structuur en frequentie niet voldoende is om een morfologische regel te behouden.

(d) Syntaxis

De syntactische hypotheses (Andersen, 1982: 99) voorspellen: a) een kleiner aantal syntactische regels en variabiliteit van verplichte regels; b) behoud en overgeneralisatie van transparante syntactische regels; c) minder variatie in oppervlaktestructuren; en d) behoud of compensatie van syntactische regels die bij verlies in sterke mate tot informatieverlies leiden.

De hypotheses met betrekking tot syntactische verliesverschijnselen zijn gebaseerd op absolute gebruiksfrequentie. Daarnaast spreekt Andersen over transparantie in

grammaticale en semantische zin. Maar op welke wijze informatieverlies of compensatie daarvan zou kunnen aansluiten bij de besproken regressiehypothesen is onduidelijk.

Compensatiestrategieën

Naast hypothesen op verschillende linguïstische niveaus, formuleert Andersen ook een aantal zogenaamde linguïstische compensatiestrategieën ten aanzien van wat er in de plaats komt van verloren gegane elementen (vgl. het invullen van hiaten bij Jaspaert & Kroon, 1992). Van de compensatiestrategieën die Andersen (1982) noemt, wordt hieronder nagegaan of en zo ja op welke wijze zij aansluiten bij de hypothesen over het taalverliesproces die al zijn genoemd.

(a) Algemene strategieën

Allereerst formuleert Andersen (1982: 100-104) op basis van uitgevoerd onderzoek naar pidgins, eerste-taalverwerving, taalcontact en taaldood twee algemene strategieën voor de taalverliezer. De eerste strategie luidt: gebruik zoveel mogelijk vrije morfemen die in lineaire volgorde op de meest transparante wijze de beoogde informatie weergeven. Deze strategie leidt tot een voorkeur voor analytische syntaxis, die bij de taalverliezer sporadisch a-grammaticale, non-native constructies zal opleveren. De tweede strategie luidt: gebruik slechts één van de mogelijke elementen respectievelijk oppervlakte-structuren. Deze strategie leidt tot overgeneralisatie van bepaalde algemene elementen respectievelijk structuren die hoogst regelmatig in opbouw zijn. Verder is een overgegeneraliseerd morfeem meestal syllabisch of vrij en is dit morfeem het meest transparant in betekenis.

Dergelijke compensatiestrategieën ten aanzien van verliesverschijnselen sluiten voor een deel aan bij frequentie- en transparantiehypothesen met betrekking tot het taalverliesproces. Immers vrije elementen en regelmatige structuren hebben meestal een hogere frequentie. Daarnaast wordt transparantie bevorderd door een regelmatige, analytische syntaxis en reductie van oppervlaktestructuren. De complexiteit vermindert daardoor en de structuur is als gevolg daarvan eenvoudiger toe te passen; reductie van meerdere elementen respectievelijk structuren tot één element respectievelijk structuur leidt bovendien tot keuzebeperking, wat eveneens de transparantie bevordert. Overigens blijkt transparantie bij Andersen niet alleen betrekking te hebben op grammaticale regels, maar ook op betekenisaspecten. Een duidelijke semantische component ontbreekt echter tot nog toe in hypothesevorming rond het taalverliesproces, al geeft Sharwood Smith (1989) daartoe wel een eerste aanzet.

Overige compensatiestrategieën die Andersen (1982) noemt naast vermijdingsgedrag, zijn het gebruik van parafrase en omschrijving, van leenwoorden en lexicale innovaties, en van morfo-syntactische transfers en innovaties.

(b) Parafrase en omschrijving

Specifiek met betrekking tot het lexicon voorspelt Andersen (1982: 105-106) meer parafrases en omschrijvingen als compensatie voor lexicaal verlies, en een veelvuldiger

gebruik van semantisch gerelateerde woorden die niet helemaal equivalent zijn aan het "bedoelde" woord.

Deze compensatiestrategie kan maar ten dele op frequentie en/of transparantie worden teruggevoerd. Het is onduidelijk hoe de verbinding met de eerder besproken hypothesen over het taalverliesproces gelegd moet worden, omdat parafrase, omschrijving en een veelvuldiger gebruik van semantisch gerelateerde woorden wel een beroep moeten doen op betekenisaspecten. Dat veronderstelt een duidelijke semantische component in het taalverliesproces.

(c) *Leenwoorden en lexicale innovaties*

Andersen (1982: 106-108) voorspelt op het lexicale vlak ook een groter aantal en een grotere variatie in leenwoorden; de vorming van nieuwe woorden anders dan leenwoorden kan volgens Andersen zowel op T1 als op T2 of een andere taal gebaseerd zijn. In Daan (1987: 58-59) vinden we voorbeelden zoals aangetroffen bij Nederlandse migranten in de Verenigde Staten:

<i>farm</i> :	leenwoord voor Amerikaanse boerderij;
<i>loghuis</i> :	innovatieve samenstelling gebaseerd op elementen van T1 en T2, voor een huis gebouwd van stukken boomstam die <i>logs</i> werden genoemd;
<i>schoonmaken</i> :	nieuwe betekenis in de context van <i>boerderij/land schoonmaken</i> waarbij bos gerooid wordt om landbouwgrond te krijgen.

De verschijnselen van leenwoorden en lexicale innovaties zouden, voor zover intertalige compensatie (zie 2.1.3) alleen in de vorm plaatsvindt, eventueel aan kunnen sluiten bij hypothesen over het taalverliesproces die gebaseerd zijn op relatieve gebruiksfrequentie en transparantie. Voorzover de lexicale vorm onveranderd is, maar de betekenis niet meer hetzelfde, moet in ieder geval een semantische component in de theorievorming rond taalverlies worden opgenomen die betekenisverandering kan verklaren.

Het feit dat bij de taalverliezer leenwoorden en lexicale innovaties voorkomen op basis van T2 is overigens tegenevidentie voor de spiegelhypothese. Het voorkomen van elementen en/of structuren die nooit eerder voorkwamen bewijst immers dat het verliesproces niet in de omgekeerde volgorde van de T1-verwervingsvolgorde plaatsvindt (cf. Sharwood Smith, 1989: 186).

(d) *Morfo-syntactische transfers en innovaties*

Op morfosyntactisch gebied verwacht Andersen (1982: 108-109) morfosyntactische transfers gebaseerd op T2, vooral daar waar de constructie in T2 analytisch, regelmatig en invariant is en de constructie in T1 op zichzelf al gevoelig is voor overgeneralisatie in T1.

Deze compensatiestrategie past in het kader van hypothesen gebaseerd op transparantie. De oorzaak kan daarbij geweten worden aan een ondoorzichtige structuur in T1 en een relatief transparante structuur in T2, waardoor transfer van T2 naar T1 wordt bevorderd (cf. Sharwood Smith, 1989: 193-200; Sharwood Smith & Van Buren, 1991: 19-21). Het voorkomen van deze compensatiestrategie vormt eveneens tegenevidentie

voor spiegelhypotheses op grond waarvan T1-verlies plaatsvindt in de omgekeerde volgorde van T1-verwerving.

Conclusies

Er is tot op heden weinig onderzoek gedaan naar structurele aspecten van taalverlies, laat staan dat Andersen's linguïstische hypothesen empirisch zijn getoetst. Eensgezindheid bestaat alleen over de spiegeltheorie: momenteel geloven nog weinig onderzoekers dat het verliesproces het spiegelbeeld is van het verwervingsproces (cf. Fase e.a., 1992b: 9). Wel proberen sommige onderzoekers de spiegelhypothese op bepaalde onderdelen van het linguïstische systeem te toetsen, zoals Jordens e.a. (1986) met delen van het casussysteem in het Duits.

Uit de bespreking van Andersen's hypothesen over taalverliesverschijnselen en de poging om ze te koppelen aan bestaande hypothesen die het taalverliesproces willen verklaren, is duidelijk geworden dat de rol van betekenisaspecten in het taalverliesproces niet genegeerd kan worden. In het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan is derhalve naar een uitbreiding in die richting gezocht. Daarbij worden sommige van de besproken hypothesen die een aantal verliesverschijnselen willen verklaren, als deelhypothesen meegenomen.

2.1.5 Definitie van taalverlies

Operationele definities worden in de meeste publicaties over taalverlies niet gegeven of ze worden zo breed gehouden (Andersen, 1982: 113) dat een groot aantal verschillende processen onder de noemer taalverlies kan vallen. Een definitie die vaak aangehaald wordt, is die van Freed:

Broadly defined, the loss of any language or any portion of a language by an individual or a speech community (Freed, 1982: 1).

Een dergelijke definitie is weinig bruikbaar in empirisch onderzoek. Freed geeft zelf reeds aan dat de definitie ruim is. Verder wordt niet gezegd waaruit taalverlies bestaat en waar het kan optreden. Bovendien wordt het eigenlijke onderzoeksterrein niet afgebakend ten opzichte van studies gericht op andere, verwante processen van taalverandering waaronder taalverwerving, taalcontact, taalverschuiving, pidginisering en creolisering. Seliger (1985) hanteert de volgende definitie:

The term language attrition (LAT) will refer to the phenomenon, commonly found among bilinguals or polyglots, of erosion in the linguistic performance of a first or primary language which had been fully acquired and used before the onset of bilingualism (Seliger, 1985: 4).

Bij zijn definitie gaat Seliger (1985: 3) uit van twee assumpties. De eerste is dat van informanten verondersteld kan worden dat ze behoren tot de doorsnee-sprekers en doorsnee-gebruikers van de taal die bestudeerd wordt. De tweede assumptie is dat er algemene kwalitatieve aannames gemaakt kunnen worden over de mate van beheersing van de taal vóórdat verlies optreedt. De doorsnee-spreker en -gebruiker van de taal en

de veronderstelde beheersing voordat verlies optrad, vormen het referentiepunt waartegen Seliger de beheersing afzet van de informant op het moment van het onderzoek. In de definitie ligt besloten dat taalverlies:

1. optreedt wanneer twee of meerdere talen langdurig met elkaar in contact zijn, bijvoorbeeld bij tweetaligen of polyglotten;
2. een taalveranderingsproces is dat verloopt van beheersing naar verlies van beheersing (erosie);
3. zich voordoet in de performance;
4. optreedt in T1 die volledig verworven was en gebruikt werd vóórdat sprake was van tweetaligheid.

Seliger's definitie komt redelijk overeen met de in dit onderzoek beoogde definitie van taalverlies: taalverlies wordt verwacht waar sprake is van tweetaligheid en wordt geplaatst in een kader van taalveranderingsprocessen. In het onderhavige onderzoek zegt de definitie overigens niets over verlies op het niveau van de performance dan wel op het niveau van de competence (zie 2.1.3), maar wordt het standpunt ingenomen dat deelaspecten van taalgedrag onderzocht worden.

Verder neemt Seliger volledige verwerving en gebruik van T1 in de definitie op met het oog op het te kiezen referentiepunt. Dit methodologisch aspect wordt niet in de definitie van taalverlies voor dit onderzoek opgenomen. Opname in de definitie zou betekenen dat taalverlies niet kan optreden bij onvolledige verwerving, bijvoorbeeld in het geval van eerste-generatie-migranten die reeds op jonge leeftijd emigreerden of tweede-generatie-migranten. Er is echter geen reden om aan te nemen dat hier geen verlies optreedt (Andersen, 1982: 85), al is het onderscheid tussen verlies en onvolledige verwerving in deze gevallen methodologisch bijzonder complex (Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1989: 121; Fase e.a., 1992b: 8).

Een bruikbare definitie voor het onderhavige onderzoek naar structurele kenmerken van taalverlies bevat de volgende elementen:

1. taalverlies wordt veroorzaakt door een beperkt contact met T1 en/of door intensief contact met T2 (Andersen, 1982: 87-91; Gonzo & Saltarelli, 1983: 181; Seliger, 1985: 4; Fase e.a., 1992b: 3-4);
2. taalverlies is een vorm van taalverandering die afwijkt van de taalevolutie zoals die in de oorspronkelijke taalgemeenschap plaatsvindt (Andersen, 1982: 86; Sharwood Smith, 1983a: 226; 1989: 188); de afwijkende taalverandering heeft potentiële communicatieproblemen tot gevolg tussen individuen die oorspronkelijk tot dezelfde gemeenschap behoren (Gonzo & Saltarelli, 1983: 190);
3. er moet bij taalverlies een buitentalige factor aangewezen kunnen worden als startpunt van de afwijkende taalverandering; deze buitentalige factor is de reden voor beperking van T1-gebruik (Andersen, 1982: 87; 91-92; Schoenmakers, 1989: 100; 121);

4. voor individuen of groepen individuen die taalverlies manifesteren, fungeert de oorspronkelijke taalgemeenschap als norm voor het taalgedrag (Schoenmakers, 1989: 100).

Genoemde elementen kunnen als volgt worden toegelicht.

Ad 1. Zowel beperkt contact met T1 als intensief contact met T2 kunnen oorzaak zijn van taalverlies. Beide factoren worden in de definitie opgenomen, omdat een keuze slechts theoretisch mogelijk is: taalverlies in een migratiecontext vindt plaats in een situatie waar beperkt contact met T1 en intensief contact met T2 bijna altijd samengaan (zie 2.1.3).

Ad 2. Door taalverlies als een vorm van taalverandering of taalevolutie te beschouwen, wordt de mogelijkheid geschapen om taalverlies in het kader van taalveranderingsprocessen te bestuderen (zie ook Fase e.a., 1992b: 9-10). Het blijft echter wenselijk om taalverlies te onderscheiden van andere vormen van taalverandering waaronder taalevolutie. Van de huidige Nederlanders wordt bijvoorbeeld niet gezegd dat ze taalverlies hebben geleden, omdat ze niet meer spreken en schrijven zoals hun voorouders in de zestiende eeuw. Het huidige Nederlands is communicatief gezien net zo effectief als het zestiende en zeventiende eeuwse Nederlands toentertijd. Bij taalverlies echter is de taal van de "verliezer" communicatief minder effectief geworden ten opzichte van de oorspronkelijke gemeenschap. Er kunnen reële communicatieproblemen ontstaan tussen individuen die taalverlies hebben geleden en leden van de oorspronkelijke taalgemeenschap. Taalverlies onderscheiden van taalevolutie is mogelijk door taalverlies als een speciale vorm van taalevolutie te beschouwen, waardoor niet automatisch elke vorm van taalevolutie als taalverlies geïnterpreteerd kan worden.

Ad 3. De factor die verantwoordelijk is voor de breuk in de linguïstische traditie moet buitentalig zijn. De breuk met de oorspronkelijke gemeenschap is immers de reden waarom linguïstische veranderingen anders verlopen dan ze zouden verlopen als er geen breuk in linguïstische traditie was. In feite wordt een breuk met de T1-gemeenschap -met als gevolg beperkt gebruik van T1 en intensief contact met T2- gezien als hoofdoorzaak van potentieel verlies. Een typisch voorbeeld van een duidelijke breuk in linguïstische traditie vormt migratie¹².

Ad 4. Taalverlies wordt geacht onder meer in een migratiecontext op te treden. Spaanstaligen in Zuid-Amerika, Portugeestalingen in Brazilië, Engelstaligen in de

---

¹² Bij verandering -volgens sommigen achteruitgang- van dialecten binnen een dialectgemeenschap, treedt volgens de in het onderhavige onderzoek gehanteerde definitie geen verlies maar evolutie op: er is veelal geen sprake van een duidelijke breuk, maar van een geleidelijke verandering. Bovendien is er, linguïstisch gezien, geen sprake van potentiële communicatieproblemen zoals onder punt 2 vermeld, daar de verandering geldt voor de hele gemeenschap. Bij mensen die hun dialectgebied verlaten, is uiteraard wel sprake van een duidelijke breuk.

Verenigde Staten en vele soortgelijke groepen worden echter niet beschouwd als taalverliezers. Toch is de officiële taal in Noord- en Zuid-Amerikaanse landen veelal via grote aantallen immigranten en hun nakomelingen overgebracht. Impliciet wordt in taalverliesonderzoek een onderscheid gemaakt tussen groepen migranten voor wie de oorspronkelijke taalgemeenschap als norm voor het taalgedrag fungeert, en groepen migranten en nakomelingen die een eigen officiële norm hebben ontwikkeld.

Op basis van deze punten wordt taalverlies in het onderhavige onderzoek als volgt geoperationaliseerd:

Taalverlies is een veranderingsproces in T1 dat veroorzaakt wordt door een breuk met de oorspronkelijke T1-gemeenschap, met als gevolg een beperkt gebruik van T1 en een intensief contact met T2. De resulterende taalverandering is oorzaak van potentiële communicatieproblemen tussen een individu of een groep individuen en de taalgemeenschap waartoe het individu of de groep zich rekent.

2.2 EEN COGNITIEF-SEMANTISCHE BENADERING

Zoals reeds vermeld in 2.1.4 wordt de meest genoemde variant van de regressiehypotheses, de spiegelhypothese, momenteel nauwelijks meer serieus genomen. Verder zijn er verschillende verlieshypotheses geformuleerd met betrekking tot linguïstische elementen, die vooral gebaseerd zijn op frequentie en transparantie van taalelementen. Daarnaast wordt ook gesproken over "functionele lading" en "gemarkeerdheid", maar deze begrippen zijn zelden basis voor aparte hypothesen. Meestal komen ze voor in linguïstische hypothesen die ook een beroep doen op frequentie- en transparantiehypothesen (zie onder andere Andersen, 1982; Sharwood Smith, 1983a; 1983b; 1989). Het is echter niet duidelijk hoe de begrippen functionele lading en gemarkeerdheid moeten worden gekoppeld aan frequentie- en transparantiehypothesen. De onduidelijkheid met betrekking tot de status van en relaties tussen genoemde verlieshypothesen is onder meer een gevolg van de complexiteit van dit type onderzoek en van de praktische onderzoeksproblemen die dat met zich meebrengt (cf. Jaspaert, Kroon & Van Hout, 1986: 30-41).

Wat wel duidelijk is, is dat er bij de hypothesevorming met betrekking tot taalverlies tot op heden weinig aandacht is geweest voor een cognitief-semantische benadering. Semantisch onderzoek was tot halverwege de jaren 70 niet cognitief maar filosofisch van aard. Men ging ervan uit dat betekenissen objectief vastgesteld konden worden en dat categorisering van de werkelijkheid onafhankelijk was van het individu, zijn cultuur en ervaringen (Aitchison, 1989: 39-50). Pas toen empirische gegevens uit psycholinguïstisch en antropologisch/sociolinguïstisch onderzoek er steeds meer op wezen dat categorisering van de werkelijkheid niet los blijkt te staan van het individu en zijn ervaringen, kwam de cognitieve semantiek in zwang (Geeraerts, 1986; Lakoff 1987). De cognitieve semantiek is eveneens empirisch van aard en gaat niet langer uit van een objectivistische kijk op categorisering.

Hoewel de cognitieve semantiek nog een vrij jong vakgebied is en er nog vele vragen moeten worden beantwoord, biedt zij nieuwe aanknopingspunten voor taalverliesonderzoek. Een cognitief-semantische benadering van taalverlies is vooral daarom interessant, omdat daarbij aan betekenisaspecten een expliciete rol in het taalverliesproces kan worden toegekend. In een cognitief-semantisch kader kunnen bovendien begrippen als "(betekenis)transparantie", "(on)gemarkeerdheid", "functionele lading" en "informatiewaarde" worden ingepast. Ten slotte lijkt een cognitief-semantische benadering bij uitstek geschikt in onderzoek naar lexicaal verlies, aangezien betekenisaspecten het duidelijkst in het lexicon naar voren komen.

Het onderhavige onderzoek naar taalverlies is vooral op het lexicon gericht en spitst zich toe op semantische aspecten. Daartoe wordt gebruik gemaakt van een theoretisch kader, waar de conceptuele hypothese van is afgeleid (Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1989: 103). Waar mogelijk worden reeds geformuleerde hypothesen die betrekking hebben op frequentie, transparantie, functionele lading en gemarkeerdheid in de cognitief-semantische benadering geïntegreerd.

2.2.1 De conceptuele hypothese

Het hierna uiteen te zetten kader voor onderzoek naar het taalverliesproces is, behalve op cognitief-semantische uitgangspunten, mede gebaseerd op psycholinguïstische noties. Hierbij wordt de oorzaak van taalverlies gezocht in een conceptuele verandering bij de taalverliezer onder invloed van een breuk met de T1-gemeenschap en intensief contact met de T2. Het intensieve contact met T2 resulteert niet alleen in een confrontatie met andere linguïstische elementen, maar ook in een confrontatie met andere conceptualisering (cf. Appel & Vermeer, 1994: 17-52). Deze confrontatie is vergelijkbaar met de confrontatie in het T1-verwervingsproces (zie 2.2.3). Anderzijds vermindert beperkt contact met T1 de ondersteuning van T1-conceptualisering. Er is met andere woorden sprake van een wisselwerking tussen T1- en T2-conceptualisering.

Alvorens nader in te gaan op de conceptuele hypothese, wordt eerst bekeken wat conceptualisering inhoudt en hoe concepten ontstaan. Vervolgens wordt het tweetalig lexicon en de invloed van T2 op T1 besproken. Ten slotte wordt ingegaan op de rol van frequentie en transparantie in de conceptuele hypothese.

2.2.2 Het begrip "concept"

In de cognitieve semantiek worden betekenissen in hoofdzaak als een psychologisch gegeven opgevat, dat wil zeggen als concepten (Geeraerts, 1986: 247). Een concept wordt door Appel & Vermeer (1994: 29-30) omschreven als

(...) het geheel van betekenissen, associaties, ideeën en beelden dat verbonden is aan een woord (-element) of begrip.

Daaruit volgt dat concepten meestal categorieën betreffen, geen individuen of individuele objecten (cf. Lakoff, 1987: 370). Geeraerts (1989: 116) spreekt in dit

verband van "generische concepten", dat wil zeggen concepten die betrekking hebben op een categorie van entiteiten, tegenover concepten die betrekking hebben op slechts één enkele entiteit.

De betekenis van een concept houdt verband met de referentiële functie van taal, namelijk met het feit dat taal informatie geeft over de werkelijkheid (Geeraerts, 1986: 2). Behalve een taalkundige betekenis, bevat een concept ook niet-talige informatiegegevens die uitsluitend behoren tot de kennis van de wereld van de taalgebruiker. De taalgebruiker structureert als het ware door middel van concepten zijn kennis van de wereld. Consequenties van deze opvatting zijn: a) dat taal de kennis van de wereld en de indeling daarvan weerspiegelt; b) dat taal niet autonoom is, maar deel uitmaakt van een ruimere cognitieve structuur waarbij ervaring een grote rol speelt; en c) dat er zowel in de talige als de niet-talige kennis van de wereld naast universalistische aspecten ook variatie bestaat (Geeraerts, 1986: 187-189; Lakoff, 1987: 269-303).

Het gegeven dat ervaring en kennis van de wereld een rol spelen in de conceptualisering van de werkelijkheid, verklaart niet alleen verschillen tussen individuen maar ook verschillen tussen groepen individuen. Het spreekt voor zich dat dergelijke verschillen groter worden naarmate culturen verder van elkaar afstaan. Concepten worden daarnaast ook aangepast als de noodzaak zich voordoet (Clark & Clark, 1977: 529-530; Geeraerts, 1986: 187-218; Lakoff, 1987: 304-337; Appel & Vermeer, 1994: 17-52). Aanpassing is mogelijk doordat concepten veelal vage perifere zones hebben rond duidelijke kernen en op flexibele, analogische wijze functioneren (Geeraerts, 1989: 129-203 en 1989b: 593-594).

Een niet-taalspecifiek voorbeeld van aanpassing is de conceptualisering van de term *huidkleurig* bij zwarte Surinamers in Nederland. Het ligt voor de hand dat het concept [huidkleurig] in de Nederlandse context niet identiek is aan het concept [huidkleurig] in Suriname. Surinamers in Nederland zullen echter gauw tot de ontdekking komen dat men in Nederlandse reclame voor *huidkleurig ondergoed* niet naar [zwart ondergoed] verwijst (het voorbeeld is ontleend aan Balk-Smit Duyzentkunst, 1986: 57). Om verdere misverstanden te voorkomen zullen zij waarschijnlijk genooddaakt zijn hun conceptualisering van *huidkleurig* aan te passen, al was het maar in de context van reclame voor ondergoed. De conceptuele aanpassing in bovengenoemd voorbeeld is gebaseerd op ervaring en kennis van de wereld. De Nederlandse taal belet een winkelier namelijk niet om zwart ondergoed (ook) aan te prijzen als *huidkleurig* ondergoed, zeker niet in een stad of wijk waar veel zwarte mensen potentiële klanten vormen.

Aangezien kennis van de wereld in taal weerspiegeld wordt, zijn er ook verschillen in conceptualisering die met taal samenhangen en dus taalspecifiek zijn. Zo heeft elke taal, binnen de universele beperkingen over hoe entiteiten en activiteiten in de werkelijkheid gecategoriseerd kunnen worden, haar eigen manier om de werkelijkheid te conceptualiseren. Het taalspecifieke karakter van concepten is consistent met het

idee van 'basic-level categories'¹³. Vanwege haar psychologische saillantheid is de kern van een conceptuele categorie namelijk voor elke taal hetzelfde, zowel in horizontaal (prototypische relaties) als in verticaal opzicht (hypero- en hyponimische relaties) (Clark & Clark, 1977: 523-530; 551-558; Geeraerts, 1986: 189-204 en 1989a: 159-160; Lakoff, 1987: 304-337; 370-373). De grenzen tussen conceptuele categorieën kunnen bij verschillende talen echter anders liggen. Neem de categorieën waarnaar de Portugese woorden *copo* en *caneca* verwijzen. *Copo* verwijst naar een glas, maar kan ook verwijzen naar een kop of beker zonder oor. *Caneca* verwijst daarentegen altijd naar een kop of glas met oor. Het is de vorm van het object die als indelingscriterium voor de categorisering van de werkelijkheid wordt gebruikt, en niet het materiaal waarvan het object gemaakt is. In het Nederlands daarentegen is het materiaal waarvan het object gemaakt is belangrijk. De vorm, dat wil zeggen met of zonder oor, is geen onderscheidend criterium voor de Nederlandse concepten [glas] en [beker].

Er zijn dus, naast een aantal gemeenschappelijke kenmerken -het zijn in casu beide objecten, ze behoren tot het domein van eet- en drinkgereedschap, ze worden meestal gebruikt om uit te drinken enzovoort-, kenmerken die als criteria dienen voor het maken van een conceptueel onderscheid tussen de objecten in een algemene categorie. De onderscheidende criteria kunnen verschillen van taal tot taal. Zo verwijst het Portugese concept [copo] meestal naar een drinkvoorwerp van glas en soms van aardewerk, metaal of een ander materiaal, maar verwijst het nooit naar een drinkvoorwerp met een oor. Bij het Nederlandse concept is daarentegen de eigenschap <oor> een variabel kenmerk en de eigenschap <materiaal: glas> een categorisch kenmerk.

Een verschillende conceptualisering betekent natuurlijk niet dat mensen niet in staat zouden zijn een concept vanuit een ander perspectief te zien. Zoals uit het gegeven voorbeeld van *huidkleurig* blijkt, kunnen concepten wel degelijk worden aangepast op basis van ervaring en kennis van de wereld. Dat is namelijk precies wat taalvariatie en taalverandering mogelijk maakt en ons in staat stelt een taal te verwerven (zie ook 2.2.3). Betreft het echter een concept dat in zekere mate taalspecifiek is, dan moet verandering van perspectief op dat punt meestal expliciet aangegeven worden. Neem *plastic glazen*, waarbij *plastic* expliciet aangeeft dat de glazen niet van glas zijn gemaakt¹⁴. Bovendien kan bij het aangepaste concept een bepaalde context nodig zijn voor een eenduidige interpretatie. In het geval van *plastic glazen* is dat bijvoorbeeld een popconcert.

¹³ Geeraerts (1986: 193-194; 201) spreekt van "categorieën op basisniveau", ofwel het meest prototypische conceptualiseringsniveau in prototypetheorieën zoals ontwikkeld door Rosch (1973; 1975; 1977).

¹⁴ Een vergelijkbaar voorbeeld in het Portugees is *copo de vinho*. Traditioneel wordt wijn in Portugal uit een *copo* gedronken. Port-wijn, daarentegen, drinkt men uit een *cálice* {klein sierlijk glaasje op een voet}. Uiteraard kent men in Portugal nu ook wijnglazen op een voet. Deze worden *copo de vinho* genoemd: vanwege de afwijkende vorm moet *copo* hierbij nader gespecificeerd worden door *de vinho*.

2.2.3 Het ontstaan van concepten

Hiervoor is uiteengezet wat een concept is en is nader ingegaan op de flexibiliteit van de grenzen ervan. Daarmee is de vraag naar de wijze waarop concepten ontstaan nog niet beantwoord.

De vorming van concepten door een kind wordt allereerst bepaald door de cognitieve ontwikkeling van het kind. Daarbij speelt kennis en ervaring een grote rol. Geeraerts (1989: 116-117) stelt dat een kind de toepassingsmogelijkheden van een woord waarschijnlijk leert kennen aan de hand van specifieke voorbeelden van de betreffende conceptuele categorieën. Anders gezegd: specifieke voorbeelden worden aanvankelijk als generische concepten gehanteerd. Dat zou ook de semantische fouten verklaren die kinderen maken. Het is bekend dat volwassenen zelden grammaticale fouten bij kleine kinderen verbeteren, maar daarentegen wel reageren op semantische fouten (Clark & Clark, 1977: 325-326). Neem het voorbeeld van een kind dat *bed(je)* zegt tegen een wieg. Er is een grote kans dat er niet corrigerend op gereageerd wordt, omdat de aanduiding [bed] naar een generisch concept verwijst. Verwijst hetzelfde kind even later met *wieg* naar een tweepersoonsbed, dan zal een volwassene hoogstwaarschijnlijk wel reageren door te zeggen dat dat geen *wieg* is maar een *bed*. Op basis van dergelijke reacties ontwikkelt het kind voortdurend nieuwe hypotheses die het toetst en vervolgens bijstelt (Clark & Clark, 1977: 486-492; Lakoff, 1987: 48-50). Het kind is daarbij niet zozeer bezig met taal, als wel met het vormen en toetsen van concepten via taal. Het vermogen om van perspectief te veranderen is al bij het kind aanwezig en dat is precies wat kinderen in staat stelt de juiste concepten te vormen en de betekenissen in een taal te verwerven.

Het is aannemelijk dat volwassenen een soortgelijk proces doormaken bij het leren van een tweede of een vreemde taal, zij het dat zij de cognitieve ontwikkeling van het kind niet meer hoeven door te maken (Geeraerts, 1989: 117; Appel & Vermeer, 1994: 17-52). Bij de verwerving van een woordenschat is het niet alleen van belang de woorden te leren, maar ook de concepten die ermee verbonden zijn. Dit gebeurt eveneens via hypothesevorming en hypothesetoetsing. De vraag is nu wat er gebeurt als volwassenen een tweede taal met gedeeltelijk afwijkende concepten leren. Hoe worden die concepten opgeslagen en wat is hun relatie met T1-concepten? Hiervoor wordt gekeken naar de organisatie van het tweetalig lexicon.

2.2.4 Het tweetalig lexicon

Onderzoek naar de organisatie van het tweetalig lexicon is sterk op gang gekomen na Weinreich (1953). Weinreich (1953: 8-11) maakte onderscheid tussen drie soorten tweetaligheid: samengestelde, gecoördineerde en ondergeschikte. Bij samengestelde tweetaligheid zouden taalgebruikers beschikken over één gemeenschappelijk semantisch systeem voor beide talen. Bij gecoördineerde tweetaligheid zou sprake zijn van twee taalgebonden semantische systemen. Zowel bij samengestelde als bij gecoördineerde tweetaligheid is het uitgangspunt dat beide talen even goed beheerst worden. Ondergeschikt tweetaligen zijn daarentegen dominant in één taal. Zij zouden één

semantisch systeem bezitten waartoe alleen woorden in T1 direct toegang hebben. Ondergeschikt tweetaligen zouden T2-woorden daarom eerst moeten vertalen naar hun equivalent in T1, om te kunnen komen tot een betekenis.

Later werd het onderzoek voornamelijk gericht op het onderscheid tussen afhankelijke en onafhankelijke tweetaligheid. Hierbij was de kernvraag of de opslag van concepten bij tweetaligen centraal of taalgebonden, dat wil zeggen in twee afzonderlijke mentale lexica, plaatsvond. Aangenomen werd dat de taalverwervingsachtergrond medebepalend was voor de soort tweetaligheid: bij een niet-gescheiden taalverwervingsachtergrond zou de opslag centraal plaatsvinden (cf. samengestelde tweetaligheid) en bij een gescheiden taalverwervingsachtergrond zou de opslag taalgebonden zijn (cf. gecoördineerde tweetaligheid). Gezien de gescheiden taalverwervingsachtergrond zou ondergeschikte tweetaligheid dus ingedeeld moeten worden bij gecoördineerde tweetaligheid.

McCormack (1977) concludeert echter op basis van een aantal studies dat -ongeacht de taalverwervingsachtergrond- een tweetalige over één ongescheiden geheugensysteem beschikt, waarin woorden worden opgeslagen in een niet-taalspecifieke vorm. De taal waarin een woord is aangeboden kan daarbij eventueel worden opgeslagen als een soort "label" bij of kenmerk van het woord. Het laatste is echter alleen noodzakelijk wanneer woorden worden aangeboden in een duidelijk tweetalige context. Vertaalequivalenten kunnen op deze wijze verschillend worden opgeslagen zonder dat twee taalspecifieke geheugensystemen vereist zijn. Voor een uitgebreider overzicht zie Grosjean, 1982: 228-288; Kerkman, 1982; Appel & Muysken, 1987: 75-79.

Recent onderzoek naar tweede taalverwerving lijkt erop te wijzen dat het geheugensysteem voor woorden en daarbij behorende concepten complexer is (cf. De Groot, 1993; Kroll, 1993). Woorden van verschillende aard waaronder cognates, abstracte woorden en concrete woorden, kunnen binnen één tweetalige leiden tot verschillende soorten opslag: gecoördineerd, samengesteld en ondergeschikt. Bovendien zijn de verschillende soorten opslag minder strikt gescheiden dan aanvankelijk werd aangenomen en kunnen ze over de tijd veranderen, afhankelijk van de aard van de woorden, de taakvorm, het beheersingsniveau van de tweede taal en de aanwezigheid tussen twee talen van verbanden op lexicaal niveau. De Bot & Schreuder (1993) gaan uit van een taalproductiesysteem bij tweetaligen die niet wezenlijk verschilt van het taalproductiesysteem bij eentaligen. Deze aanname lijkt problematisch in een aantal gevallen van code-wisseling. Toch menen De Bot & Schreuder dat de verklaring hier niet gezocht moet worden in een verschillende conceptualisering bij tweetaligen, maar in activering en de-activering van taal-specifieke kennis waardoor het taalproductieproces bij tweetaligen kan haperen.

2.2.5 De invloed van T2 op de conceptualisering in T1

Aangenomen wordt dat concepten tot op zekere hoogte taalspecifiek zijn (2.2.2), dat bij verwerving van een eerste, tweede of vreemde taal ook de bijbehorende concepten verworven moeten worden (2.2.3) en dat de opslag van concepten bij tweetaligen bij

spontane T2-verwerving voornamelijk in een ongescheiden systeem plaatsvindt (2.2.4). De vraag is nu welke invloed T2 op de conceptuele organisatie in T1 heeft.

Indien een concept in T1 gelijk is aan het concept in T2, is er geen reden tot verandering op conceptueel niveau. Bij niet-gelijke concepten in T1 en T2 vindt daarentegen een confrontatie plaats met verschillende concept-grenzen. Bij één ongescheiden geheugensysteem heeft de spreker slechts één conceptueel systeem. Dit belet echter niet dat de daarin opgeslagen concepten meerdere lezingen kunnen hebben. Afhankelijk van de vraag of concepten in T1 of in T2 worden verwoord en gedecodeerd, worden ze anders geordend, dus anders gelezen (Appel & Muysken, 1987: 78-79). Dit houdt in dat er in principe meerdere lezingen van een concept mogelijk en aanwezig zijn.

Door onevenredige ondersteuning van een T1- en een T2-lezing, kan de ene concept-lezing boven de andere domineren. De onevenredigheid van ondersteuning is in een migratiecontext te wijten aan beperkt contact met T1 en sterke blootstelling aan T2. Bij niet-gelijke concepten in T1 en T2 kan door de dominantie van de T2-concept-lezing aanpassing plaatsvinden in het conceptueel systeem in de richting van T2. Deze aanpassing kan plaatshebben in de vorm van markering van het concept voor bepaalde contexten -en die contexten kunnen uiteraard taalafhankelijk zijn- tot verlies van het T1-concept ten gunste van het T2-concept.

Het volgende voorbeeld illustreert een mogelijk aanpassingsproces. Een Portugese T1-spreker wordt geconfronteerd met een T2-woord, bijvoorbeeld het Nederlandse *glas*. Het is aannemelijk dat de Portugese T1-spreker het nieuwe T2-woord in het begin zal associëren met het concept dat al deel uitmaakt van zijn T1, namelijk het Portugese concept [*copo*]. Het T1-woord *copo* en het T2-woord *glas* worden dus beide met het Portugese concept verbonden. Wanneer het Nederlandse concept [*glas*] door intensief contact met de T2-gemeenschap beter wordt begrepen en verworven, zullen de specifieke kenmerken van het T2-concept dominanter worden. Als gevolg daarvan kan het concept uit T1 geleidelijk vervagen: niet meer het kenmerk <vorm: oor>, maar het kenmerk <materiaal: glas> vormt het onderscheidend criterium ten opzichte van het Portugese *caneca*.

De conceptuele aanpassing kan een tijdlang onopgemerkt blijven, wanneer het slechts één of enkele kenmerken van een bepaald concept betreft. De T1-woorden die nu met T2-concepten verbonden zijn, zullen vaak in de juiste context gebruikt worden, omdat de onderscheidende kenmerken in die gevallen niet van belang zijn. Pas wanneer deze kenmerken doorslaggevend zijn voor de keuze van een woord in een bepaalde context, zal de conceptuele aanpassing in de richting van T2 aan de oppervlakte komen. Over-en onderextensie van woorden is een van de linguïstische gevolgen.

Zoals eerder aangegeven, wordt bij de conceptuele hypothese verondersteld dat taalverlies met name daar plaatsvindt waar er verschillen zijn tussen de conceptualisering van de werkelijkheid in T1 en in T2. Evenals bij taalvariatie en taalverandering -waarbij aanvankelijk nieuwe toepassingen kunnen worden geconventionaliseerd- kunnen bij taalverlies grenzen van concepten worden aangepast. Vaagheid en flexibiliteit van concept-grenzen stellen mensen namelijk in staat tot creatief

taalgebruik, waarbij nieuwe betekenissen aan woorden en constructies worden toegekend. Geeraerts (1989: 168) formuleert het als volgt:

(...) woorden (hebben) niet een "enige echte" betekenis die als uiteindelijke norm voor het gebruik van dat woord fungeert, maar ze vertonen steeds een cluster van uiteenlopende toepassingen waarvan de grenzen niet rigoureus vastliggen. De flexibiliteit van lexicale betekenissen impliceert dat woorden binnen zekere grenzen op ieder moment kunnen worden gebruikt in nieuwe toepassingen, toepassingen die nog niet geconventionaliseerd zijn.

In het geval van verlies is de hypothese dat aanpassing in de richting van T2 heeft plaatsgevonden. Conform de definitie die in dit onderzoek wordt gehanteerd voor taalverlies (zie 2.1.5), komt de nieuwe toepassing niet voor in de oorspronkelijke T1-gemeenschap en zou deze daar leiden tot potentiële communicatieproblemen. Dit sluit echter niet uit dat nieuwe aanpassingen buiten de T1-gemeenschap geconventionaliseerd kunnen worden, in casu binnen een gemeenschap van migranten in een T2-omgeving. Doordat het proces van conceptuele aanpassing hetzelfde is als bij taalverwervingsprocessen, wordt ook de mogelijkheid niet uitgesloten dat het T1-verlies weer minder wordt door meer contact met en dus meer ondersteuning vanuit T1.

Tot slot biedt de cognitief-semantische benadering aanknopingspunten voor Andersen's veronderstelling dat bij taalverlies meer gebruik zal worden gemaakt van semantisch gerelateerde woorden die niet helemaal equivalent zijn aan de bedoelde woorden en van lexicale innovaties (zie 2.1.4). Door de flexibiliteit van concept-grenzen is namelijk de mogelijkheid aanwezig om vanuit een conceptualisering in T2 semantisch gerelateerde woorden in T1 te laten verwijzen naar één concept en/of te komen tot een lexicale innovatie in T1. Een voorbeeld van het samenvallen van concepten in T1, waardoor er één concept ontstaat bij een Nederlandse immigrant in de Verenigde Staten, is het al eerder genoemde *groeien* dat via het concept van het Engelse *to grow* behalve naar [groeien] ook naar [kweken] verwijst. Een voorbeeld van een lexicale innovatie is de al genoemde constructie *schoongemaakte boerderij* bij Nederlandse immigranten in de Verenigde Staten, waarbij *schoonmaken* via het concept van het Engelse *to clear land* ook kan verwijzen naar [rooien].

2.2.6 De rol van frequentie en transparantie

In 2.2.5 is er op gewezen dat het aanpassen van concept-grenzen een gevolg kan zijn van een confrontatie met grenzen van andere conceptualisering. De kans op aanpassing van een T1-concept wordt groter wanneer de confrontatie met T2-concepten toeneemt en de confrontatie met T1-concepten afneemt. Anders gezegd: wanneer een concept in T2 niet helemaal overeenkomt met een concept in T1 en de relatieve frequentie -dit is frequentie in T1 vergeleken met frequentie in T2- van T2-concepten groot is, neemt de kans op een conceptuele aanpassing toe. In die zin geeft de conceptuele hypothese een nadere uitwerking van de frequentiehypothese.

De relatieve transparantie van elementen in T1 ten opzichte van T2 kan ook van invloed zijn op de structuur van taalverlies binnen de conceptuele hypothese. Hoe

groter deze transparantie, des te duidelijker is de binding met het conceptuele systeem en des te kleiner is de kans op het verloren gaan van de daarmee verbonden linguïstische T1-elementen. Neem woordvormingsprocessen in het lexicon. Transparantie kan daarbij gezien worden als de mate waarin de betekenis van een woord getypeerd kan worden als een combinatie van de betekenis van grondwoord(en) en woordvormingsprincipe(s). Zo is *verhangen* voor [anders, elders hangen] qua concept transparanter dan *vernemen* [kennis nemen van].

Op morfo-syntactisch vlak voorspelt de conceptuele hypothese ook verlies van linguïstische elementen, dat op grond van frequentie en transparantie van regels niet voorspeld zou worden. Het verloren gaan van linguïstische elementen in T1 kan namelijk ook verklaard worden uit de lage functionele en/of semantische lading die aan een gebruiksregel ten grondslag ligt. De reeds in 2.1.4 genoemde buigings *schwa* bij het adjectief in bepaalde syntactische posities in het Nederlands is een goed voorbeeld van een zeer frequent voorkomende morfologische aanpassing met een lage functionele lading, omdat de conceptuele betekenis die eraan ten grondslag ligt gering is¹⁵. De regel is transparant in de zin dat hij eenvoudig is en geen uitzonderingen kent, maar de relatie tussen grammaticale regel en betekenis is onduidelijk.

In tegenstelling tot frequentiehypotheses en de transparantiehypothese zoals geformuleerd door Sharwood Smith (1983a), voorspelt de conceptuele hypothese dat de buigings *schwa* bij adjectieven onder druk komt te staan. In een corpus brieven van een Nederlander die reeds voor de Tweede Wereldoorlog naar de Verenigde Staten is geëmigreerd (zie Jaspaert & Kroon, 1992), worden inderdaad herhaaldelijk de volgende soort constructies aangetroffen:

erg mooi muziek
een geheime gesprek

De buigings *schwa* lijkt zonder systematiek te worden toegepast. Deze migrant weet kennelijk nog wel dat de buigings *schwa* bestaat, maar lijkt het bereik ervan niet meer te kennen. Ook Smits (1996: 230) concludeert dat de buigings *schwa* bij Nederlandse immigranten in de Verenigde Staten als een van de eerste Nederlandse flexievormen aan desintegratie onderhevig is.

Na de bespreking van een aantal belangrijke kwesties in het taalverliesonderzoek en de uiteenzetting van de cognitief-semantische benadering die ten grondslag ligt aan dit onderzoek, komt in hoofdstuk 3 de globale onderzoeksopzet aan bod.

¹⁵ In *een grote man* versus *een groot man* focust de eerste verwijzing naar het concept [groot] op het kenmerk <lang> terwijl de tweede verwijzing naar het concept [groot] focust op het kenmerk <prestige>.

3 Globale onderzoeksopzet

Het onderzoek spitst zich om verschillende redenen toe op lexicaal en morfolexicaal verlies. Ten eerste is de binding van linguïstische elementen met concepten het duidelijkst in het lexicon. Ten tweede wordt -mede vanuit onderzoek naar pidginisering en creolisering (Andersen, 1982: 113; Sharwood Smith, 1983a: 223) en naar taaldood (Dorian, 1978)- algemeen aangenomen dat verlies zich relatief snel in de woordenschat voordoet. In 3.1 wordt de werkhypothese gegeven, waarna de toetsing van de conceptuele hypothese nader wordt uitgewerkt in 3.2. Hierbij wordt aandacht besteed aan de relatie tussen conceptuālisering en morfologie en aan verschijnselen als nul-derivatie, plurale tantum en collectivum. De keuze van talen en informanten wordt verantwoord in 3.3. De conceptuele hypothese en de onderzoeksvraag worden behalve met voorbeelden uit het Nederlands, steeds gedemonstreerd aan de hand van het Portugees en het Frans, daar deze drie talen bij het onderzoek betrokken zijn.

3.1 DE WERKHYPOTHESE

In hoofdstuk 2 is de cognitief-semantische benadering uiteengezet die in dit onderzoek gehanteerd wordt. De werkhypothese inzake taalverlies wordt nu als volgt geformuleerd:

Taalverlies wordt veroorzaakt door een geleidelijke verandering in het conceptuele systeem daar waar T1-concepten niet helemaal samenvallen met T2-concepten. De conceptuele verandering vindt plaats in de richting van T2. Relatieve gebruiksfrequentie en relatieve transparantie zijn medebepalend voor de structuur van conceptuele verandering.

3.2 TOETSING VAN DE CONCEPTUELE HYPOTHESE

Toetsing van de conceptuele hypothese geschiedt aan de hand van het Portugees, het Nederlands en het Frans, waarbij de informanten steeds Portugezen zijn (zie ook 3.3). Bij deze toetsing kunnen in beginsel 5 categorieën onderscheiden worden:

Categorie 1. Het Portugees en het Frans conceptualiseren de werkelijkheid op dezelfde wijze, het Nederlands conceptualiseert de werkelijkheid op een andere wijze:

<i>P</i>	<i>primo</i>	<i>F</i>	<i>cousin</i>	<i>N</i>	<i>neef</i>
	= [neef]		= [neef]		= [neef]
	<i>sobrinho</i>		<i>neveu</i>		= [oomzegger]
	= [oomzegger]		= [oomzegger]		

waarbij *neef* zowel naar [zoon van een oom/tante] als naar [zoon van broer/zus] kan verwijzen. De conceptuele hypothese voorspelt in deze categorie T1-verlies bij Portugese migranten in Nederland.

Categorie 2. Het Portugees en het Nederlands conceptualiseren de werkelijkheid op dezelfde wijze, het Frans conceptualiseert deze anders:

<i>P</i>	<i>gostar de</i> = [houden van] <i>amar</i> = [beminnen]	<i>N</i>	<i>houden van</i> = [houden van] <i>beminnen</i> = [beminnen]	<i>F</i>	<i>aimer</i> = [houden van] = [beminnen, liefhebben]
----------	---	----------	--	----------	---

waarbij het Portugees *amar* en het Nederlandse *beminnen* meestal betrekking hebben op personen of verpersoonlijkte entiteiten. Anders gezegd: het Portugees *amar* en het Nederlandse *beminnen* verwijzen naar kenmerken die men niet gauw in verband brengt met niet-levende entiteiten zoals etenswaren. T1-verlies in deze categorie wordt verwacht bij Portugese migranten in Frankrijk.

Categorie 3. Het Nederlands en Frans conceptualiseren de werkelijkheid op dezelfde manier, het Portugees anders:

<i>P</i>	<i>copo</i> = [voorwerp om uit te drinken, zonder oor] <i>caneca</i> = [idem, met oor]	<i>N</i>	<i>glas</i> = [voorwerp om uit te drinken, van glas] <i>beker</i> = [idem, niet van glas]	<i>F</i>	<i>verre</i> = [voorwerp om uit te drinken, van glas] <i>timbale</i> = [idem, niet van glas]
----------	---	----------	--	----------	---

waarbij in het Frans en in het Nederlands het materiaal waarvan het voorwerp gemaakt is doorslaggevend is voor de woordkeus. In het Portugees daarentegen gaat het om de vorm van het voorwerp, dat wil zeggen met of zonder oor. In deze categorie is de voorspelling dat T1-verlies optreedt bij Portugese migranten zowel in Nederland als in Frankrijk. De conceptuele verandering zal in beide situaties in dezelfde richting gaan.

Categorie 4. Elk van de drie talen conceptualiseert de werkelijkheid op een andere wijze:

<i>P</i>	<i>asa</i> = [vleugel] = [oor van een kopje]	<i>N</i>	<i>oor</i> = [oor] = [oor van een kopje]	<i>F</i>	<i>anse</i> = [handvat] = [oor van een kopje]
----------	--	----------	--	----------	---

waarbij [oor van een kopje of glas] bedoeld wordt. Eventueel T1-verlies in de deze categorie kan zowel bij Portugese migranten in Nederland als bij Portugese migranten in Frankrijk optreden. In tegenstelling tot categorie 3 zal de conceptuele verandering in categorie 4 divergent zijn, omdat de conceptualisering in de contact-talen verschillend is.

Categorie 5. Alle drie de talen conceptualiseren de werkelijkheid op dezelfde wijze:

<i>P</i>	<i>carro</i> = [auto, wagen] <i>véículo</i> = [voertuig]	<i>N</i>	<i>auto</i> = [auto, wagen] <i>voertuig</i> = [voertuig]	<i>F</i>	<i>voiture</i> = [auto, wagen] <i>véhicule</i> = [voertuig]
----------	---	----------	---	----------	--

De conceptuele hypothese voorspelt geen T1-verlies in deze categorie, omdat de conceptualisering in de drie talen vergelijkbaar is en er dus geen reden tot aanpassing van de concepten is.

3.2.1 Relatie tussen conceptualisering en morfologie

Bij onderzoek naar lexicaal verlies stuit men al gauw op morfolexicale elementen, waarbij ook sprake is van afwijkingen van de norm. Zo noemen Gonzo & Saltarelli (1983: 185) de volgende voorbeelden van afwijkende derivationale woordvormingsprocessen bij migranten in de Verenigde Staten:

- (1) Italiaans:
pulire (ww) [schoonmaken] - *pulimento (zn) - *pulizia* (zn)
- (2) Spaans:
Costa Rica (zn) - *Costarriqueño (zn) - *Costarricense* (zn)

Zowel het affix *-mento* als het affix *-queño* zijn bestaande affixen in het Italiaans respectievelijk het Spaans, getuige de voorbeelden die Gonzo & Saltarelli hierbij geven, te weten het Italiaanse *insegnamento*, dit is ((*insegna*)ww (-mento)aff)zn, voor [onderwijs] en het Spaanse *Puertorriqueño*, dit is (*Puerto Rico*)zn (-*queño*)aff)zn voor [Portoricaan; Portoricaans]¹. Gonzo & Saltarelli stellen echter dat de mogelijkheid tot combinatie met deze affixen lexicaal bepaald is en daaruit concluderen zij dat blijkbaar een deel van de lexicale informatie verloren is gegaan. In hun model voor taalverlies, dat drie generaties beslaat, is niet duidelijk in welke fase zij deze voorbeelden hebben aangetroffen. Is het in de tweede of derde generatie, dan is onvolledige verwerving allerminst uitgesloten: de uitzonderingen zijn niet verworven, maar de productieve woordvormingsregels om van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden nieuwe zelfstandige naamwoorden te maken wel. Deze regels worden goed toegepast en de genoemde afleidingen zouden eveneens goed zijn, ware het niet dat ze geblokkeerd hadden

¹ Een vergelijkbaar voorbeeld in het Portugees is (cf. Mayone Dias, 1989: 139):

- (1) (zn) *Marrocos* - (zn) *marrocano [Marokkaan, Marokkaans] in plaats van *marroquino*
(zn) *Brasil* - (zn) *brasiliano [Braziliaan, Braziliaans] in plaats van *brasileiro*
naar analogie van:
- (2) (zn) *Itália* - (zn) *italiano* [Italiaan, Italiaans]
(zn) *Peru* - (zn) *peruano* [Peruaan, Peruaans]

moeten worden omdat er reeds woorden voor bestaan. Hier heeft, met andere woorden, normale evolutie plaatsgevonden. Werden deze voorbeelden al bij de eerste generatie migranten aangetroffen die de juiste vorm gekend moeten hebben, dan is er sprake van een verschijnsel dat op verlies kan wijzen. Immers, waren zij niet geëmigreerd, dan zouden ze waarschijnlijk niet de afwijkende vorm gebruiken.

Naast derivatieve woordvormingsprocessen kunnen ook andere morfolexicale aspecten bij lexicaal verlies bestudeerd worden. Verschillende aspecten worden hierna besproken. Morfologie wordt hierbij strikt linguïstisch (=structureel) behandeld, maar het onderliggende idee is dat deze morfologische aspecten ook kunnen duiden op verschillende conceptualisering. Talen kunnen namelijk verschillende preferenties hebben voor talige structuren, waardoor de opslag anders is en derhalve verschillen in conceptualisering mogelijk zijn.

3.2.2 Afleiding, samenstelling en omschrijving

Om enig inzicht te krijgen in morfolexicaal verlies is het nodig te weten hoe woordvormingsprocessen verlopen, en wáár in de mentale grammatica afleidings- en samenstellingsprincipes thuishoren. Een van de modellen waarin afleiding en samenstelling een duidelijke plaats krijgen toebedeeld, is de woordgrammatica van Booij (1981: 116-120).

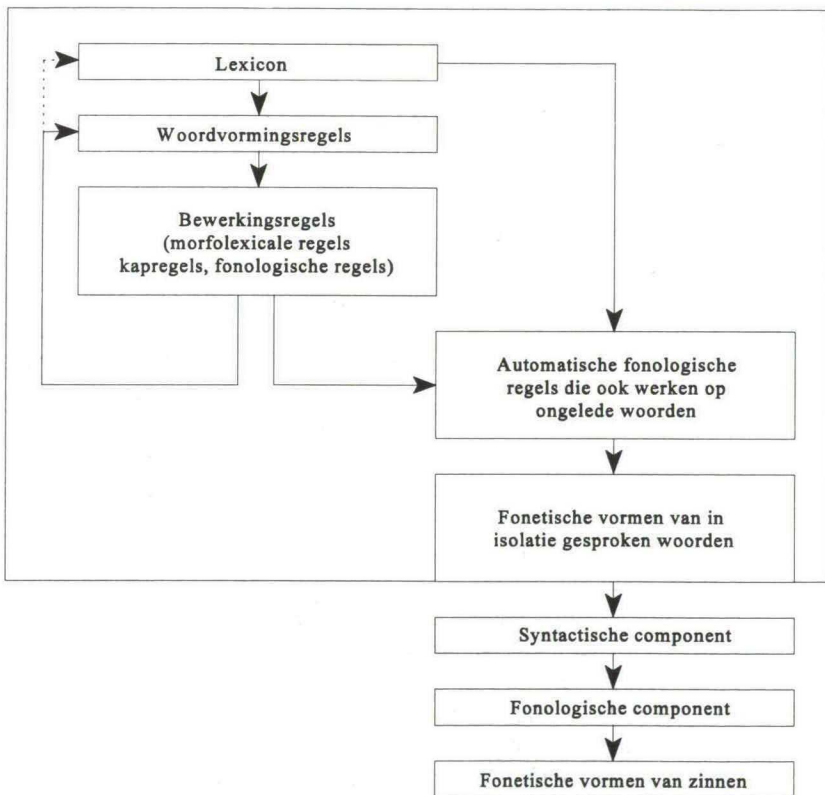
De woordgrammatica

Volgens Booij bestaat de structuur voor de woordgrammatica uit een lexicon, woordvormingsregels en bewerkingsregels. Verder bevat de woordgrammatica automatische fonologische regels die binnen het domein van het woord werken en fonetische vormen van in isolatie gesproken woorden. Het model is schematisch weergegeven in Figuur 3.1.

In het mentale lexicon is een lijst van ongelede woorden (lexicale morfemen) opgeslagen, alsmede van gelede woorden die minimaal één idiosyncratische eigenschap hebben en behoren tot de permanente woordenschat van de taalgemeenschap. De woorden uit het lexicon kunnen rechtstreeks in een syntactische structuur worden ingepast of als input fungeren voor woordvormingsregels. Neem het woord *tomaat*. De output van de woordvormingsregels, bijvoorbeeld *vleestomaat*, vormt de input voor de bewerkingsregels en de output hiervan, bijvoorbeeld *vleestomaten*, kan in de syntactische structuur worden ingepast, maar kan ook weer als input fungeren voor de woordvormingsregelscomponent, bijvoorbeeld *vleestomatensalade*. Figuur 3.1 laat met behulp van een stippellijn zien dat de output van woordvormingsregels ook in het lexicon kan worden opgenomen. Daarover zegt Booij (1981: 117) het volgende:

Een eenmaal gevormd geleed woord kan in het lexicon worden opgenomen, mits het minimaal één idiosyncratische eigenschap heeft en bovendien geen "eendagsvlieg" is.

Uit Booij's voorbeeld van een geled woord dat in het lexicon is opgenomen, zoals *aanzegger*, met de speciale betekenis van [iemand die overlijdensberichten overbrengt], kan men opmaken dat minimaal één idiosyncratische eigenschap ook betrekking kan hebben op de betekenis. Anders gezegd: als het concept van het geled woord niet zonder meer is af te leiden uit de concepten van de afzonderlijke delen, dan is het geled woord in het lexicon opgenomen. Indien er geen sprake is van minimaal één idiosyncratische eigenschap, dan is het geled woord blijkbaar niet opgeslagen in het lexicon en moet het derhalve steeds opnieuw worden gevormd.

Figuur 3.1: Woordgrammatica (Booij, 1981: 117)

Afleiding en samenstelling als woordvormingsprocessen worden hierna besproken. Tevens wordt ingegaan op de status van omschrijvingen.

(a) Afleiding

Bij de afleidingen die steeds opnieuw worden gevormd met behulp van een aantal morfologische regels in de woordvormingscomponent, moet men aannemen dat de afzonderlijke morfemen een eigen betekenis of concept hebben. Neem het Portugese *florista* voor [bloemist], dat is gevormd door het naamwoord *flor* met het affix *-ista*. Daarbij duidt *-ista* op een eigenschap, in dit geval het beroep van een persoon.

Het concept van een gebonden morfeem of affix is niet altijd even doorzichtig. Men moet er dus vanuit gaan dat veel afleidingen in het lexicon zijn opgeslagen. Neem het Portugese *frigorífico* voor [koelkast]. *Frigorífico* is volgens het woordenboek *Lello Universal* (1988) afgeleid van de samenstelling *armário frigorífico* ofwel *armário que frigorifica*, dat wil zeggen een kast die *frio* {koude/koelte} maakt en houdt. Het substantief *armário* is weggefallen en het adjectief *frigorífico* {koelmakend, koelhoudend}, dat al een afleiding is van het werkwoord *frigorificar*, is een zelfstandig naamwoord geworden dat verwijst naar [koelkast]. Als zodanig is het in het lexicon opgenomen.

(b) Samenstelling

Een samenstelling bestaat veelal uit nog doorzichtige delen. Neem *tafelpoot* dat meteen begrepen wordt als [poot van een tafel]. De samenstelling *zakmes* is iets minder doorzichtig, maar zowel *zak* als *mes* hebben een eigen concept en *zakmes* is verbonden met beide concepten, namelijk [mes dat in de broekzak bewaard kan worden]. *Zakmes* is als het ware een nadere bepaling van één van de oorspronkelijke concepten. In Nederlandse samenstellingen is meestal sprake van een specificatie van het concept dat verbonden is met het laatste morfeem in het woord (Geerts e.a., 1984: 99-100): een *zakmes* is een soort *mes*.

In het Portugees en het Frans wordt het concept [zakmes] weergegeven met een vrij morfeem: *canivete*, respectievelijk *canif*. Terwijl in de Nederlandse samenstelling *zakmes* dus nog een relatie met andere concepten terug te vinden is, ontbreekt zo'n relatie in het Portugese *canivete* en het Franse *canif*. Het ontbreken van een relatie met andere concepten betekent dat er een zelfstandig concept bestaat. Men moet dus aannemen dat het Portugese *canivete* en het Franse *canif* naar een eigen concept verwijzen.

Er zijn echter ook in het Nederlands samenstellingen die niet meer als zodanig worden herkend, bijvoorbeeld *kapstok*. Volgens Booij (1981) zijn samenstellingen, waarbij de betekenis niet meer doorzichtig is op grond van de samenstellende delen, als zelfstandige eenheden in het lexicon opgeslagen. Zo moet *kapstok* een eigen concept hebben gekregen, omdat de relatie met de oorspronkelijke concepten [kap] en [stok] is vervaagd.

(c) Omschrijving

De omschrijving is per definitie verbonden met meerdere concepten en wordt in het algemeen beschouwd als een middel om een nieuw of specifiek concept

globaal aan te duiden. Om die reden wordt omschrijving ook wel gezien als een strategie om specifieke aanduidingen te vermijden.

Men kan zich afvragen of in talen waar de omschrijving een veel gebruikt procédé is, zoals in het Frans en het Portugees, een aantal omschrijvingen niet ook in het lexicon wordt opgenomen en derhalve in Figuur 3.1 als derde mogelijkheid van woordvorming moet worden ingepast. Cunha & Lindley Cintra (1986: 106) behandelen in hun grammatica onder het hoofd samenstellingen zowel voorbeelden van echte samenstelling, zoals

- (3) *beija-flor* (zn)   {kust-bloem}

als voorbeelden van omschrijving, zoals

- (4) *chapéu-de-sol* (zn)   {hoed-voor/tegen-zon}
fim de semana (zn)   {einde van week}

In de grammaticale beschrijving van het Portugees van Mira Mateus e.a. (1994: 390-392) worden zulke omschrijvingen ook onder samenstelling behandeld. Omschrijving is in oorsprong echter syntactisch van aard. Dat wil zeggen, dat omschrijving in de syntactische component van de woordgrammatica tot stand komt en geen woordvormingsprocédé is (zie Figuur 3.1). Dit neemt niet weg dat sommige zeer frequente omschrijvingen op den duur gelexicaliseerd kunnen worden². Hierbij moet men aannemen dat deze gelexicaliseerde omschrijvingen

---

² Mira Mateus e.a. (1994: 390-392) erkennen dat samenstellingsregels moeilijk als regels van adjunctie van woorden kunnen worden beschreven. Als alternatief stellen zij voor het Portugees voor, dat samenstellingsregels kunnen werken op bepaalde syntactische structuren, waardoor deze gelexicaliseerd worden. Daaronder vallen syntactische structuren die bij voorkeur bestaan uit NP's zoals

caminho-de-ferro = ((*caminho*)N ((*de*)prep (*ferro*)N)PP)NP voor [spoorlijn]
água(s)-furtada(s) = ((*água* < s >)N ((*furtada* < s >)A)AP)NP voor [zolder];

AP's zoals

surdo-mudo = (((*surdo*)A)AP ((*mudo*))A)AP)AP voor [doofstom];

en VP's zoals

guarda-roupa = ((*guarda*)V (*roupa*)NP)VP voor [kleerkast]
quebra-nozes = ((*quebra*)V (*noz* < es >)NP)VP voor [notenkraker].

De specificatie van woordsoort en geslacht en de meervoudsvorming in het Portugees laten zien dat de syntactische basisstructuur de morfologische structuur bepaalt. Zo is het meervoud in bovengenoemde voorbeelden: *caminhos-de-ferro*, *águas-furtadas*, *surdos-mudos*, *guarda-roupas* en *quebra-nozes*.

naar een eigen concept verwijzen, waarbij de band met de oorspronkelijke concepten vager is geworden, zoals in het geval van het Portugese *beija-flor*, of zelfs verbroken, zoals in het geval van *chapéu-de-sol* en:

- (5) *água(s)-furtada(s)* (zn) {waters-ontnomen/gestolen}
voor: [zolder met dakkapel of dakkapel zelf]

De benaming is ontstaan doordat de dakkapel een bepaalde dakruimte ontnemt aan het regenwater of het lagere deel van het dak, aldus het woordenboek *Lello Universal* (1988).

De invloed van T2 op woordvormingsprocessen in T1

Hoewel de verschillende woordvormingsprocessen in alle drie de onderhavige talen voorkomen, blijkt samenstelling vooral in het Nederlands een zeer productief procédé. In het Portugees en het Frans komen samenstellingen aanzienlijk minder voor en wordt veelal voor een lexicaal morfeem, een afleiding of een omschrijving gekozen. Tegelijkertijd is de voorkeur voor een bepaald woordvormingsprocédé bij individuele concepten in de drie talen soms verschillend. Wat in de ene taal wordt weergegeven met een samenstelling, kan in de andere taal met een lexicaal morfeem, een afleiding of een omschrijving worden aangeduid. Vergelijk de zelfstandig naamwoorden:

- (6) *P casa de botão* omschrijving: ((*casa*) ((*de*) (*botão*))) {huis van knoop}
F boutonnière afleiding: ((*bouton*) ((*n*) (-*ière*)aff))
N knoopsgat samenstelling: (((*knoop*) (*s*)) (*gat*))

Bij andere concepten kan het woordvormingsprocédé echter ook soortgelijk zijn, bijvoorbeeld bij de volgende bijvoeglijk naamwoorden:

- (7) *P insuportável* afleiding: ((*in-*)aff ((*suport-*) (-*ável*)aff)))
F insupportable afleiding: ((*in-*)aff ((*support-*) (-*able*)aff)))
N ondraaglijk afleiding: ((*on-*)aff ((*draag-*) (-*lijk*)aff)))

waarbij de afleiding, die qua betekenis in de drie talen in een antonieme relatie staat tot het oorspronkelijke woord, in de drie talen ook gevormd wordt door prefigering.

Op grond van bovenstaande uiteenzetting kan men stellen dat de mate van zelfstandige conceptualisering de volgende hiërarchie kent: vrij morfeem,

---

Andere syntactische structuren kunnen volgens Mira Mateus ook leiden tot samenstelling, maar daarbij is het moeilijk de samenstelling te onderscheiden van uitgekristalliseerde woordsequenties of zelfs van idiomatische uitdrukkingen.

afleiding, samenstelling en omschrijving. Een vrij morfeem heeft een concept, waarbij in de grammaticale vorm geen aspect aanwezig is dat op een betekenisrelatie duidt met andere concepten. Bij afleidingen is wel sprake van een zekere betekenisrelatie met andere concepten, maar die relatie is niet altijd even doorzichtig. In samenstellingen en omschrijvingen is het aspect van een relatie met andere concepten veel prominenter aanwezig. Neem nogmaals het voorbeeld *zakmes*: een Portugees in Nederland die voor het eerst het woord *zakmes* hoort, daarbij de woorden *zak* en *mes* reeds kent en iets van algemene samenstellingsprincipes van het Nederlands af weet, kan een heel eind komen bij het achterhalen van de betekenis door te letten op de betekenis van de samenstellende delen. Echter, een Portugees in Frankrijk heeft niets aan zijn kennis van *couteau* {mes} en *poche* {zak} bij het zoeken naar de betekenis van *canif* {zakmes}.

Volgens de conceptuele hypothese kunnen onder invloed van contact met T2 verschuivingen plaatsvinden in aspecten van bepaalde concepten in T1. Zo zou bij de Portugese migrant in Nederland onder invloed van het Nederlands het relatie-aspect in het concept [zakmes] prominenter kunnen worden en als volgt tot uitdrukking kunnen komen in het Portugees:

(8) [zakmes]: *canivete* (zn) > *faca de bolso

De verandering in conceptualisering wordt weergegeven door een ontwikkeling van lexicaal morfeem naar omschrijving, waarbij het relatie-aspect expliciet wordt uitgedrukt. Omgekeerd kan het relatie-aspect onder invloed van T2 ook minder prominent worden en als volgt tot uitdrukking komen:

(9) [fietsen]: *andar de bicicleta* (ww) > *bicicletar

Hier wordt de aanpassing weergegeven door een ontwikkeling van omschrijving naar afleiding, dat wil zeggen: lexicalisering. De relatie met *andar* {lopen, gaan} is vager geworden en de relatie met *bicicleta* {fiets} wordt uitgedrukt met de uitgang *-ar*, dat wil zeggen: er wordt van het zelfstandig naamwoord een regelmatig werkwoord afgeleid.

3.2.3 Nul-derivatie

Een tweede morfolexicaal aspect dat samenhangt met afleiding en dat met een verschillende conceptualisering in talen te maken kan hebben, is nul-derivatie. Nul-derivatie is een vorm van afleiding waarbij sprake is van een overgang van de ene woordklasse naar de andere, zonder dat daarbij vormverandering plaatsvindt; de bewerkingsregels hebben een nul-morfeem in de vorm aangebracht

(Booij, 1981: 100)³. Een voorbeeld van nul-markering vormt het Franse zelfstandig naamwoord *réveille* voor het concept [wekker], dat via een nul-morfeem wordt afgeleid van de derde persoon enkelvoud van het werkwoord *réveiller* {wekken}. In het Nederlands en het Portugees wordt de afleiding van het werkwoord daarentegen expliciet uitgedrukt via een affix, vergelijk:

(10)	<i>P despertar</i>	>	<i>despertador</i>
	<i>N wekken</i>	>	<i>wekker</i>

Ook kunnen transitieve werkwoorden via een nul-morfeem worden afgeleid van intransitieve werkwoorden, vergelijk het Portugeese werkwoord *trabalhar* dat zowel transitief als intransitief kan worden gebruikt:

(11)	<i>Ela trabalha</i>	< intransitief >
	<i>Zij werkt</i>	
	<i>Ele trabalha a terra</i>	< transitief >
	<i>Hij bewerkt het land</i>	

Voor het Franse werkwoord *travailler* geldt hetzelfde als voor het Portugeese *trabalhar*. In het Nederlands daarentegen wordt het transitieve werkwoord vaak afgeleid van het intransitieve werkwoord door middel van prefigering, zoals in het geval van *werken* - *bewerken*.

Ten slotte komt het voor dat naar transitieve en intransitieve concepten in de ene taal verwezen wordt met woorden die in de vorm niet aan elkaar verbonden zijn, terwijl andere talen de band tussen het transitieve en het intransitieve concept in de vorm bewaren (zie Jaspaert & Kroon, 1992: 145-146). Hierbij spelen causale elementen in de betekenis van het werkwoord een rol: transitiviteit is een gevolg van het causatieve aspect van het werkwoord. Vergelijk:

(12)	<i>Jan kweekt tomaten</i>	< transitief >
	* <i>Jan groeit tomaten</i>	
	<i>De tomaten groeien hard</i>	< intransitief >
	* <i>De tomaten kweken hard</i>	

³ Mira Mateus e.a. (1994: 389-390) spreken hierbij van 'derivação imprópria', wat zoveel betekent als oneigenlijke afleiding. Dit woordvormingsprocédé is bijzonder productief in het Portugees. Een voorbeeld daarvan is het werkwoord *olhar* voor [kijken], waarvan het zelfstandig naamwoord *o olhar* voor [de blik, de manier van kijken] is afgeleid, in bijvoorbeeld:

- (1) *Ela já veio com um olhar zangado/ cansado/ alegre.*
{Ze kwam al met een verdrietige/ vermoeide/ vrolijke blik (in haar ogen).}
- (2) *Ela dirigiu-lhe um olhar cheio de ódio.*
{Ze wierp hem een blik vol haat toe.}

De Portugese woorden *cultivar* voor [kweken] en *crescer* voor [groeien] gedragen zich zoals de Nederlandse woorden *kweken* en *groeien*:

- (13) O João *cultiva* tomates < transitief >
 * O João *cresce* tomates
 Os tomates *crescem* muito < intransitief >
 * Os tomates *cultivam* muito

In de grammaticale vorm is bij *kweken* respectievelijk *cultivar* en *groeien* respectievelijk *crescer* geen aspect dat verwijst naar een relatie tussen de concepten. In het Engels daarentegen kan het werkwoord *to grow* zowel in transitieve als in intransitieve zin gebruikt worden. Het intransitieve werkwoord *to grow* wordt afgeleid van het transitieve werkwoord *to grow* met behulp van een nul-morfeem.

3.2.4 Plurale tantum

In eerste instantie zou men denken dat het onderscheid tussen enkelvoud en meervoud niets verandert aan een concept. Echter, als men gevallen van plurale tantum in de onderhavige talen goed beschouwt, dan lijkt er sprake te zijn van een verschillende conceptualisering van de werkelijkheid. Neem het concept [bril]:

P *óculos* (mv)

F *lunettes* (mv)

N *bril* (ev)

Het gebruik van meervoud in het Portugees en het Frans lijkt erop te duiden dat de twee glazen een prominenter aspect van het concept [bril] uitmaken dan het deel dat de twee glazen verbindt. In het Nederlands daarentegen wordt het concept [bril] in het enkelvoud aangeduid, waaruit afgeleid kan worden dat het verbindende deel dat van de twee glazen één geheel maakt, een kernaspect van het Nederlandse concept vormt. Daar waar sprake is van een plurale tantum, bestaat soms ook het enkelvoud. Meestal heeft het dan een andere betekenis, vergelijk

- (14) *P* *óculo* (ev) = [verrekijker; rond of ovaalvormig kijkgat in een muur]
F *lunette* (ev) = [verrekijker; wc-bril]

Soms ook bestaat het enkelvoud niet of niet meer, bijvoorbeeld:

- (15) *N* *hersen (ev)

Het Nederlands kent alleen het woord *hersenen*. Toch wordt het niet geïsoleerd voorkomende enkelvoud *hersen als de stam beschouwd (Booij, 1981: 147), getuige samengestelde woorden als *hersenhelft*, *hersendood*, *hersenonderzoek* en de meervoudsvorm *hersens*. Hieruit kan afgeleid worden dat in het Nederlands bij het concept [hersenen] de nadruk niet gelegd wordt op het geheel, maar op de

samenstellende delen ervan. Bij het Portugese en Franse concept daarentegen is het geheel prominenter, getuige de aanduiding in het enkelvoud: *cérebro* respectievelijk *cerveau*.

Talen kunnen dus verschillen in de prominentie die wordt toegekend aan bepaalde kenmerken van een concept. Het verschil in prominentie van kenmerken zagen we reeds duidelijk bij de concepten [glas] en [beker] (zie 2.2.2), waarbij in het Nederlands en het Frans het materiaal van doorslaggevend belang is, en in het Portugees de vorm.

In het geval van plurale tantum kan nagegaan worden of het concept in T1 verandert onder invloed van contact met T2. Door kennis van het concept in T2 kan namelijk de prominentie van kenmerken in het daarmee samenhangende T1-concept verschuiven. Het ten onrechte wel of niet gebruiken van plurale tantum kan op zulk een verschuiving duiden.

3.2.5 Collectiva

Een ander voorbeeld van morfologie dat bij lexicaal verlies bestudeerd kan worden en waarbij conceptualisering een rol speelt, zijn verzamelnamen of collectiva. Hierbij geldt hetzelfde als voor plurale tantum: wat in de ene taal als verzamelnaam of collectivum kan gelden, hoeft dat in een andere taal niet te doen, bijvoorbeeld:

<i>P</i>	<i>peixe</i>	<i>N</i>	<i>vis</i>	<i>F</i>	<i>poisson</i>
	= [vis (ev)]		= [vis (ev)]		= [vis (ev)]
	= [vis		= [vis		
	<collectivum>]		<collectivum>]		

De volgende voorbeelden verduidelijken het verschil:

(16a)	<i>P</i>	Há um <i>peixe</i> no lago	< focus: kwantiteit >
	<i>N</i>	Er zit één <i>vis</i> in de vijver	< focus: kwantiteit >
	<i>F</i>	Il y a une <i>poisson</i> dans l' étang	< focus: kwantiteit >
(16b)	<i>P</i>	Há muito <i>peixe</i> no lago	< focus: kwantiteit >
	<i>N</i>	Er zit veel <i>vis</i> in de vijver	< focus: kwantiteit >
	<i>F</i>	Il y a beaucoup de <i>poissons</i> dans l' étang	< focus: kwantiteit >
		* Il y a beaucoup du <i>poisson</i> dans l' étang	*[vis <collectivum>]
(16c)	<i>P</i>	Há muitos <i>peixes</i> no lago	< focus: soorten vis >
	<i>N</i>	Er zitten veel <i>vissen</i> in de vijver	< focus: soorten vis >
	<i>F</i>	Il y a beaucoup de <i>poissons</i> dans l' étang	< focus: soorten vis >

De ambiguïteit van het Franse meervoud *poissons* in (16b) en (16c) kan uitsluitend met behulp van een grotere context worden weggenomen.

Het gebruik van een meervoudsvorm in T1, daar waar het enkelvoud als collectivum dient te worden gebruikt en vice-versa, kan eveneens duiden op een verandering in conceptualisering.

3.3 KEUZE VAN TALEN EN INFORMANTEN

Uit de conceptuele hypothese vloeit voort dat structurele eigenschappen van T2 een belangrijke rol spelen bij T1-verlies. Door de T2 te variëren kan worden nagegaan of conceptuele veranderingen in T1 plaatsvinden in de richting van T2. Is dat het geval, dan moeten de veranderingen in T1 bij verschillende contact-talen structureel anders verlopen.

3.3.1 Talen

Ter toetsing van de conceptuele hypothese is in dit onderzoek gekozen voor Portugees als T1. Deze keuze wordt allereerst gerechtvaardigd doordat emigratie uit Portugal al eeuwenlang een veelvoorkomend verschijnsel is (Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1993: 253-256). Daarnaast is er een praktische overweging: de onderzoekster heeft Portugees taalkunde gestudeerd en zich reeds tijdens haar studie beziggehouden met aspecten van taalbehoud en taalverlies onder Portugees migranten in Nederland (Klein Gunnewiek, 1986).

Met het oog op een cross-linguïstische vergelijking van contact-talen is naast het Nederlands als T2 gekozen voor het Frans als T2. Niet alleen behoren Nederlands en Frans tot verschillende taalfamilies, ze zijn ook verbonden met twee cultureel verschillende gemeenschappen. Zoals reeds uiteengezet in 2.2, bestaan er nauwe relaties tussen taal, conceptualisering van de werkelijkheid en cultuur. Daarnaast woonden ten tijde van het onderzoek circa 900.000 Portugees migranten in Frankrijk. Portugezen vormen een van de grootste allochtone minderheidsgroepen in Frankrijk (zie 4.2.1).

3.3.2 Informanten

Er is gekozen voor drie groepen informanten, te weten 20 Portugezen in Frankrijk, 20 Portugezen in Nederland en 13 Portugezen in Portugal. De laatste groep vormt de referentiegroep voor de andere twee groepen. De informanten zijn allen volwassenen. De informanten in Nederland en Frankrijk zijn eerste-generatie-migranten die op latere leeftijd geëmigreerd zijn. Bovendien verbleven zij ten tijde van het onderzoek al geruime tijd in het immigratieland. Verder hebben de informanten een vergelijkbaar scholingsniveau. Voor een uitgebreide bespreking van de informanten in het onderzoek wordt verwezen naar 4.2.

Na de globale onderzoeksopzet zoals hier besproken, volgt in hoofdstuk 4 de nadere uitwerking.

4 Onderzoeksmethode

In 4.1 wordt een aantal methodologische kwesties behandeld. Vervolgens komen in 4.2 verschillende aspecten met betrekking tot de informanten aan bod, waaronder achtergrondkenmerken van Portugezen in Nederland en Frankrijk in het algemeen en van de informanten in het bijzonder. Daarna wordt in 4.3 achtereenvolgens de keuze voor en de constructie van de correctietaak, de combinatietaak, de benoemingstaak en de verteltaak verantwoord. De controle op vormgelijkenis komt in de slotparagraaf aan de orde.

4.1 METHODOLOGISCHE KWESTIES

Voordat met het eigenlijke onderzoek naar taalverlies werd begonnen, moesten allereerst een vijftal methodologische kwesties worden opgelost, waaronder de keuze van een referentiepunt en van het type taaldata, de rol van metalinguïstisch bewustzijn, vermijdingsgedrag en interferentie van andere vaardigheden. Een probleem was tenslotte ook de bruikbaarheid van bestaande frequentielijsten voor het onderzoek. De laatste paragraaf van het eerste deel sluit af met de werkhypothese en de opzet van het onderzoek.

4.1.1 Referentiepunt

Bij onderzoek naar taalverlies is de keuze van het referentiepunt van groot belang. Het referentiepunt waartegen de onderzochte taalvaardigheid wordt afgezet, bepaalt namelijk of er sprake is van taalverlies (cf. Jaspaert e.a., 1986; Jaspaert & Kroon, 1989: 81-82). Als gevolg van het feit dat in het onderhavige onderzoek is gekozen voor uitsluiting van onvolledige verwerving (zie 2.1.3), begint eventueel verlies daar waar verwerving ophoudt. Idealiter moet bij het meten van verlies dan ook bij elk individu worden uitgegaan van zijn hoogste niveau van verwerving. Maar omdat zelden bekend is op welk niveau de individuele verwerving is opgehouden, is ook niet exact aan te geven waar verlies begint.

De beste manier om het hoogste niveau van taalverwerving van een individu vast te stellen en daarmee een goed referentiepunt te bepalen, is longitudinaal onderzoek (Jaspaert & Kroon, 1986: 203; Jaspaert e.a., 1986: 39-41; Jaspaert & Kroon, 1989: 82). Verliesprocessen blijken echter meer tijd in beslag te nemen dan verwervingsprocessen, waardoor longitudinaal onderzoek zeer tijdrovend wordt. Bovendien lijkt het erop dat er geen lineair verband is tussen de tijdsduur van het verliesproces en de mate van verlies, zodat de taalvaardigheid van potentiële taalverliezers vanaf het begin en gedurende een lange periode meerdere malen gemeten zou moeten worden.

Een extern referentiepunt kan het tijdsprobleem verbonden aan een longitudinaal onderzoeksdesign ondervangen. Het spreekt voor zich dat dit externe referentie-

punt zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid van feitelijke taalgebruikers moet liggen. Daarmee valt elke normatieve grammatica als referentiepunt af. Bovendien hangt kennis van de normatieve grammatica te zeer samen met de factor opleiding, waardoor de kans groot is dat opleiding -en niet verlies- de verschillen ten opzichte van het referentiepunt verklaart (Jaspaert e.a., 1986: 45).

Een alternatief voor de normatieve grammatica is het referentiepunt leggen bij wat Seliger (1985: 3) de "normale spreker en gebruiker van de betreffende taal" noemt. Seliger neemt daarbij aan dat kwalitatieve en kwantitatieve assumpties kunnen worden gemaakt ten aanzien van de beheersing van T1 vóórdat verlies optreedt (zie 2.1.5). Er is echter nauwelijks generaliseerbaar onderzoek gedaan naar wat een willekeurige "normale spreker" van de taal beheerst. Het bestaan van zo'n "normale spreker" is bovendien twijfelachtig: factoren als opleiding, sociaal-economische status, geografische herkomst, sekse en leeftijd spelen daarbij een grote rol en leiden onmiskenbaar tot verscheidene normale sprekers (Jaspaert e.a., 1986: 43-44). In het geval van spontane taaldata zou misschien nog gewerkt kunnen worden met verschillende sprekers, bijvoorbeeld wanneer er voldoende materiaal van deze sprekers aanwezig is waarop assumpties gebaseerd kunnen worden. Maar bij gebruik van taaltoetsen is dit aanzienlijk moeilijker: hoe wordt bepaald welke kennis bij wie aanwezig moet zijn, op grond waarvan toetsen kunnen worden gemaakt? Deze vraag is nog moeilijker te beantwoorden wanneer het onderzoek zich toespitst op het lexicon, aangezien zich met name op het lexicale niveau grote variatie tussen sprekers voordoet.

Een tweede mogelijkheid is om een groepsintern referentiepunt te creëren op basis van resultaten van de onderzochte groep, waarvan ook recent gearriveerde migranten deel uitmaken. Daarbij worden de beste resultaten als norm gebruikt voor de andere informanten. Maar ook als een groot aantal factoren onder controle wordt gehouden, is het de vraag of een referentiepunt gebaseerd op gevonden extreme waarden valide is. Zelfs met betrouwbare taalvaardigheidstoetsen is de kans op toeval relatief groot bij extreme waarden. Deze grotere kans op toeval kan zich bij een eventuele tweede meting uiten in een regressie-effect (Huck e.a., 1974: 236-237).

Een derde mogelijkheid voor een extern referentiepunt zijn leeftijdgenoten in het land van herkomst, waarbij men erop toeziet dat opleidingsniveau, sociaal-economische status, geografische herkomst en andere factoren zoveel mogelijk door matching onder controle worden gehouden. Het gevonden verschil in taalvaardigheid tussen onderzoeksgroep en controlegroep is dan verlies. Een complicerende factor is echter dat de taal van leeftijdgenoten in het land van herkomst ook aan taalverandering onderhevig is (Jaspaert e.a., 1986: 41-42; Jaspaert & Kroon, 1989: 82). De potentiële taalverliezers hebben deze evolutie niet meer meegemaakt sinds de breuk met de T1-gemeenschap.

Vooralsnog lijkt de derde mogelijkheid het beste externe referentiepunt op te leveren voor het onderhavige onderzoek. De factor evolutie in de oorspronkelijke gemeenschap na migratie kan bij toetsen zo goed mogelijk onder controle worden

gehouden door geen taalelementen op te nemen die recent aan taalevolutie onderhevig zijn geweest.

4.1.2 Type taaldata

Taalverliesonderzoek kan gebaseerd zijn op spontane data en/of toetsdata. Meer of minder spontane data -vrije conversatie, interviews, beschrijvingen van plaatjes- geeft de taal weer die in een meer of minder natuurlijke situatie wordt geproduceerd. De invloed van de interviewsituatie op structurele kenmerken van de taal die een taalverliezer produceert, zal relatief geringer zijn naarmate de situatie natuurlijker is.

Een groot bezwaar van spontane taaldata is echter de aanzienlijke hoeveelheid materiaal die wordt verkregen en de problematische vergelijkbaarheid daarvan (cf. Roid & Haladina, 1982: 45-46; Van Els e.a., 1984: 324-325; De Gruijter, 1993: 39-40; Van Berkel & Bax, 1993: 53-55). De tijd en energie die verwerking en analyse van dergelijk materiaal vergt, staan ook in kritische verhouding tot de beoogde doelstelling. Bovendien ligt de focus in het beoogde onderzoek niet zozeer op wat geproduceerd wordt, als wel op wat in de gegeven omstandigheden geproduceerd had moeten worden maar niet geproduceerd werd. Daarnaast is de kans op vermijdingsgedrag (zie 4.1.4) bij spontane data relatief groot.

Taaltoetsen of taaltaken bieden de mogelijkheid tot beperking van zowel de hoeveelheid te verzamelen materiaal als van vermijdingsgedrag. Tevens kan de rol van taalevolutie in het land van herkomst bij toetsen beter onder controle worden gehouden. Maar bovenal bieden toetsen de mogelijkheid tot het verzamelen van doelgerichte informatie in een meer georganiseerde en neutrale vorm (Hopkins & Stanley, 1981: 3-16; Jaspaert & Kroon, 1989: 80). Het bezwaar van een onnatuurlijk karakter kan voor een deel worden weggenomen door de vorm waarin de toetsen gegoten worden. In het onderhavige onderzoek gaat de voorkeur daarom uit naar toetsdata.

4.1.3 Metalinguïstisch bewustzijn

Metalinguïstisch bewustzijn vormt een andere factor waar rekening mee gehouden moet worden bij onderzoek naar taalverlies (Jaspaert & Kroon, 1987: 92; Jaspaert & Kroon, 1989: 82-83). Bialystok (1991: 114-117) merkt op dat onderzoekers lang niet altijd hetzelfde verstaan onder metalinguïstisch bewustzijn en metalinguïstische vaardigheid en dat verklaart een aantal tegenstrijdige conclusies met betrekking tot onderzoek op dit gebied. Bialystok zelf onderscheidt twee componenten, te weten analyse van linguïstische kennis -'the analysis of linguistic knowledge'- en toepassing daarvan -'the control of linguistic processing' (Bialystok, 1986: 498-500; 1990: 118; 1991: 116). De eerste component wordt met name bepaald door algemene cognitieve ontwikkeling in termen van leeftijd en opleiding. Tweetaligheid lijkt een positief effect te hebben op de tweede component (Bialystok, 1986: 508-509; 1990: 128-129). Bialystok (1991: 138-139)

concludeert echter dat tweetaligheid niet automatisch tot een betere toepassing van linguïstische kennis leidt. Taalprocesssystemen die in dienst staan van twee verschillende taalsystemen, ontwikkelen zich volgens haar wel noodzakelijkerwijs anders dan dezelfde taalprocesssystemen in dienst van één taalsysteem. Dat betekent volgens Bialystok dat het taalproces bij tweetaligen per definitie anders verloopt dan bij eentaligen¹. De vraag binnen het onderhavige onderzoek is dan hoe dit gegeven zich verhoudt tot taalverandering en taalverlies.

Via de factor opleiding kan het metalinguïstisch bewustzijn voor een groot deel onder controle worden gehouden. Met betrekking tot de rol van metalinguïstisch bewustzijn speelt de factor leeftijd in het onderhavige onderzoek geen rol, omdat daarbij alleen volwassenen betrokken zijn. Bij kinderen, daarentegen, speelt leeftijd wel een rol, omdat de cognitieve ontwikkeling daar nog volop in gang is. Een nog onderontwikkeld metalinguïstisch bewustzijn verklaart dan ook waarom kinderen die op jonge leeftijd tijdelijk in een T2-omgeving verblijven, de verworven taalkennis veelal vrij snel verliezen na vertrek uit die specifieke omgeving (cf. Olshtain, 1986: 192-194).

Tweetaligheid kan de controle op het taalproces en daarmee het metalinguïstisch bewustzijn bevorderen. De kans op een verhoogd metalinguïstisch bewustzijn is relatief groot bij migranten met een laag opleidingsniveau. Als gevolg van migratie worden zij veelal voor het eerst gedwongen te reflecteren op taal en door verwerving van een tweede taal kunnen zij een beter inzicht krijgen in de structuur van hun eigen taal. De verder vergelijkbare groep van niet-migrant in het land van herkomst die als referentiepunt dient (zie 3.3), wordt daarentegen niet gedwongen om ineens in een nieuwe context te reflecteren op taal en zal dan ook geen effect van een verhoogd metalinguïstisch bewustzijn door migratie vertonen. Vooral in testsituaties kan een vergroot metalinguïstisch bewustzijn het paradoxale effect hebben, dat migranten taalvaardigheidstoetsen beter maken dan informanten in een controlegroep in het land van herkomst. Deze taalwinst hoeft echter niet aan de dag te treden in situaties waarbij slechts in geringe mate een beroep wordt gedaan op metalinguïstische kennis en vaardigheid (cf. Jaspaert & Kroon, 1989: 83). Veel taaltoetsen doen echter expliciet een beroep op analyse van talige kennis naast de toepassing daarvan (Bialystok, 1986: 499-510; 1990: 116-138; 1991: 113-140).

In het onderhavige onderzoek wordt het effect van metalinguïstisch bewustzijn zoveel mogelijk onder controle gehouden door taaltaken voor te leggen die in verschillende mate een beroep doen op metalinguïstisch bewustzijn (cf. Bialystok, 1986 en 1991). Door een aantal elementen terug te laten komen in taken die een verschillend beroep doen op het metalinguïstisch bewustzijn, bijvoorbeeld een

---

¹ Bialystok's conclusies doen overigens niets af aan het idee van de 'one-store-hypothesis', ofwel het idee van één centraal opslagsysteem (zie Appel & Muysken, 1987: 75-79). Bialystok gaat uit van één taalprocessysteem dat in dienst staat van één of meer taalsystemen, waarmee niets wordt gezegd over de opslag van deze taalsystemen.

correctietaak versus een plaatjestoets, kan een eventueel effect van vergroot metalinguïstisch bewustzijn gemeten worden.

Verder is gemiddeld 4 jaar onderwijs in het herkomstland één van de selectiecriteria voor informanten en kan via een vragenlijst gecontroleerd worden op scholing in het immigratieland.

4.1.4 Vermijdingsgedrag

De taalverliezer zal, bewust of onbewust, zijn beschikbare taalkennis proberen te reorganiseren om de gevolgen van verlies zoveel mogelijk te beperken (Andersen, 1982: 100-106; 110-111). Dit proces is vergelijkbaar met dat van de taalverwerver, die eveneens voortdurend zijn beschikbare kennis reorganiseert om er zo optimaal mogelijk gebruik van te kunnen maken. Een strategie voor efficiënt gebruik van een taal is vermindering van verloren c.q. niet-verworven elementen. In communicatief opzicht is vermijdingsgedrag daarom als positief te beschouwen. Maar bij taalbeheersingsonderzoek wordt het vooral als een complicerende factor beschouwd, omdat het het taalbeheersingsniveau beter voorstelt dan het feitelijk is.

Voor het onderhavige onderzoek is het in ieder geval van groot belang om vermijdingsgedrag onder controle te houden, daar een taalverliezer die zijn T1 volledig beheerst en gebruikt heeft vóór de emigratie, nog altijd over een veel grotere kennis van de taal beschikt -en dus ook meer mogelijkheden heeft voor vermijdingsgedrag- dan bijvoorbeeld een gevorderde T2-verwerver van die taal (cf. Extra & Jaspaert, 1987: 5-6; 8-9).

Vermijdingsgedrag krijgt ongetwijfeld de meeste kans bij spontane taaldata. Behalve dat de verwerking en analyse van spontane taaldata arbeidsintensief zijn en problematisch qua vergelijkbaarheid, zijn spontane taaldata dus ook vanwege de grote mogelijkheden tot vermijdingsgedrag minder geschikt voor onderzoek naar taalverlies. Stimulusgebonden taken bieden minder mogelijkheden tot vermijdingsgedrag. Deze mogelijkheden kunnen bij de constructie van taalverliestoetsen verder geminimaliseerd worden door daar extra aandacht aan te besteden. In 4.1.2 is al aangegeven dat taken minder kunstmatig gemaakt kunnen worden door aanpassingen in de vorm van de taak.

4.1.5 Interferentie van andere vaardigheden

Bij taalverliesonderzoek en de interpretatie van resultaten daarvan dient verder nog rekening te worden gehouden met andere vaardigheden die de resultaten, onafhankelijk van verlies, kunnen beïnvloeden. Zo kunnen factoren als geheugen, persoonlijke belangstelling, creativiteit, fantasie en dergelijke een rol spelen. Al deze factoren kunnen tot verminderde of andere resultaten leiden, zonder dat er sprake hoeft te zijn van taalverlies. Bij gebruikmaking van taaltoetsen kunnen deze factoren echter al beter onder controle worden gehouden dan bij verzameling van spontane taaldata. Maar behalve met een verhoogd metalinguïstisch

bewustzijn (zie 3.1.3), moet men bij de interpretatie van toetsgegevens wel rekening houden met verschillen in toetsvaardigheid. Jaspaert & Kroon (1987: 97-98) concludeerden uit de eerste resultaten van hun onderzoek naar taalverlies dat van de interveniërende factoren, toetsvaardigheid verreweg de belangrijkste was. Door de factor opleiding zoveel mogelijk gelijk te houden, is de invloed van toetsvaardigheid grotendeels te ondervangen. Toetsen die slechts in geringe mate een beroep doen op metalinguïstische kennis en toetsvaardigheid, zoals bijvoorbeeld plaatjestoetsen, doen soms wel weer een relatief groot beroep op perceptuele vaardigheden (zie Jaspaert & Kroon, 1987: 98; Jaspaert & Kroon, 1989: 82-83). Ook die vaardigheden moeten zoveel mogelijk onder controle worden gehouden.

De conclusie is dat de invloed van interveniërende vaardigheden bij de ontwikkeling van taaltoetsen zoveel mogelijk onder controle moet worden gehouden. Dat kan met behulp van taken die in verschillende mate een beroep doen op verschillende soorten vaardigheden. Verder is bij de selectie van informanten opleiding één van de belangrijkste criteria. Daarmee kan de invloed van een groot aantal interveniërende factoren worden ondervangen.

4.1.6 De rol van frequentie

De laatste te bespreken methodologische kwestie betreft de bruikbaarheid van frequentielijsten. In hoofdstuk 2 is de invloed van frequentie op taalverlies aan de orde geweest en in de conceptuele hypothese is de rol van frequentie opgenomen (zie 2.1.4 en 2.2.6). De hypothese luidt namelijk:

Taalverlies wordt veroorzaakt door een geleidelijke verandering in het conceptuele systeem daar waar T1-concepten niet helemaal samenvallen met T2-concepten. De verandering vindt plaats in de richting van T2. Relatieve gebruiksfrequentie en relatieve transparantie zijn medebepalend voor de structuur van conceptuele verandering.

De conceptuele hypothese veronderstelt dus dat relatieve frequentie een grotere rol speelt dan absolute frequentie. In 2.1.4 is absolute frequentie gedefinieerd als de frequentie binnen één en dezelfde taal. De vraag daarbij is hoe vaak een woord en/of structuur voorkomt in een corpus dat representatief genoemd kan worden voor die taal. Daartegenover is relatieve frequentie gedefinieerd als de frequentie van elementen en/of structuren in een representatief corpus van een taal vergeleken met de frequentie van vergelijkbare elementen en/of structuren in een representatief corpus van een andere taal. Bovendien gaat het niet alleen om relatieve frequentie van elementen in twee talen, maar ook nog eens om relatieve frequentie op sprekersniveau en die kan tussen individuen of groepen individuen verschillen al naar gelang sociale status, sekse, leeftijd, opleiding, beroep en dergelijke.

Een probleem bij de operationalisering van de conceptuele hypothese is dat er geen lijsten van relatieve frequentie bestaan. De frequentie van elementen is in het beste geval alleen binnen een taal vastgesteld en dan nog vaak met het oog

op bepaalde doelgroepen zoals scholieren of taalcursisten; frequentielijsten die gebaseerd zijn op systematische vergelijking van frequentie van elementen en/of structuren in de talen van het onderhavige onderzoek, te weten: Portugees, Nederlands en Frans, bestaan niet. Er moet dus gewerkt worden met frequentielijsten per taal, dat wil zeggen met absolute frequenties die bovendien niet zijn gedifferentieerd naar sociale status en andere belangrijke sociologische kenmerken. Het niet-gedifferentieerd zijn kan men deels ondervangen door de sociologische kenmerken constant te houden. Men kan zich echter afvragen of het geoorloofd is om absolute frequenties die intratalig vastgesteld worden, te gebruiken voor intertalig onderzoek. Behalve deze theoretische kwestie speelt praktische onvergelykbaarheid van de frequentielijsten in de verschillende talen een rol. Deze zijn namelijk volgens verschillende methodes samengesteld en verschillen ook zeer in de mate van gedetailleerdheid.

De woordfrequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984: 15-36) is samengesteld door taalkundigen van de Universidade de Lisboa voor docenten Portugees als tweede of vreemde taal, ten behoeve van de ontwikkeling van didactisch materiaal. De woordenlijst is gebaseerd op een representatief corpus van 1800 audio-opnames die gemaakt zijn in situaties van spontane mondelinge communicatie. Daarbij is het corpus verzameld in heel Portugal. Van die 1800 opnames zijn 1400 opnames geselecteerd, waarbij steeds 500 woorden zijn getranscribeerd. Met behulp van computerbewerking is een lijst ontstaan van 25.107 verschillende woordvormen en woordcombinaties, en daarvan zijn in de woordfrequentielijst alle vormen en combinaties opgenomen die in het corpus 40 keer of vaker voorkomen. Verschillende verbuigingen, vervoegingen en andere uitgangen als meervoud, verkleining of diminutief en vergroting of augmentatief zijn bij de telling beschouwd als vormen van één woord. Aan de hand van de context² zijn daarna homoniemen uitgesloten en is bepaald tot welke woordsoort de woorden behoren. Zo is een lijst van 2217 woorden ontstaan.

In tegenstelling tot Nederlandse woordfrequentielijsten (cf. Uit den Boogaart, 1975; Schroten & Vermeer, 1994) is in de woordfrequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984) geen gradatie aangebracht in frequenties, bijvoorbeeld door te vermelden hoe vaak een woord of constructie in het corpus voorkomt. Dit maakt het gebruik van de Portugese woordfrequentielijst in het onderhavige onderzoek er niet makkelijker op.

Wegens de problematische vergelijkbaarheid van absolute frequentielijsten in de talen van onderzoek -Portugees, Nederlands en Frans- is bij het kiezen van toetsitems voor de taaltaken geen rekening gehouden met absolute frequentie. Om de conceptuele hypothese toch te kunnen toetsen, moesten de items wel zoveel mogelijk bekend zijn bij de informanten op het tijdstip van emigratie. De gekozen items betreffen daarom voor het merendeel concepten die een rol spelen in het dagelijkse leven. Daarmee is bij de ontwikkeling van taaltaken wel relatieve

---

² Bacelar do Nascimento e.a. (1987) bevat een uitgebreide verantwoording en contexten van woorden.

frequentie meegenomen, al is de mate waarin niet precies te bepalen. De absolute frequentie van de items in het Portugees is in tweede instantie vastgesteld met behulp van de woordfrequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984). Daardoor wordt toch enig inzicht gegeven in de frequentie van deze items in het Portugees.

4.1.7 Werkhypothese en onderzoeksopzet

Taalverlies is in 2.1.5 gedefinieerd als een verandering in de T1-beheersing die veroorzaakt wordt door een breuk met de T1-gemeenschap met als gevolg een beperkt gebruik van T1 en intensief contact met T2. De resulterende taalverandering is oorzaak van potentiële communicatieproblemen tussen een individu of de groep individuen en de taalgemeenschap waartoe het individu of groep individuen zich rekent. De conceptuele hypothese gaat ervan uit dat contact met T2 de voornaamste oorzaak is van taalverlies.

Met inachtneming van de eerder besproken methodologische kwesties, wordt genoemde hypothese getoetst met behulp van een viertal taken (zie 4.3). De vier taken zijn afgenomen bij twee groepen Portugese migranten -één groep in Nederland en één in Frankrijk- en een controlegroep in Portugal. Zoals reeds vermeld, is de T1 steeds het Portugees. De omgevingstaal ofwel de T2 van de Portugese informanten in Nederland is het Nederlands en in Frankrijk het Frans. De toetsen zijn voorafgegaan door een vragenlijst. Zo werden niet alleen gegevens over sekse, leeftijd, opleiding, duur van verblijf in het immigratieland en dergelijke verzameld, maar ook gegevens over de soort en mate van taalcontact en over zelfbeoordeling van de eigen kennis van T1 en T2 op een vijfpunten-schaal (zie Bijlage 4).

4.2 INFORMANTEN

De informanten in het onderhavige onderzoek zijn Portugezen in Nederland, Frankrijk en Portugal, waarbij de Portugezen in Portugal het referentiepunt vormen. Eerst worden kort enkele achtergrondkenmerken gegeven van de Portugese emigratie in het algemeen en van de Portugese emigratie naar Nederland en Frankrijk in het bijzonder. Daarna volgen achtergrondkenmerken van de Portugese informanten in de drie informantengroepen, waarbij wordt ingegaan op sociografische kenmerken en taalcontacten. De sociografische kenmerken en taalcontactgegevens zijn verkregen met behulp van een vragenlijst die voor de taakafname mondeling bij de informanten is afgenomen (zie Bijlage 1.1 en 1.2 voor de korte vragenlijst in Portugal en de uitgebreide vragenlijst in Nederland en Frankrijk).

4.2.1 Achtergrondkenmerken van de Portugese emigratie

De politieke en sociaal-economische omstandigheden in Portugal aan het einde van de vijftiger jaren bevorderde emigratie als nooit tevoren (cf. Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1993: 253-256). Er was geen infrastructuur voor industriële ontwikkeling noch voor moderne landbouw. De Portugese economie was gebaseerd op subsistentie, op wat de Afrikaanse koloniën met goedkope arbeiders aan grondstoffen produceerden en op de inkomsten uit geldovermakingen van Portugese emigranten. Door de levens- en geldverslindende onafhankelijkheidsoorlogen in de Afrikaanse koloniën tussen 1961 en 1974 daalde de levensstandaard in Portugal nog verder. Daarmee was emigratie voor veel Portugezen de enige uitweg. Geschat wordt dat er in de tachtiger jaren bijna drie en een half miljoen Portugezen buiten de landsgrenzen woonden, terwijl Portugal een inwonertal had van 10 miljoen (cf. Serrão, 1977: 159-163; Arroteia, 1981: 68).

De Portugese emigratie naar Nederland ten opzichte van de totale Portugese emigratie is zeer bescheiden geweest. Het aantal Portugese immigranten in Nederland is eveneens bescheiden in vergelijking met het aantal immigranten uit andere landen: toen de informanten bezocht werden, hadden slechts 8037 personen in Nederland de Portugese nationaliteit op een bevolking van ruim 15 miljoen, waaronder 623.700 buitenlanders (zie voor een overzicht van Portugese immigratie in Nederland Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1993: 256-260).

Daarentegen is de Portugese emigratie naar Frankrijk tussen 1959 en 1974 massaal geweest en vormen de Portugezen in Frankrijk een omvangrijke minderheidsgroep. Bij de volkstelling van 1982 telde Frankrijk officieel 764.860 inwoners met een Portugese nationaliteit op een totaal van 3.714.000 buitenlanders (Chapoulie, 1988). Daarnaast zijn er steeds veel seizoensarbeiders en een groot aantal illegalen in Frankrijk geweest, waaronder veel Portugezen. Het Franse regeringsbeleid stimuleerde mede onder druk van werkgevers in de jaren 60 gezins- en kettingimmigratie, waarbij veelal clandestien naar Frankrijk werd geïmmigreerd. Vanwege de grote behoefte aan arbeiders, de relatief geringe geografische afstand en de eenvoudige legalisatie-procedure na immigratie, was emigratie naar Frankrijk voor talloze Portugezen in de jaren 60 en 70 zeer aantrekkelijk (zie voor een algemeen overzicht van de Portugese immigratie in Frankrijk Cordeiro, 1984a; Perotti, 1985; Muñoz, 1991). Door de mogelijkheid van legalisatie achteraf kon ook de voorwaarde omzeild worden van 3, later 4 jaar basisonderwijs ter verkrijging van een paspoort en toestemming voor emigratie van de Portugese overheid (Trindade, 1981: 77).

Portugese netwerken

Na 1974 begon de Franse overheid zich te realiseren dat immigratie veelal permanent zou zijn. Maar als gevolg van eigen uitgebreide netwerken bezaten de Portugezen in Frankrijk een betrekkelijk grote autonomie en deden ze weinig beroep op Franse instanties en kanalen voor immigranten. Door deze Portugese onzichtbaarheid in de Franse samenleving heeft bij de Franse autoriteiten en de

Franse samenleving het idee post gevat dat de meeste Portugezen zich reeds goed geïntegreerd hebben en geassimileerd zijn in de Franse samenleving. In werkelijkheid wordt deze onzichtbaarheid vooral verklaard door de massale gezinsimmigratie en door de concentratie in bepaalde gebieden, waardoor al gauw gunstige omstandigheden geschapen werden om op grote schaal tot reconstructie en behoud van Portugese netwerken over te gaan (Cordeiro, 1984b: 12-14; Cordeiro, 1985: 35-37).

In de jaren 60 waren de voorzieningen in Frankrijk om de massale Portugese immigratie op te vangen bij lange na niet voldoende voor alle immigranten die gebruik maakten van de regularisatieprocedure achteraf (Cordeiro, 1984b: 10). Als gevolg van het gebrek aan woningen voor immigranten ontstonden sloppenwijken. Op het hoogtepunt van de Portugese immigratie, eind jaren 60, verbleven duizenden Portugese gezinnen in de sloppenwijken van Parijs en omgeving (Cordeiro, 1985: 36; Mayone Dias, 1989: 39; 155). Door de grote aantallen en concentratie van familieleden, vrienden en dorpsgenoten, waren de mannen begin jaren 60 al in staat hun eigen netwerk te gebruiken voor ontspanning en uitwisseling van informatie over werk, huisvesting, rechten van werknemers en reismogelijkheden voor achtergebleven familieleden en dorpsgenoten. Met de komst van de vrouwen enkele jaren later bereikten de netwerken van de Portugese gemeenschappen een hogere organisatiegraad (Cordeiro, 1984b: 13; CEDEP, 1986: 8-9). Naast hulp en kinderoppas voor elkaar, waren de Portugese netwerken nu ook in staat aan de groeiende vraag naar vrouwelijke werknemers in Franse huishoudens en schoonmaakdiensten te voldoen.

De netwerken werden verder geconsolideerd door diverse Portugese verenigingen. Na 1974 groeit het Portugese verenigingsleven in Frankrijk aanzienlijk. Er ontstaan verschillende soorten verenigingen, maar de vereniging waar activiteiten voor het hele gezin worden georganiseerd komt het meest voor. Naast mogelijkheden voor contact en sport, is er binnen deze verenigingen steeds veel aandacht geweest voor de organisatie van Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) en voor volksdansgroepen voor de jeugd (Ferreira, 1985: 40-51; CEDEP, 1986: 121-131). Daardoor zijn veel Portugese vrouwen en kinderen zeer betrokken bij de verenigingen. De meest actieve verenigingen hebben soms zelfs een eigen toneelgroep, een muziekkorps of muziekband en organiseren geregeld praktische cursussen, al naar gelang de belangstelling van de leden.

Volgens Cordeiro (1985: 41) zijn de Portugese netwerken in Frankrijk opnieuw complexer geworden door de lokale radio-uitzendingen van Portugese jongeren³.

---

³ De amateurs die Portugeestalgische programma's uitzenden op de lokale radio, zijn vooral na 1982 opgekomen. Ten tijde van het onderzoek waren er circa 70 van zulke zenders in Frankrijk, waarbij in 3 gevallen de zendtijd uitsluitend of voornamelijk op Portugese migranten was gericht: Rádio Clube Português, Rádio Portugal Novo Mundo en Eglantine, alle in de omgeving van Parijs (CEDEP, 1986: 87-88). Voor meer informatie over het ontstaan van deze Portugese radioprogramma's en knelpunten als het gebrek aan informatiebronnen en middelen, het grote verloop onder medewerkers, de taalkeuze in de uitzendingen en de totstandkoming van de programma's wordt verwezen naar CEDEP (1984) en Graça dos Santos (1984b: 36-38).

Binnen het gezin en de verenigingen zijn de rollen tamelijk traditioneel verdeeld en moeten jongeren zich meestal schikken. De radio is echter hun domein, waarmee ze aan invloed binnen de Portugese gemeenschap winnen. De amateurs zenden meestal Portugeestalige sportprogramma's, nieuwsprogramma's en muziek uit. Daarnaast wordt informatie gegeven over Franse en vooral lokale evenementen. Portugese verenigingen die feesten en andere massa-activiteiten organiseren, maken gebruik van de mogelijkheid tot aankondiging en reclame. Tegelijkertijd zijn de radio-uitzendingen een opening naar de Franse gemeenschap, omdat samengewerkt moet worden met de Franse lokale radio en met andere anderstalige gemeenschappen die er gebruik van maken. Daarnaast presenteren ze ook nieuws en informatie uit de regio, waardoor de Franse werkelijkheid dichterbij de belevingswereld van Portugese migranten komt.

In Nederland zijn geen uitgebreide Portugese netwerken ontstaan. Er bestaan wel enkele Portugese verenigingen en ontmoetingscentra, die bijeenkomsten, activiteiten en zo nu en dan een feest organiseren. De meeste verenigingen hebben in de jaren 70 in meer of mindere mate voor OETC gezorgd. Maar sinds er mogelijkheden tot OETC in het Nederlandse basisonderwijs bestaan (cf. Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1993: 270-273), organiseren de verenigingen hoogstens cursussen Portugees voor middelbare scholieren en volwassenen. Soms worden ook cursussen Nederlands voor volwassenen georganiseerd, maar de belangstelling daarvoor is gering. Enkele verenigingen hebben een sportafdeling met voetbal en tafeltennis, waarbij al dan niet in competitieverband wordt gespeeld. Er zijn verder volksdansgroepen in Amsterdam, Zaandam, Rotterdam en er is een Portugees zangkoor in Den Haag. In tegenstelling tot Frankrijk, leiden de Portugese verenigingen in Nederland in het algemeen geen bloeiend bestaan. Oorzaken zijn het kleine aantal Portugezen per gemeenschap, gebrek aan tijd, de politieke kleur van een vereniging en de sfeer die niet uitnodigend is voor vrouwen. Veel vrouwen komen er niet of alleen wanneer er een feest of uitvoering is. Verder zou een zekere invloed uitgaan van de Nederlandse samenleving die erg individualistisch is ingesteld en daardoor mensen, met name buitenlanders, isoleert (Mota, 1980; Mayone Dias, 1989: 45).

4.2.2 Achtergrondkenmerken van de informanten

De conceptuele hypothese is getoetst met behulp van drie groepen informanten, allen van Portugese herkomst. De 2 immigrantengroepen in het onderzoek bestonden ieder uit 20 informanten. De groep informanten in Portugal bestond uit 13 personen. De laatste groep vormde het referentiepunt voor de beoordeling van de taakuitvoering door informanten in Nederland en Frankrijk.

De volgende factoren zijn zowel in de twee immigrantengroepen als in de referentiegroep zoveel mogelijk constant gehouden:

- geografische herkomst: Minho, Douro en Trás-os-Montes, de meest noordelijke provincies van Portugal;

- leeftijd: tussen 35 en 50 jaar;
- scholing: circa 4 jaar basisonderwijs;
- beroep: ongeschoold of nagenoeg ongeschoold;
- emigratieleeftijd: 18 jaar of ouder;
- verblijf in immigratieland: minimaal 10 jaar.

Onvolledige verwerving van het Portugees is zoveel mogelijk uitgesloten door informanten te selecteren, die het Portugees verworven en gebruikt hebben voordat emigratie plaats vond. In het onderzoek is ervan uitgegaan dat de informanten op het tijdstip van emigratie 18 jaar of ouder waren.

Alle informanten zijn thuis bezocht, met uitzondering van 7 ziekenhuispatiënten in Porto (Portugal) en 5 mannelijke informanten in een verenigingsgebouw te Enghiens les Bains (Frankrijk). Het thuis bezoeken van de informanten was de meest praktische oplossing, daar de meesten weinig vrije tijd hadden. Voorts werd per huis en/of gezin slechts één van de personen die aan de voorwaarden voldeden, als informant gevraagd. Ten slotte is er, met uitzondering van de verteltaak, geen tijdslimiet gesteld voor de uitvoering van de taken. Wel zijn aantekeningen gemaakt van de tijd die een bezoek in beslag nam. Die blijkt onderling weinig te verschillen, afgezien van de tijd die het installeren van de meegebrachte videorecorder en afname van de verteltaak in Portugal en Nederland kostten. Doordat de verteltaak niet in Frankrijk is afgenomen, was de afnameduur daar gemiddeld ruim een half uur korter. Het bezoek bij de informant thuis nam in alle gevallen meer tijd in beslag dan bij de informanten in het ziekenhuis en in het verenigingsgebouw. De afname werd daar namelijk vaker onderbroken door huisgenoten, telefoon en dergelijke.

De werving van informanten in Portugal, Nederland en Frankrijk geschiedde via bemiddeling van tussenpersonen die al dan niet als informant optraden. In Portugal zijn via een onderzoeksassistent van de Universiteit van Porto 13 personen bereid gevonden om mee te werken aan het onderzoek: 7 informanten in het dorp Oliveira do Douro en 6 informanten in het Santo António Ziekenhuis te Porto. De informanten in het ziekenhuis waren afkomstig uit andere gemeenten en provincies, waardoor enige spreiding in geografische herkomst werd verkregen.

In Nederland bevinden de grootste concentraties Portugezen zich in de Randstad, met name in Amsterdam en Rotterdam (zie Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1993: 257-260). Verder woont een relatief grote groep Portugezen in Helmond. Aangezien in Rotterdam veel Portugezen in werkelijkheid Kaapverdianen zijn die een Kaapverdiaanse Creool als thuistaal hebben en omdat er al contacten waren met de Portugese gemeenschappen in Helmond en Amsterdam, is ervoor gekozen om Portugese informanten in Helmond en Amsterdam te zoeken. Via een contactpersoon in Helmond die zelf ook bereid was mee te doen, zijn 12 Portugezen gevraagd om aan het onderzoek deel te nemen. Van deze 12 hebben er 7 daadwerkelijk meegedaan, zodat inclusief de contactpersoon 8 informanten uit Helmond afkomstig zijn. In Amsterdam zijn via een docent OETC de

eerste contacten gelegd met 2 informanten uit het Noorden van Portugal. Met behulp van één van deze informanten, zijn nog 3 mensen bij een Portugese vereniging bereid gevonden om mee te doen. De medewerking van de overige 7 informanten is later verkregen via genoemde OETC-docent, waarbij 5 van de 7 informanten niet uit de drie genoemde noordelijke provincies afkomstig zijn.

In Frankrijk is een bijzonder grote concentratie Portugese migranten te vinden in Parijs en omgeving (Muñoz, 1991: 59-60). Er is contact gelegd met één van de leden van CEDEP⁴. Deze contactpersoon heeft vervolgens twee OETC-leerkrachten ingeschakeld: een in Parijs/Enghiens les Bains en een in Les Mureaux. Zo zijn in korte tijd 13 informanten verkregen. Via tussenkomst van één informante die lid was van het bestuur van een Portugese vereniging in Enghiens les Bains, verklaarden nog 5 mannelijke informanten zich bereid mee te werken. Met behulp van twee informantes in Parijs zijn de laatste 2 vrouwelijke informanten gevonden.

Sociografische kenmerken

Verscheidene informantkenmerken die verkregen zijn via een uitgebreide vragenlijst, zoals geografische herkomst, sekse, leeftijd, opleidingsniveau, beroep en aantal verblijfsjaren in Nederland respectievelijk Frankrijk, worden hierna besproken. Voor een kaart van Portugal ingedeeld naar provincies wordt verwezen naar Bijlage 2 en voor gegevens van de individuele informanten naar Bijlage 3.

(a) Geografische herkomst

De beperking van de geografische herkomst tot de drie noordelijke provincies van Portugal -Minho, Douro en Trás-os-Montes- was in Nederland problematisch. Door de economische recessie in de jaren 80 zijn relatief veel Portugese gezinnen uit Nederland vertrokken. Bovendien werd per huis slechts 1 persoon die aan de voorwaarden voldeed, als informant gevraagd. Het criterium van geografische herkomst moest derhalve verruimd worden. Volgens Paiva Boléo e.a. (1961: 85) en Cunha & Lindley Cintra (1986: 9-19) bestaat er op het vasteland van Portugal nauwelijks dialectvariatie. Het leek om die reden niet bezwaarlijk de werving van informanten uit te breiden naar personen afkomstig uit provincies in het centrum van Portugal: Beira Alta, Beira Baixa, Beira Litoral, Ribatejo en Estremadura.

In Frankrijk bestond het probleem niet zozeer uit het vinden van informanten afkomstig uit de noordelijke provincies, als wel uit de relatief hoge graad van analfabetisme onder de Portugese migranten (cf. Schoenmakers-Klein Gunnewiek,

---

⁴ Het Collectif pour l'Étude et la Dynamisation de l'Émigration Portugaise (CEDEP), bestaande uit Portugese academici en studenten die zelf nauw betrokken zijn bij de Portugese gemeenschappen in Frankrijk en veelal zelf daaruit afkomstig, heeft zich ten doel gesteld om de Portugese immigratie in Frankrijk te bestuderen en meer bekendheid te geven. De CEDEP heeft daartoe onder andere onderzoek gedaan naar verschillende aspecten van de Portugese gemeenschappen in Frankrijk, rapporten en artikelen uitgebracht en exposities georganiseerd.

1993: 268-270). Deze omstandigheid hangt nauw samen met de wijze van immigratie (zie 4.2.1). Omdat in Nederland al 5 informanten waren geworven uit provincies in het centrum van Portugal, is in Frankrijk dezelfde wervingsprocedure aangehouden: zoveel mogelijk uit de drie noordelijke provincies en voor het overige uit het centrum. Uiteindelijk zijn slechts negen van de 53 informanten niet afkomstig uit de drie noordelijke provincies. Alle informanten zijn afkomstig uit gemeenten ten noorden van de lijn Lissabon/Barreiro in het westen en Castelo Branco aan de Spaanse grens (zie Bijlage 2).

Tabel 4.1: Geografische herkomst van de informanten naar provincie

Provincie	Portugal	Nederland	Frankrijk	Totaal
Minho	2	9	13	24
Douro	8	3	3	14
Trás-os-Montes	2	3	1	6
Beira Litoral	1	1	0	2
Beira Alta	0	0	1	1
Beira Baixa	0	2	0	2
Ribatejo	0	0	2	2
Estremadura	0	2	0	2
Totaal	13	20	20	53

(b) Sekse

Wat sekse betreft, zijn onder de informanten zowel mannen als vrouwen aangezocht. In Portugal en Nederland iets meer vrouwen, respectievelijk 8 van de 13 en 13 van de 20; in Frankrijk precies evenveel mannen als vrouwen, te weten: 10 en 10.

(c) Leeftijd

Van de 53 informanten waren er 47 die aan het vooropgestelde leeftijdscriterium voldoen, dat wil zeggen: tussen 35 en 50 jaar oud zijn. Vier vrouwen, twee in Nederland en twee in Frankrijk, waren jonger dan 35 jaar. Verder was een informante in Nederland 53 jaar en een informant in Frankrijk 54 jaar.

Toen ze emigreerden, waren alle 40 informanten van de twee immigrantengroepen 18 jaar of ouder, op twee na: één informant in Nederland emigreerde op 14-jarige leeftijd in het kader van gezinshereniging en één informant in Frankrijk emigreerde op 15-jarige leeftijd met zijn zus mee. De reden om deze informanten te betrekken bij het onderzoek was dat zij, behalve de leeftijd op het tijdstip van emigratie, aan alle andere profielkenmerken voor informanten voldeden.

(d) Scholing

Ten aanzien van scholing hebben de meeste informanten 3 of 4 jaar lagere school gevolgd. Eén informante in Nederland heeft slechts 2 jaar lagere school gehad. Verder hebben de jongere informanten gemiddeld enkele jaren meer scholing dan de oudere, ofwel omdat ze nog enkele maanden tot 2 jaar vervolgonderwijs hebben gevolgd, ofwel omdat de duur van de lagere school in hun tijd 6 jaar was.

Op latere leeftijd hebben de informanten in Portugal geen onderwijs meer gevolgd anders dan het alsnog afmaken van de lagere school om redenen van werk of om het rijexamen te mogen doen. Voor de informanten in Nederland geldt hetzelfde, hoewel men daar wel vaker een cursus in opdracht van de werkgever heeft moeten volgen. In de meeste gevallen gaat het dan om korte praktische cursussen, toegespitst op het werk. Verder hebben enkele informanten bij aankomst in Nederland een beperkt aantal lessen Nederlands gehad. Slechts twee informanten in Amsterdam volgden ten tijde van het onderzoek een opleiding: de één zat in de derde klas van de avond-MAVO, waar Nederlands een van de drie vakken was; de ander nam onder werktijd deel aan een vervolgcursus Nederlandse taal van 6 uur per week in het bedrijf waar hij werkte. De informante die op 14-jarige leeftijd emigreerde, heeft bij aankomst in Nederland nog een half jaar lager huishoudelijk en nijverheidsonderwijs gevolgd (LHNO). In Frankrijk volgde één mannelijke informant van tijd tot tijd korte cursussen in de fabriek waar hij werkte. De informant die op 15-jarige leeftijd emigreerde, heeft bij aankomst gedurende twee en een half jaar wekelijks twee uur Franse taalles gehad, maar heeft er naar eigen zeggen niet veel van opgestoken. Ten slotte heeft nog één informante een korte cursus Frans op beginnersniveau gevolgd.

(e) Beroep

Wat het beroep aangaat, verrichtten alle informanten ongeschoolde of nauwelijks geschoolde arbeid of waren ze huisvrouw. Sommige informanten gaven leiding aan een aantal mensen. Het leiding geven varieerde van ploegbaas en hoofd van een schoonmaakploeg tot inspecteur in de schoonmaakdienst en het voeren van een eigen bedrijf met enkele werknemers. Een verschil tussen de informanten in Nederland en Frankrijk was dat het merendeel van de informanten in Nederland door een Nederlands bedrijf in Portugal was gecontracteerd, terwijl de informanten in Frankrijk veelal op eigen initiatief naar Frankrijk zijn geëmigreerd. De laatsten hadden meestal wel familieleden, vrienden of kennissen die al eerder naar Frankrijk waren geëmigreerd en voor werk konden zorgen (zie 4.2.1).

(f) Verblijf in het buitenland

De informanten in Frankrijk zijn, op twee na, allen tussen 1961 en 1971 naar Frankrijk geëmigreerd. De emigratie naar Nederland is van iets recentere datum: de informanten in Amsterdam zijn tussen 1967 en 1975 naar Nederland gekomen en die uit Helmond tussen 1973 en 1978. Twee informanten van de referentiegroep in Portugal hebben tijdelijk in Frankrijk en Zwitserland gewoond en gewerkt. In het ene geval heeft dat verblijf 18 maanden geduurd in de jaren 1975-

1977. In het andere geval is de informant in 1969 negen maanden in Frankrijk geweest en in 1973 zes maanden in Zwitserland. Omdat beide informanten geruime tijd voor het onderzoek en bovendien relatief kort in het buitenland verbleven, leek het niet bezwaarlijk om ze deel te laten nemen aan het onderzoek. Geen van de overige informanten in de referentiegroep is langer dan enkele weken in het buitenland geweest, afgezien van het verblijf van de mannelijke informanten tijdens de dienstplicht in een van de van oudsher Portugese kolonies Angola, Moçambique, Guiné Bissau en Cabo Verde. Dit verblijf was gemiddeld anderhalf tot drie à vier jaar, afhankelijk van de hevigheid van de Portugese koloniale oorlogen.

Bijlage 3 geeft overigens niet het jaartal van emigratie, maar het aantal verblijfsjaren in Nederland respectievelijk Frankrijk. Daaruit blijkt dat 52 van de 53 informanten tenminste 10 jaar in Nederland, respectievelijk Frankrijk verbleven. Wel is bij 4 informanten het verblijf onderbroken geweest door een terugkeer naar Portugal van één of enkele jaren, waarbij slechts in één geval het laatste aaneengesloten verblijf 9 in plaats van 10 jaar is. De onderbreking in verblijf is in Bijlage 3 aangegeven door de afzonderlijke aaneengesloten verblijfsperiodes te vermelden.

Taalcontacten

Het behoeft geen betoog dat bij taalverliesonderzoek de factor taalcontact, dat wil zeggen zowel contact met T1 als met T2, van cruciaal belang is. In de vragenlijst ter verkrijging van persoonlijke gegevens die van belang kunnen zijn voor het onderzoek, zijn dan ook meerdere vragen gesteld met betrekking tot T1-contacten en T2-contacten. Voor enkele taalcontactgegevens van individuele informanten wordt verwezen naar Bijlage 4.

(a) Partner

De eerste vraag met betrekking tot taalcontacten betreft de nationaliteit van de partner. Slechts 1 vrouwelijke informant in Frankrijk heeft geen partner en de echtgenote van een mannelijke informant leeft in Portugal. In Nederland hebben 2 mannen een Nederlandse partner en heeft 1 vrouw een Spaanse echtgenoot. De overige 48 informanten hebben Portugese partners.

(b) Kinderen

Vijf van de 53 informanten hebben geen kinderen: 1 in Portugal, 3 in Nederland en 1 in Frankrijk. Van de 48 informanten die kinderen hebben, verblijven de kinderen van 2 informanten in Nederland en van 1 informant in Frankrijk bij naaste familieleden of bij de partner in Portugal. De vraag naar kinderen is gesteld, omdat kinderen mogelijk van invloed kunnen zijn op behoud of verlies van T1. In het geval dat de kinderen bij de ouders in het immigratieland verblijven, kunnen zich twee tegenovergestelde ontwikkelingen voordoen. Enerzijds kunnen ouders bewust moeite doen om de T1 te behouden, zodat deze zo goed mogelijk wordt doorgegeven aan de kinderen. Anderzijds kunnen ouders bewust

meer moeite doen om contact te krijgen met T2 in de veronderstelling dat dit hun kind ten goede komt.

Uit de antwoorden op de vragen welke taal gesproken wordt met wie, blijkt dat de informanten in Nederland altijd Portugees spreken met de eerste generatie en zoveel mogelijk met de tweede generatie. Men schakelt alleen naar het Nederlands over wanneer er Nederlanders bij zijn en wanneer blijkt dat de tweede generatie iets niet begrijpt. In Frankrijk spreken de informanten Portugees met de eerste generatie Portugezen. Met de tweede generatie zeiden een aantal informanten alleen of voornamelijk Portugees te spreken, terwijl andere informanten zeiden vooral Frans te spreken. Tijdens het bezoek hoorde de onderzoekster soms dat ook in het eerste geval toch Frans tegen de kinderen werd gesproken of afwisselend Portugees en Frans. Enkele informanten gaven verder aan dat zij Portugees tegen de kinderen spreken, maar de kinderen Frans tegen hen (cf. Muñoz, 1991: 64-65).

(c) Verwanten in Portugal

Wat de contacten van informanten met familie in Portugal aangaat, geldt voor het overgrote deel van de informanten in de immigrantengroepen dat men weinig schrijft. Zo goed als alle informanten in Nederland en Frankrijk maken veel meer gebruik van de telefoon. Bijna altijd is het de migrant die wekelijks tot enkele malen per jaar naar Portugal belt. Het meer of minder vaak bellen naar Portugal hangt deels samen met het achterblijven van naaste familieleden zoals kinderen, partner, ouders, broers en zussen. Deels ook hangt het samen met het gegeven dat achtergebleven familieleden veelal de belangen van de migrant in Portugal behartigen. Zijn er geen naaste familieleden meer zoals kinderen of ouders, dan is het telefonisch contact aanmerkelijk minder. De migrant zelf wordt vanuit Portugal meestal alleen in noodgevallen gebeld. Verder komt het soms voor dat gebeld wordt met familieleden die eveneens zijn geëmigreerd, maar dan naar andere Europese landen of naar Canada.

(d) Nederlandse respectievelijk Franse verwanten

De informanten hebben nauwelijks of geen Nederlandse respectievelijk Franse verwanten. Dat heeft voor een groot deel te maken met de vrij recente immigratie, waarbij de tweede generatie in veel gevallen nog tamelijk jong is. Buiten de partners die reeds besproken zijn en de bijbehorende verwanten, hebben in Nederland 2 informanten in Amsterdam een Nederlandse zwager en heeft één informante in Amsterdam een Nederlandse schoondochter. In Frankrijk hebben twee informanten Franse schoondochters en/of schoonzonen en kleinkinderen.

(e) Vakantie

De vakantie van gemiddeld 4 tot 6 weken per jaar brengen de informanten in Frankrijk over het algemeen in Portugal door. Een enkele keer wordt een jaar overgeslagen om door te werken en te sparen. Hetzelfde geldt voor de informanten in Nederland. Twee informanten met naaste familieleden die op Schiphol

werken, kunnen met korting reizen en splitsen de vakantie van 4 tot 6 weken daarom meestal op in 2 of 3 korte vakanties. Dezelfde informanten reizen ook weleens met korting naar familieleden in andere landen zoals Brazilië, Amerika en Canada. Slechts één informant in Nederland (30) en één informant in Frankrijk (45) maken ook weleens een buitenlandse reis zonder familieleden op te zoeken.

(f) Werk

Op het werk hebben met name de mannelijke informanten in Frankrijk meestal meerdere Portugese collega's en in een enkel geval Portugese ondergeschikten. Ook komt een enkeling via het werk weleens in contact met Portugese klanten. De vrouwen die als conciërge/portier fungeren van Parijse wooncomplexen of in Franse huishoudens werken hebben tijdens het werk relatief weinig contact met Portugezen. In de schoonmaakdienst treffen vrouwelijke informanten daarentegen meer Portugezen. In Nederland hebben 2 informanten in Helmond en de informanten in Amsterdam die werken in de schoonmaakdienst of in keukens dan wel in kantines van grote instellingen zoals ziekenhuizen, universiteit en hotels, Portugese naast Nederlandse en anderstalige collega's. Voor het overige hebben de informanten op het werk niet of nauwelijks contact met Portugezen, wel met Nederlanders en anderstaligen.

Wat het contact met Nederlanders respectievelijk Fransen op de werkvloer aangaat, is dat contact in Nederland door de werksituatie met veelal anderstaligen meestal tamelijk oppervlakkig. Slechts 1 informante werkt een aantal uren per week in verschillende Nederlandse huishoudens en heeft daardoor in de werksituatie uitsluitend contact met Nederlanders. In Frankrijk daarentegen zijn de contacten met Fransen op het werk in het algemeen persoonlijker, zeker in het geval van vrouwelijke informanten die in Franse huishoudens werken of als conciërge/portier in wooncomplexen. Zij staan mede daardoor positiever ten opzichte van de Franse samenleving.

(g) Vrije tijd

Alle informanten in Nederland en Frankrijk hebben buiten het eigen gezin geregeld contact met Portugese vrienden en kennissen in het immigratieland. Het contact bestond al in Portugal of is later ontstaan via werk, buurt of Portugese verenigingen. Als de informant behalve in het gezin Portugese verwanten in het immigratieland heeft, wordt daar ook contact mee gehouden en bezoekt men elkaar meer of minder regelmatig, al naar gelang de afstand. Dat is het geval bij 9 informanten in Nederland en 17 informanten in Frankrijk. Over het algemeen brengt men de vrije tijd met het gezin en andere Portugezen door. Het contact met Nederlanders respectievelijk Fransen buiten de familie beperkt zich in de meeste gevallen tot het werk. Verder zijn er vooral vluchtige contacten in de wijk, in de winkels en op straat. Nederlandse respectievelijk Franse vrienden heeft men nauwelijks of ze zijn via het werk verkregen. De weinige vrienden zijn meestal mensen die de informanten bij aankomst hebben geholpen of waar men

op het werk veel mee te maken heeft of heeft gehad. Wel is 1 informant in Nederland actief lid van een Nederlandse politieke partij en 1 informant in Frankrijk actief lid van een Franse vakbond. Navraag leert dat dit tamelijk uitzonderlijk is. Verder doen 1 informant in Nederland en 1 informant in Frankrijk vrijwilligerswerk voor Nederlandse respectievelijk Franse stichtingen die patiënten bezoeken in ziekenhuizen en geld inzamelen voor drugsverslaafden. Bij het ziekenbezoek en de geldinzameling worden echter Portugezen bezocht en benaderd.

De Portugese verenigingen worden meer en regelmatig bezocht door de mannelijke informanten. Voor zover vrouwelijke informanten dat doen, is dat in de hoedanigheid van leidster of lid van een volksdansgroep. Verder komen ze alleen bij bijzondere gelegenheden of helemaal niet in het verenigingsgebouw.

Via het geloof, meestal rooms-katholiek, worden ook contacten onderhouden. In Amsterdam gaat 1 informant elke zondag naar een Portugese mis. De mis wordt opgedragen door een Nederlandse ex-missionaris. Verder gaat 1 van de informanten naar bijeenkomsten van Jehova Getuigen en ontmoet zij daar ook Portugezen naast Spanjaarden. Het kerkbezoek onder Portugezen in Nederland is in het algemeen beperkt en voorzover dat gebeurt, worden meestal Nederlandse katholieke kerken bezocht (cf. Mayone Dias, 1989: 45). Dit heeft mede te maken met het gegeven dat Portugezen in Nederland minder vaak uit de noordelijke provincies van Portugal afkomstig zijn, waar men van oudsher zeer katholiek is. Toch trekt de Fatimaprocessie die jaarlijks in de maand mei in Heiloo wordt georganiseerd, Portugezen uit heel Nederland. Naast het religieuze aspect van de Fatimaverering op Portugese wijze is het vooral een ontmoetingsplaats voor Portugezen. Na het religieuze deel vormen de picknick en het volksdansen belangrijke onderdelen van het programma (cf. Ligtenberg, 1986). In Frankrijk zeggen 7 informanten wekelijks naar de katholieke mis te gaan, die in verschillende parochies in de Portugese taal wordt opgedragen. Twee informanten zitten in een Portugees kerkkoor, een derde informante geeft catechismusles aan Portugese kinderen en een vierde is koster in een parochie die onder meer 700 actieve Portugese parochianen telt. De regio Parijs kende ten tijde van het onderzoek 13 Portugese parochies, waarbij met name de parochies van het zestiende en zeventiende arrondissement in Parijs honderden Portugese parochianen telde (CEDEP, 1986: 100).

(h) Boeken en bladen

Sommige Portugese verenigingen in Nederland hebben een kleine bibliotheek met boeken die door de Portugese overheid zijn geschonken na de Anjerrevolutie in 1974. Daar wordt echter weinig gebruik van gemaakt. Redenen die daarvoor opgegeven worden, zijn het feit dat de boeken meestal alleen in de bibliotheek van de vereniging gelezen mogen worden en dat men niet de gewoonte heeft om veel te lezen (Klein Gunnewiek, 1986: 81-82; 134). In Frankrijk heeft de helft van alle 900 verenigingen een bibliotheek van gemiddeld 150 tot 300 boeken. Meestal zijn deze boeken eveneens na 1974 door de Portugese overheid aan de

vereniging geschonken en betreft het een standaard pakket met titels uit de Portugese literatuur. Maar er wordt weinig gebruik van gemaakt, daar de bibliotheek niet is afgestemd op de doelgroep. Afgezien van het feit dat er een relatief hoge graad van analfabetisme onder Portugezen in Frankrijk bestaat, bevat de bibliotheek namelijk zelden ontspanningslectuur als detectives, eenvoudige romans en stripverhalen waar de doelgroep wel belangstelling voor heeft. Evenmin zijn er kinderboeken of andere boeken te vinden die de doelgroep eventueel zouden kunnen aanspreken, zoals boeken met praktische tips voor huishouding, opvoeding, gezondheid of doe-het-zelvers (CEDEP, 1986: 71-74).

Portugese boeken worden door de informanten zelden gelezen, al leest een aantal vrouwen wel geregeld beeldromans. Een enkele mannelijke informant leest wel eens een boek over politiek of geschiedenis. Portugese kranten en bladen worden daarentegen zowel door mannelijke als vrouwelijke informanten vaker gelezen. Het betreft meestal regionale of plaatselijke bladen uit de streek van herkomst in Portugal of -in Frankrijk- bladen die Portugese migranten als doelgroep hebben zoals *O Emigrante* en *Presença Portuguesa*. Deze bladen verschijnen wekelijks, elke veertien dagen of maandelijks. Verder leest men Portugese kranten zoals *A Bola*, *Diário de Notícias*, *Diário Popular*, *O Correio da Manhã* en *O Século*, voor zover ze beschikbaar zijn bij Portugese verenigingen, via het werk -bij schoonmaak van vliegtuigen en hotelkamers- of bij bepaalde verkooppunten in Parijs en omgeving. Men heeft daarbij vooral belangstelling voor het plaatselijk nieuws uit de streek van herkomst en voor migrantenzaken. Daarenboven hebben de mannelijke informanten veelal belangstelling voor sport en, zij het iets minder vaak, voor politiek.

Ten slotte melden 2 informanten in Frankrijk dat ze geregeld tot dagelijks een Frans dagblad zoals *Le Figaro* lezen en ook weleens Franstalige boeken over politiek of geschiedenis. In Nederland hebben 2 informanten een abonnement op een Nederlands dagblad. Hoewel niet expliciet naar het lezen van Nederlandse respectievelijk Franse boeken en bladen is geïnformeerd, is uit de antwoorden wel op te maken dat de informanten in het algemeen weinig lezen. Desgevraagd geeft men gebrek aan tijd of belangstelling als reden op. Daar waar men zei graag te lezen, noemde men naast Portugeestalige ook Nederlands- respectievelijk Franstalige boeken en bladen.

(i) Televisie en radio

Naar de televisie wordt door de werkende Portugese informanten in Nederland gemiddeld ruim twee uur per dag gekeken. Wanneer men niet buitenshuis werkt, kijkt men meer. De informanten in Frankrijk kijken gemiddeld minder dan een uur per dag. Zowel in Nederland als in Frankrijk kijken de mannelijke informanten meer, vooral wanneer ze in de ochtend- of nachtdienst werken. De vrouwelijke informanten werken niet in nachtdiensten, maar zijn in de avonduren bezig in het huishouden of worden, met name als conciërge/huismeester in Frankrijk, geregeld gestoord.

In Nederland genieten de Nederlandse en Vlaamse zenders veel belangstelling, waarbij vooral Nederlandstalig nieuws en amusementsprogramma's bekeken worden. Verder kijken 13 informanten in Nederland naar Braziliaanse 'telenovelas', die vooral door de BRT worden uitgezonden. De Braziliaanse 'telenovela' is een vorm van soap-opera. Ten tijde van het onderzoek werd wekelijks een aflevering van de Braziliaanse 'telenovela' *Sinhá Moça* uitgezonden. *A escrava Isaura* was al eerder op de BRT te zien. Ten slotte hebben veel Portugezen in Nederland een videorecorder en laten ze soms in Portugal via televisie uitgezonden films en soap-opera's opnemen om ze in Nederland te bekijken en uit te wisselen met Portugese vrienden en kennissen.

In Frankrijk wordt het meest gekeken naar nieuwsprogramma's, maar er wordt ook wel naar een Franse of in het Frans gesynchroniseerde film gekeken. In Parijs en omgeving worden alleen Franstalige televisiezenders ontvangen. Programma's over Portugal of Brazilië worden volgens de informanten zelden uitgezonden, laat staan in de Portugese taal. In tegenstelling tot de informanten in Nederland kunnen de informanten in Frankrijk moeilijker videobanden in Portugal laten opnemen om ze in Frankrijk te bekijken, daar de videosystemen in Frankrijk en Portugal verschillen.

Ofschoon niet expliciet gevraagd, meldt 1 informante in Nederland dat ze de Portugese radio-uitzendingen voor migranten bijna dagelijks beluistert. In Frankrijk wordt het luisteren naar Portugese radio-uitzendingen door 9 informanten genoemd; dit betreft bijna altijd jonge Portugese amateurs die dagelijks uitzenden op de lokale radio. Vier informanten noemen daarbij Radio *ALFA*.

(j) Kennis van vreemde talen

Geen enkele informant in de referentiegroep sprak een vreemde taal, behalve dat men het Spaans en met name dat van Spaans Galicië verstond. Het laatste geldt ook voor de informanten in Nederland en Frankrijk, die in een aantal gevallen zelfs meer of minder Spaans spreken met Spaanse collega's en vrienden. Verder worden geen vreemde talen gesproken, buiten het Nederlands respectievelijk Frans.

(k) Kwantitatieve verhouding van contacten met T1 en T2

Aan de informanten in de immigrantengroepen is ook gevraagd de hoeveelheid contacten met het Portugees en het Nederlands respectievelijk Frans gedurende een week met elkaar te vergelijken. Daarmee wordt enig inzicht verkregen in de frequentie van contacten met het Portugees en met het Nederlands respectievelijk het Frans. In Bijlage 4 wordt de kwantitatieve verhouding tussen T1- en T2-contacten van de individuele informanten weergegeven, zoals door henzelf aangegeven. Wanneer informanten zeggen dat er relatief meer contacten zijn met het Nederlands respectievelijk het Frans (aangegeven met T2) of evenveel met het Portugees en het Nederlands respectievelijk het Frans (aangegeven met T1-T2), komt dat in de meeste gevallen voor rekening van de contacten op het werk en laat men het contact met eigen gezin buiten beschouwing. Bovendien moet

rekening worden gehouden met het gegeven dat de relatieve frequentie van contacten weinig zegt over de absolute frequentie: meerdere informanten geven aan buiten het gezin sowieso weinig contacten te hebben. Omdat men wel werkt en op straat, in de wijk en in winkels komt, zijn de -noodzakelijke- contacten met niet-Portugezen al gauw talrijker. Daardoor worden de gegevens in Bijlage 4 waarschijnlijk vertekend. Slechts enkele informanten hebben -buiten het werk- meer contacten met niet-Portugezen. Het betreft de twee informanten met een Nederlandse partner (14 en 30), een ongetrouwde informante in Frankrijk (39) en een informante met gezin in Frankrijk (45) die bewust meer contact zoekt met Fransen en integratie in de Franse samenleving nastreefde. De laatste bezat met haar man een goedlopend eigen bedrijf met een twintigtal werknemers, maakte met het gezin om de twee jaar een buitenlandse reis die niet naar Portugal ging en de kinderen waren lid van Franse verenigingen. Navraag leert dat een dergelijke houding tamelijk uitzonderlijk is voor Portugese migranten in Frankrijk. De informant in Nederland die het derde jaar van de avond-MAVO volgt (32), heeft waarschijnlijk ook meer contact met het Nederlands.

(I) Kennis van het Portugees en het Nederlands respectievelijk Frans

De informanten in de immigrantengroepen is ten slotte gevraagd hun kennis van de Portugese taal en de Nederlandse respectievelijk Franse taal te beoordelen. De zelf-beoordeling vond plaats aan de hand van 5 dimensies: heel slecht - slecht - redelijk - goed - heel goed. De individuele zelfbeoordelingen zijn eveneens weergegeven in Bijlage 4, waarbij de scores 1 tot en met 5 zijn gehanteerd.

Tabel 4.2: Zelfbeoordeling van kennis van het Portugees

Score	heel slecht	slecht	redelijk	goed	heel goed	Totaal
Nederland	0	0	6	9	5	20
Frankrijk	0	0	8	12	0	20
Totaal	0	0	14	21	5	40

Tabel 4.3: Zelfbeoordeling van kennis van het Nederlands respectievelijk Frans

Score	heel slecht	slecht	redelijk	goed	heel goed	Totaal
Nederland	2	4	14	0	0	20
Frankrijk	0	1	18	1	0	20
Totaal	2	5	32	1	0	40

Uit Tabel 4.2 blijkt dat 14 informanten in Nederland hun kennis van het Portugees als goed tot heel goed beoordelen. In Frankrijk beoordelen 12 informanten hun kennis van het Portugees als goed en geen enkele informant als

heel goed. Een zelfbeoordeling van de kennis van het Portugees als heel slecht of slecht komt niet voor. Wordt daarentegen gekeken naar de zelfbeoordeling van het Nederlands respectievelijk het Frans, dan blijkt uit Tabel 4.3 dat 14 informanten in Nederland hun kennis als redelijk beoordelen, 4 informanten als slecht en 2 informanten vinden hun kennis van het Nederlands zelfs heel slecht. In Frankrijk beoordelen 18 informanten hun kennis van het Frans als redelijk, 1 informant als slecht en 1 informant als goed.

Interessant is de vergelijking van zelfbeoordelingen van de informanten over hun kennis van het Portugees en hun kennis van het Nederlands respectievelijk Frans (zie Bijlage 4). Daarbij blijkt dat slechts 2 van de 20 informanten in Nederland dezelfde beoordeling uitspreken over hun kennis van het Portugees en hun kennis van het Nederlands, terwijl 8 van de 20 informanten in Frankrijk dezelfde beoordeling geven voor hun kennis van het Portugees en hun kennis van het Frans. Bovendien worden bij de overige 18 informanten in Nederland 7 keer beoordelingen gegeven die meer dan 1 punt van elkaar verschillen. Zij lijken daarmee aan te geven dat het verschil in eigen kennis van het Portugees en van het Nederlands als behoorlijk wordt ervaren. In Frankrijk verschillen de beoordelingen van de eigen kennis van het Portugees en van het Frans bij de overige 12 informanten slechts 1 punt. Zij lijken wel een verschil in kennis te ervaren, maar dat verschil is kennelijk minder groot dan in Nederland.

Nu de achtergrondkenmerken van de Portugese informanten zijn besproken, volgt een bespreking van de voorgelegde taaltaken.

4.3 TAALTAKEN

Allereerst volgt een verantwoording met betrekking tot de factoren waarmee rekening is gehouden bij de constructie van de taaltaken, de keuze voor verschillende taakvormen en de volgorde waarin de taken zijn afgenomen. Daarna worden de correctietaak, de combinatietaak, de benoemingstaak en de verteltaak besproken. Daarbij worden steeds de afnameprocedure en taakinstructie toegelicht alsmede de kritische items ingedeeld in één van de conceptuele categorieën zoals besproken in 3.2. Verder worden de kritische items ingedeeld naar woordsoort en wordt aangegeven of de items in de Portugese frequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984) opgenomen zijn. Enkele items keren terug in verschillende taken, ten behoeve van controle op de mogelijke rol van metalinguïstisch bewustzijn. Ten slotte wordt in 4.3.6 aangegeven op welke wijze controle plaatsvindt op vormgelijkenis als storende factor bij de toetsing van de conceptuele hypothese.

4.3.1 Verantwoording

In 4.1.1 is aangegeven dat bij de constructie van taalverliestoetsen rekening gehouden moet worden met diachrone taalverandering, dat wil zeggen: taalevolutie in het land van herkomst die de migranten niet meer meegemaakt hebben. Verder moet gelet worden op vermijdingsgedrag, op de mogelijkheid van een verhoogd metalinguïstisch bewustzijn bij migranten en op interferentie van andere vaardigheden. In de toetsen mag daarom de factor opleiding zo min mogelijk een rol spelen en dient vermijdingsgedrag zoveel mogelijk onder controle te worden gehouden.

Er is al aangegeven dat belangrijke interveniërende factoren als metalinguïstisch bewustzijn en toetsvaardigheid voor een groot deel ondervangen kunnen worden door opleiding onder controle te houden. Opleiding is dan ook als criterium gebruikt voor de selectie van informanten in zowel Portugal als Nederland en Frankrijk. Bovendien hebben veel Portugese migranten in Nederland en Frankrijk in het algemeen een relatief laag opleidingsniveau. De taaltaken zijn daarom zo geconstrueerd dat voor drie van de vier voorgelegde taken weinig of geen opleiding vereist is. De uitzondering wordt gevormd door een correctietaak, waarbij leesvaardigheid vereist is. Vanwege het lage opleidingsniveau zijn alle taken mondeling afgenomen. Daarbij is door de onderzoekster geen tijdsdruk uitgeoefend.

Vermijdingsgedrag wordt onder controle gehouden door de taken zodanig te construeren dat slechts één of een beperkt aantal correcte antwoorden per item mogelijk is. Taakvormen die weinig gelegenheid geven tot vermijdingsgedrag en bovendien objectief gescoord kunnen worden, zijn taaltaken met zogenaamde 'fixed-response items' en 'short-answer items' (Hopkins & Stanley, 1981: 230-288). Als 'fixed-response items' worden beschouwd: meerkeuze-vragen, waar-onwaar-vragen, ja-nee-vragen en combineertaken. Bij 'short-answer items' moet gedacht worden aan directe vragen waarop een kort antwoord mogelijk is, aan stimuluswoorden of stimuluszinnen en aan invul oefeningen, bijvoorbeeld het afmaken van zinnen in een 'cloze-test'. Plaatjes in benoemingstaken vallen ook onder de 'fixed-response items'.

Het meest betrouwbaar van de 'fixed-response items' is de meerkeuze-vraag, mits deugdelijk geconstrueerd. Echter, het verzinnen van vier of vijf goede afleiders -dat wil zeggen: geloofwaardige alternatieven, zonder dat er sprake is van intrinsieke ambiguïteit- is niet eenvoudig. Waar-onwaar-vragen en ja-nee-vragen zijn minder betrouwbaar, maar daar staat tegenover dat in dezelfde tijd meer items aangeboden kunnen worden, waardoor de betrouwbaarheid weer wordt verhoogd. Een nadeel van meerkeuze-vragen, waar-onwaar-taken en ja-nee-taken is dat zij slechts receptieve kennis meten. Daarbij blijft de vraag open of de gemeten receptieve kennis ook productief kan worden toegepast. Verder zijn genoemde toetsvormen typisch voor leersituaties, waardoor het effect van toetsvaardigheid kan worden vergroot.

Een combinatietaak is eveneens minder betrouwbaar dan meerkeuze-vragen en heeft bovendien, net als waar-onwaar-vragen, het bezwaar dat bijzaken mogelijk aanwijzingen geven voor de oplossing. Het feit dat een combinatietaak vooral toepassing in een concrete situatie in plaats van inzicht toetst, komt tegemoet aan de eis om weinig of geen beroep te doen op het metalinguïstisch bewustzijn. Ook voor de 'short-answer items' geldt dat met name toepassing in een concrete situatie wordt getoetst. Een groot voordeel van de combinatietaak -mits goed geconstrueerd- is de mogelijkheid van associatie. Door bij de taakconstructie rekening te houden met mogelijke associaties, kunnen conceptuele veranderingen worden blootgelegd die mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden in termen van taalverlies. De combinatietaak biedt dus goede mogelijkheden om eventuele conceptuele veranderingen te toetsen.

Het is bij onderzoek naar taalverlies met behulp van taaltoetsen niet alleen van belang te weten of men nog in staat is fouten in een taak te verbeteren of een juiste benaming te geven wanneer expliciet daarnaar gevraagd wordt, maar ook of men nog in staat is fouten op te sporen. Door de aandacht op kritische items te richten zoals het geval is bij 'fixed response items', komt men daar niet of nauwelijks achter. De correctietaak daarentegen is hiervoor een goede toets, omdat de kritische items als het ware verborgen zijn in een groter geheel. De eventuele invloed van metalinguïstische kennis die vereist wordt bij een correctietaak, zal moeten blijken uit de resultaten van andere taaltaken die in mindere mate een beroep doen op metalinguïstisch bewustzijn.

Nadat de mogelijkheden en bezwaren van verschillende toetsvormen zijn bestudeerd, is uiteindelijk gekozen voor de volgende taaltaken:

- een correctietaak
- een combinatietaak
- een benoemingstaak
- een verteltaak

De correctietaak, de combinatietaak en de benoemingstaak zijn bedoeld ter toetsing van de conceptuele hypothese, dat wil zeggen dat de kritische items zijn gebaseerd op conceptuele verschillen. De verteltaak toetst niet direct de conceptuele hypothese, maar dient als controlemogelijkheid: indien geen of weinig verlies wordt gevonden bij de andere drie taken, kan met behulp van deze taak nagegaan worden of verlies zich misschien op een ander niveau voordoet.

De volgorde van afname van de taken is bepaald door de wens dat een zo natuurlijk mogelijke setting gecreëerd moest worden, waarbij de informanten zich op hun gemak zouden voelen. Na de vragenlijst werd daarom eerst de verteltaak afgenomen. Het idee was dat de informanten hierbij waarschijnlijk nog het minst een beroep doen op hun metalinguïstisch bewustzijn. Bovendien kon het zien van het filmfragment en het uitvoeren van de bijbehorende opdracht de nieuwsgierigheid wegnemen van alle bijbehorende apparatuur. Daarna werd de correctietaak aangeboden, een meer traditionele taak die de meeste metalinguïstische kennis

vereist. Op de correctietaak volgde de combinatietaak, waarbij woorden met plaatjes verbonden moesten worden. Als laatste werd de benoemingstaak voorgelegd, waarbij plaatjes benoemd moesten worden. De laatste drie taken doen in afnemende mate een beroep op metalinguïstisch bewustzijn.

Hierna volgt een bespreking van de individuele taken. Daarbij wordt steeds de instructie en afnameprocedure weergegeven en zo nodig toegelicht, waarna een beschrijving van de te toetsen items volgt. De beschrijving van de items in de correctietaak, de combinatietaak en de benoemingstaak beperkt zich tot het aspect dat in de betreffende taaktaak wordt getoetst. Voor de concrete vorm van de in de taaltaken ingevoerde items wordt telkens verwezen naar de bijlagen.

4.3.2 Correctietaak

De correctietaak is geconcipieerd in de vorm van een brief, geschreven door een imaginair 14-jarig Portugees meisje in Nederland/Frankrijk naar een vriendin in Portugal. In de brief zijn 43 items verwerkt uit de categorieën die besproken zijn in 3.2 (zie Bijlage 5.1 voor de correctietaak in het Portugees).

Verder zijn in de taak pronominale subjecten ingevoegd, daar waar ze in standaard Portugees niet nodig zijn. In het Portugees wordt het pronominale subject meestal afgeleid uit de werkwoordsuitgang, vergelijk:

(1)	<i>(Nós) Trabalhamos muito</i>	{Wij werken hard}
	<i>(Eles) Trabalham muito</i>	{Zij werken hard}

Pronominale subjecten worden daarom relatief weinig expliciet vermeld, tenzij onduidelijkheid kan ontstaan. Behalve bij ambiguïteit, wordt het pronominale subject expliciet vermeld wanneer men het subject wil benadrukken of om het subject te contrasteren met een andere entiteit (Cunha & Lindley Cintra, 1986: 284-285). Daarentegen wordt in het Nederlands en in het Frans het subject zelden weggelaten. Weglating van het pronominale subject kan daar wel voorkomen in een niet-neutrale stijl. Neem de volgende boodschap in een informele context:

- (2) Ben vanavond laat thuis. Kus, Marie.

Daarbij is sprake van telegramstijl, waarbij het pronominale subject *ik* ontbreekt.

Onder invloed van T2 zouden Portugese informanten in Nederland en Frankrijk gebruikmaking van het pronomen in subjectpositie daar waar het niet nodig is, kunnen accepteren, terwijl de informanten in Portugal het pronomen in subjectpositie, vanwege de redundantie, vaker zouden moeten corrigeren door deletie.

Instructie en afnameprocedure

Aan de informanten is de volgende instructie in het Portugees gegeven:

Joana, 14 jaar en dochter van Portugese ouders, schrijft in Nederland/Frankrijk een brief naar haar vriendin Luísa, die in Portugal woont. Joana wil het Portugees goed leren en wil niet een brief met fouten wegsturen. Daarom vraagt ze haar moeder/vader om de brief na te kijken, voordat ze die verstuurt.

De brief is verdeeld in 12 stukjes. Elk stukje kan nul, één, twee of meer fouten bevatten.

Als u de moeder/vader van Joana was, wat zou u dan verbeteren?

1. Lees de brief zin voor zin hardop.
  2. Geef aan welke woorden of constructies volgens u fout zijn.
- Denk eraan dat Joana het Portugees echt goed wil leren.

Voorbeeld: Mário is naar Lissabon gegaan. Hij vindt het leuk om *van* de boot te varen en te kijken naar de *kusten* van de rivier de Taag.

Hierbij moet *van* vervangen worden door *met* en *kusten* door *oevers*.

De afnameprocedure van de correctietaak was als volgt:

1. De hele taak werd op cassette opgenomen.
2. De informant moest de brief zin voor zin hardop lezen, als een vorm van controle op onregelmatigheden in de afnameprocedure. Leesvaardigheid is bijvoorbeeld geen factor in het onderhavige onderzoek, maar kan wel de resultaten beïnvloeden. Zo kunnen fouten vanwege een geringe leesvaardigheid on gecorrigeerd blijven, terwijl die niet toegeschreven kunnen worden aan taalverlies.
3. De informant moest niet alleen de correcte vorm aangeven bij elementen die fout werden geacht, maar de correcties ook steeds toelichten. Zo kon inzicht worden verkregen in de argumenten voor correctie.
4. Alle correcties werden genoteerd, ook de correcties die geen betrekking hadden op de ingevoerde kritische items. Zo konden elementen die niet bewust waren ingevoerd maar die op een andere wijze interessant zouden kunnen zijn, in het oog worden gehouden.

Door de items in een brief aan te bieden, werd voor een specifieke context gezorgd. Deze context was nodig om er zeker van te zijn dat alle informanten de items op gelijksoortige wijze zouden interpreteren. Het leek bovendien belangrijk om niet alleen normatieve oordelen ten aanzien van de items te toetsen, maar ook de capaciteit tot vaststelling van fouten in een groter geheel. Zo werd inzicht verkregen in de mate van saillantheid van de fouten die in de brief werden ingevoerd.

De items

Uitgaande van de conceptuele hypothese en mogelijke conceptuele categorieën zoals besproken in 2.2 en 3.2, zijn 44 items in de correctietaak verwerkt (zie Bijlage 5.1). Van deze 44 kritische items, zijn er 10 uit categorie 1, 7 uit

categorie 2, 12 uit categorie 3, 9 uit categorie 4 en 6 uit categorie 5. Expliciete opname van items uit de vijfde categorie kan als een soort nul-hypothese worden beschouwd. In tegenstelling tot de andere categorieën, wordt in de laatste categorie waarbij het Portugees, het Nederlands en het Frans de werkelijkheid op dezelfde wijze conceptualiseren, zowel bij de informanten in Nederland als bij de informanten in Frankrijk weinig tot geen verlies verwacht.

De meeste te toetsen concepten worden uitgedrukt met behulp van zelfstandig naamwoorden en werkwoorden. Aan dergelijke inhoudswoorden liggen meestal relatief duidelijke concepten ten grondslag. Dat wordt weerspiegeld in Tabel 4.4. Daarnaast komen één bijvoeglijk naamwoord, één bijwoord en twee bijwoordelijke bepalingen in de tabel voor.

Wat de frequentie van de items betreft, deze is in tweede instantie vastgesteld met behulp van de frequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984). Zoals al vermeld in 4.1.6 is bij de vaststelling van de items niet uitgegaan van frequentie. Er is wel naar gestreefd dat de te toetsen items zoveel mogelijk bekend waren bij de informanten op het tijdstip van emigratie. De items betreffen voor het merendeel concepten die een rol spelen in het dagelijkse leven. De complete itemlijst met indeling naar conceptuele categorie, frequentie en woordsoort is opgenomen in Bijlage 5.2.

Tabel 4.4: Correctietaak. Items ingedeeld naar conceptuele categorie, woordsoort en absolute frequentie (zie Bijlage 5.2 voor toelichting)

Categorie	zn	ww	bn	bw (bep)	Totaal
1. P = F ≠ N	4	5	0	1	10
2. P = N ≠ F	4	3	0	0	7
3. P ≠ N = F	4	7	0	1	12
4. P ≠ N ≠ F	4	4	0	1	9
5. P = N = F	3	2	1	0	6
+ frequent	11	18	0	2	31
- frequent	8	3	1	1	13
Totaal	19	21	1	3	44

Het feit dat bij het maken van de correctietaak verhoudingsgewijs een relatief groot aantal items uit categorie 1, 3 en 4 is verwerkt en een kleiner aantal uit categorie 2, heeft te maken met verschillen in taalafstand tussen het Portugees, het Frans en het Nederlands (zie 3.3.1). Het is moeilijker om voorbeelden van conceptualisering te vinden, waarbij enerzijds het Portugees en het Nederlands overeenkomsten vertonen en anderzijds het Frans afwijkt.

De items die in de correctietaak zijn verwerkt, worden hierna gepresenteerd en voorzover nodig besproken. De items zijn ingedeeld in één van de 5 conceptuele categorieën en vervolgens per conceptuele categorie geordend. De volgorde

binnen elke categorie is bepaald door de volgorde waarin de items in de correctietaak zijn opgenomen. Het kritische item is steeds gecursiveerd. Daarnaast staan vaak niet-gecursiveerde varianten, waaronder bestaande en niet-bestaande vormen of constructies in het Portugees. De laatste zijn gemarkeerd met een asterisk; de bestaande vormen zijn meestal fout en soms niet fout maar zeer ongebruikelijk in de gegeven context. Verschillende varianten zijn ook in het Frans en het Nederlands aangegeven, waarbij de gecursiveerde vorm steeds het kritische item in het Portugees weergeeft. Zie verder Bijlage 5.3 voor de lijst met items in volgorde van opname in de correctietaak. In de betreffende bijlage worden in de eerste drie kolommen de items in het Portugees, het Frans en het Nederlands vermeld. In de vierde kolom worden de concrete vormen van de items gegeven, zoals ze in de correctietaak zijn ingevoerd. De in het Portugees niet bestaande concrete vormen die in de correctietaak zijn opgenomen, zijn gemarkeerd met een teken. In alle andere gevallen bestaat de concrete vorm of constructie wel, maar zou deze op grond van de context gecorrigeerd moeten worden. Tenslotte, verwijst het cijfer in de vijfde kolom van Bijlage 5.3 naar het itemnummer bij de bespreking per categorie in hoofdstuk 4.

4. TOETSTASPECT: de vaardigheid hebben, beheersen

<p><i>P</i> <i>saber</i></p> <p>= [weten = kennis hebben]</p> <p>= [kunnen = vaardigheid hebben/ beheersen]</p> <p><i>poder</i></p> <p>= [mogen/toestemming hebben]</p> <p>= [kunnen = in de omstandigheden verkeren die het mogelijk maken]</p>	<p><i>F</i> <i>savoir</i></p> <p>= [weten = kennis hebben]</p> <p>= [kunnen = vaardigheid hebben/ beheersen]</p> <p><i>pouvoir</i></p> <p>= [mogen/toestemming hebben]</p> <p>= [kunnen = in de omstandigheden/ verkeren die het mogelijk maken]</p>	<p><i>N</i> <i>weten</i></p> <p>= [kennis hebben]</p> <p><i>kunnen</i></p> <p>= [in de omstandigheden verkeren die het mogelijk maken]</p> <p>= [vaardigheid hebben]</p>
--	--	--

5. TOETSASPECT: horizontaal versus verticaal perspectief in de diepte

<p><i>P</i> <i>no fundo do #quintal#</i></p> <p>= [horizontaal perspectief: in de diepte van de tuin]</p> <p><i>no fundo do #mar#</i></p> <p>= [verticaal perspectief: in de diepte van de zee]</p>	<p><i>F</i> <i>au fond du #jardin#</i></p> <p>= [horizontaal perspectief: in de diepte van de tuin]</p> <p><i>au fond de la #mer#</i></p> <p>= [verticaal perspectief: in de diepte van de zee]</p>	<p><i>N</i> <i>achter in #de tuin#</i></p> <p>= [horizontaal perspectief]</p> <p><i>onder in #de zee#</i></p> <p>= [verticaal perspectief]</p>
---	---	--

6. TOETSASPECT: opruimen = [oprapen]

<p><i>P</i> <i>apanhar</i></p> <p>= [oprapen]</p> <p><i>arrumar</i></p> <p>= [opruimen, ordenen]</p>	<p><i>F</i> <i>ramasser</i></p> <p>= [oprapen]</p> <p><i>ranger</i></p> <p>= [opruimen, ordenen]</p>	<p><i>N</i> <i>opruimen</i></p> <p>= [< ruimte maken> opruimen, oprapen, ordenen]</p>
--	--	---

7. TOETSASPECT: plurale tantum		
<i>P</i> <i>óculos</i> (mv) = [bril] <i>óculo</i> (ev) = [verrekijker; rond of ovaalvormig kijkgat in een muur]	<i>F</i> <i>lunettes</i> (mv) = [bril] <i>lunette</i> (ev) = [verrekijker; w.c.-bril]	<i>N</i> <i>bril</i> (ev) = [bril] <i>brillen</i> (mv) = [brillen]
8. TOETSASPECT: specifiek lemma versus samenstelling waarbij een relatie met andere concepten, namelijk [zak] en [mes], expliciet wordt aangeduid in de samenstelling		
<i>P</i> <i>canivete</i> = [zakmes] (enkelvoudig morfeem)	<i>F</i> <i>canif</i> = [zakmes] (enkelvoudig morfeem)	<i>N</i> <i>zakmes</i> = [zakmes] (samenstelling)
9. TOETSASPECT: neef = [neef: zoon van oom of tante]		
<i>P</i> <i>primo</i> = [neef: zoon van oom/tante] <i>sobrinho</i> = [neef: zoon van broer/zus]	<i>F</i> <i>cousin</i> = [neef: zoon van oom/tante] <i>neveu</i> = [neef: zoon van broer/zus]	<i>N</i> <i>neef</i> = [neef: zoon van oom/tante] = [neef: zoon van broer/zus]
10. TOETSASPECT: congruentieregel in verband met ruimteperceptie De context is: als je hier komt, neem [=breng] dan X mee.		
<i>P</i> <i>ir</i> - <i>levar</i> = [van spreker af: gaan - wegbrengen] <i>vir</i> - <i>trazer</i> = [naar spreker toe: komen - meebrengen] <i>vir</i> - * <i>levar</i> = [naar spreker toe: komen - * wegbrengen]	<i>F</i> <i>aller</i> - <i>emporter/prendre</i> = [van spreker af: gaan - wegbrengen] <i>venir</i> - <i>apporter</i> = [naar spreker toe: komen - meebrengen] <i>venir</i> - * <i>emporter</i> = [naar spreker toe: komen - * wegbrengen]	<i>N</i> <i>gaan</i> - <i>meenemen</i> = [van spreker af: gaan - wegbrengen] <i>komen</i> - <i>meenemen</i> = [naar spreker toe: komen - meebrengen] <i>komen</i> - <i>meebrengen</i> = [naar spreker toe: komen - meebrengen]

11. TOETSASPECT: morfologische nul-markering versus gebruik van prepositie

Het Franse *habiter* + *stad* kan geïnterpreteerd worden als een afleiding: na toepassing van het nul-morfeem betekent *habiter* niet meer *wonen*, maar *bewonen*. Het Portugese *morar* evenals het Nederlandse *wonen* kunnen niet intransitief worden door nul-derivatie. Zij vereisen dan ook dat in de constructie *wonen* + *stad* een prepositie wordt tussengevoegd. Onder invloed van het Frans zouden Portugese migranten in Frankrijk een intransitief aspect aan het Portugese *morar* kunnen toevoegen, waardoor het ook in intransitieve zin kan worden gebruikt. Deze veranderde conceptualisering zou tot uiting komen door het wegvallen van de prepositie in bovenstaande constructie. Het Portugees kent óók het transitieve werkwoord *habitar* voor [wonen in; bewonen] en het intransitieve werkwoord *habitar* voor [wonen; verblijven]. Maar ook als het Portugese *morar* wordt vervangen door *habitar* i.p.v. de prepositie toe te voegen, kan de constructie in combinatie met een stad alleen met prepositie zijn, dus *habitar* + *em*. Vergelijk:

(3a)	O João <i>habita em</i> Lisboa. Jan woont in Lissabon. Jean habite à Lisbonne.	[Jan heeft Lissabon als woonplaats] < intransitief >
(3b)	* O João <i>habita</i> Lisboa. * Jan woont/bewoont Lissabon. Jean habite Lisbonne.	< transitief >
(3c)	O João <i>habita</i> uma casa bonita. Jan woont in/bewoont een mooi huis. Jean habite une jolie maison.	< transitief >

P   *morar em* #stad#
 = [wonen in]
 * *morar* + ø #stad#

N   *wonen in* #stad#
 = [wonen in]
 * *wonen* + ø #stad#

F   *habiter* + ø #stad#
habiter à #stad#

12. TOETSASPECT: geld verdienen

P *ganhar* #dinheiro#
= [geld verdienen]
fazer #dinheiro#
= [geld maken/fabriceren]

N #geld# *verdiene*
= [geld verdienen]
#geld# *maken*
= [geld maken/fabriceren]

F *faire* #de l'argent#
= [geld verdienen]
gagner #de l'argent#
= [geld verdienen]

13. TOETSASPECT: scherf

Caco is correct in de taak ingevoerd. Het Frans kent echter geen specifiek lemma dat precies deze betekenis weergeeft. Het gebruikt daarvoor het woord *morceau* dat een veel algemener betekenis heeft. Verder kent het Frans *éclat* voor hele kleine scherfjes ofwel splinters, waarbij in de betekenis een aspect van geluid is opgenomen. Het woord is achteraf aan de lijst met items toegevoegd, omdat hier een verschil in concept bleek tussen het Frans enerzijds en het Portugees en Nederlands anderzijds. Zo kreeg categorie 2 er een item bij.

P *caco*
= [scherf, stuk van gebroken glas,
aardewerk, porcelein]

N *schurf*
= [stuk van gebroken glas, aardewerk,
porcelein]

F *morceau*
= [stuk, brok --> schurf]
éclat
= [splinter --> kleine schurf]

14. TOETSASPECT: plurale tantum

P *tesoura* (ev)
= [schaar]
tesouras (mv)
= [scharen]

N *schaar* (ev)
= [schaar]
scharen (mv)
= [scharen]

F *ciseaux* (mv)
= [schaar]
ciseau (ev)
= [beitel]

15. TOETSASPECT: collectivum

P *peixe* (ev)
= [vis]
= [vis (collectivum)]
peixes (mv)
= [vissen]

N *vis* (ev)
= [vis]
= [vis (collectivum)]
vissen (mv)
= [vissen]

F *poissons* (mv)
= [vissen]
= [vis (collectivum)]
poisson (ev)
= [vis]

16. TOETSASPECT: houden van + etenswaar			
<i>P</i>	amar = [beminnen/liefhebben #mensen#] gostar de = [houden van #dingen/mensen#]	<i>N</i>	beminnen/liefhebben = [beminnen/liefhebben #mensen#] houden van = [houden van #dingen/mensen#]
<i>F</i>	aimer = [beminnen/liefhebben #mensen#] = [houden van #dingen/mensen#]		
17. TOETSASPECT: groeten			
<i>P</i>	cumprimentos = [groeten (zn)] elogios = [complimenten van goedkeuring]	<i>N</i>	groeten = [groeten (zn)] complimenten = [complimenten van goedkeuring]
<i>F</i>	compliments = [groeten (zn)] = [complimenten van goedkeuring]		
Categorie 3: Portugees ≠ Nederlands = Frans (items 18-19)			
18. TOETSASPECT: specifiek lemma versus toepassing van afleidingsregel op adjectief Dit item is in zoverre problematisch dat het afleidingsprocedé in het Nederlands niet meer productief is. Hoewel het adjectief en het zelfstandig naamwoord apart in het lexicon kunnen zijn opgeslagen, wordt hier als uitgangspunt gehanteerd dat sprekers de vormgelijkenis tussen <i>heet</i> - <i>hitte</i> nog altijd als afleiding percipiëren. De afleiding <i>quentura</i> is een bestaand woord (zie <i>Porto Editora</i> , 1986), maar is zeker in de context van het weer ongebruikelijk. Het bestaan van het zelfstandig naamwoord <i>calor</i> dat bovendien zeer frequent wordt gebruikt, zou het toepassen van een afleidingsregel op het adjectief <i>quente</i> moeten blokkeren.			
<i>P</i>	quente = [heet/warm (bn) #het weer#] calor = [hitte/warmte (zn) #het weer#] quentura = [ongebruikelijk: hitte/warmte (zn)]	<i>N</i>	heet = [heet/warm (bn) #het weer#] hitte = [hitte/warmte (zn) #het weer#]
<i>F</i>	chaud = [heet/warm (bn) #het weer#] chaleur = [hitte/warmte (zn) #het weer#]		

19. TOETSASPECT: kou vatten = [verkouden worden/verkoudheid oplopen]

Het oorspronkelijk Latijnse woord *constipatio* betekent [verstopping: dicht-/vastzitten], vanwaaruit de betekenis in het hedendaags Frans en Nederlands is verengd tot [verstopping in de darmen], dus [hardlijvigheid]. De betekenis in het hedendaags Portugees is geëvolueerd naar [verstopping in de neus], dus [verkoudheid].

P apanhar frio
= [kou lijden #temperatuur#]
constipar-se
= [verkouden worden/een verkoudheid oplopen]
apanhar uma constipação
= [idem]
* apanhar um frio

N kou vatten
= [kou lijden #temperatuur#]
een *kou vatten*
= [verkoudheid oplopen #ziekte#]
verkouden worden
= [verkouden worden]

F prendre froid
= [kou lijden #temperatuur#]
prendre un froid/rhûme
= [verkoudheid oplopen #ziekte#]
s'enrhumer
= [verkouden worden]

20. TOETSASPECT: mate van inspanning/intensiteit

P duro
= [hard: mate van doordringbaarheid/buigzaamheid/kracht/fig.: gevoeligheid]
muito
= [kwantiteit: veel]
= [mate van intensiteit: erg/hard]

N hard
= [hard: mate van doordringbaarheid/buigzaamheid/kracht/fig.: gevoeligheid]
= [mate van inspanning/intensiteit: hard]
veel
= [kwantiteit: veel]

F dur(ement)
= [hard: mate van doordringbaarheid/buigzaamheid/kracht/fig.: gevoeligheid]
= [mate van inspanning/intensiteit: hard]
beaucoup
= [kwantiteit: veel]

21. TOETSASPECT: een cijfer halen/krijgen

P tirar #uma nota#
= [een cijfer halen]
obter #uma nota#
= [formeel: een cijfer verkrijgen]

N (ver)krijgen #een cijfer#
= [een cijfer krijgen]
trekken #een cijfer#
= [een cijfer trekken #statistiek, loterij#]

F obtenir #une note#
= [een cijfer (ver)krijgen]

22. TOETSASPECT: fouten maken

Dit item is correct in de taak ingevoerd, waarbij in geval van taalverlies verondersteld wordt dat de frequente idiomatische uitdrukking vervangen zal worden door het met het Nederlands, respectievelijk Frans overeenkomende concept. *Fazer erros* is bovendien correct Portugees.

<i>P</i> <i>dar #erros#</i> = [fouten maken] <i>fazer erros</i> = [fouten maken]	<i>N</i> <i>maken #fouten#</i> = [fouten maken] * <i>geven #fouten#</i>	<i>F</i> <i>faire #des fautes#</i> = [fouten maken] * <i>donner #des fautes#</i>
---	---	--

23. TOETSASPECT: lessen nemen

<i>P</i> <i>tirar #aulas#</i> = [lessen trekken/(eruit)halen]	<i>N</i> <i>nemen #lessen#</i> = [lessen nemen]	<i>F</i> <i>prendre #des leçons#</i> = [lessen nemen]
--	--	--

24. TOETSASPECT: oudere/volwassen jongen

<i>P</i> <i>menino</i> = [jongen: van baby tot circa 10 jaar] <i>rapaz</i> = [oudere jongen tot volwassen man]	<i>N</i> <i>jongen</i> = [jongen: van baby tot volwassen man]	<i>F</i> <i>garçon</i> = [jongen: van baby tot volwassen man]
---	--	--

25. TOETSASPECT: gebruik van vaste prepositie

In het Braziliaans Portugees heeft *precisar* geen vaste prepositie, maar deze variant wordt niet door de referentiegroep in Portugal gesproken.

<i>P</i> <i>precisar de #beber#</i> = [moeten/nodig of noodzakelijk zijn] (constructie met prepositie) * <i>precisar beber</i>	<i>N</i> <i>moeten + ø #drinken#</i> = [moeten] (constructie zonder prepositie)	<i>F</i> <i>devoir + ø #boire#</i> = [moeten]
---	---	--

26. TOETSASPECT: wisseling van referentiepunt in dialoog

Wisseling van het referentiepunt in een dialoogsituatie komt niet voor in het Nederlands, Duits, Engels, Frans en Spaans in de volgende situatie, waarbij B geroepen wordt:

- (4a) *N* A. *Kom hier!* - B. *Ik kom!* * *Ik ga!*
F A. *Viens ici!* - B. *J'arrive!* * *J' y vais!*

In het Portugees, daarentegen, wisselt het referentiepunt:

- (4b) *P* A. *Vem cá!* - B. *Já vou!* * *Já venho!*
[Kom hier!] [Ik kom al!] [Ik kom zo terug!]
{Ik ga al!}

P *vir - ir*
= [komen - gaan]
<naar spreker toe - van spreker af>
(in dialoog: wisseling van referentiepunt)

N *komen - komen*
= [komen - komen]
<naar spreker toe - van spreker af>
(in dialoog: geen wisseling van referentiepunt)

F *venir - venir*
= [komen - komen]
venir - arriver
= [komen - aankomen]
<naar spreker toe - van spreker af>
(in dialoog: geen wisseling van referentiepunt)

27. TOETSASPECT: plurale tantum

In het Braziliaans Portugees is *calça* (ev) de gebruikelijke term, maar deze variant wordt niet door de referentiegroep in Portugal gesproken.

P *calças* (mv)
= [broek --> plurale tantum]
calça (ev)
= [ongebruikelijk: broek]

N *broek* (ev)
= [broek]
broeken (mv)
= [broeken]

F *pantalon* (ev)
= [broek]
pantalons (mv)
= [broeken]

28. TOETSASPECT: voorwerp om uit te drinken, niet van glas

Dit item is correct ingevoerd. Uit de context blijkt echter dat *copo* hier niet van glas kan zijn, want dan zou het kapot moeten vallen. Indien de conceptualisering bij de informant veranderd is, zal volgens de hypothese *copo* ten onrechte gecorrigeerd worden.

<p><i>P copo</i> = [voorwerp om uit te drinken, ronde vorm, zonder oor] <i>caneca</i> = [voorwerp om uit te drinken, met oor]</p>	<p><i>N glas</i> = [voorwerp om uit te drinken, gemaakt van glas] <i>beker</i> = [voorwerp om uit te drinken, niet van glas]</p>	<p><i>F verre</i> = [voorwerp om uit te drinken, gemaakt van glas] <i>timbale</i> = [voorwerp om uit te drinken, niet van glas]</p>
---	--	---

29. TOETSASPECT: met moeite kunnen, er in slagen te

Poder zou in de context kunnen, als men *erin slagen* ziet als een vorm van *in de omstandigheden verkeren*. *Conseguir* is echter niet ambigu en geeft precies de betekenis in de context weer, waardoor het de voorkeur zou moeten krijgen boven *poder* dat minder specifiek is.

<p><i>P poder #ler#</i> = [mogen/toestemming hebben] = [kunnen: in de omstandigheden verkeren] <i>conseguir #ler#</i> = [met moeite/inspanning kunnen/er in slagen te]</p>	<p><i>N kunnen #lezen#</i> = [mogen/toestemming hebben] = [kunnen: in de omstandigheden verkeren] = [met moeite/inspanning kunnen, er in slagen te]</p>	<p><i>F pouvoir #lire#</i> = [mogen/toestemming hebben] = [kunnen: in de omstandigheden verkeren] = [met moeite/inspanning kunnen, er in slagen te]</p>
--	---	---

Categorie 4:   Portugees   ≠   Nederlands   ≠   Frans   (items 30-38)

30. TOETSASPECT: wel/geen voorzetsel in de constructie *Hoe gaat het met jou? Hoe is het met jou?*

Zowel *estar* als *ir* krijgt in deze constructie geen voorzetsel. In het Portugees bestaat de constructie werkwoord *ir/estar* + *vz com* wel, maar dan betekent het [in gezelschap van]. Hetzelfde doet zich voor in het Frans. Vergelijk:

(5a)	<i>P</i>	<i>Vou com</i> o cão/o João/a minha mãe.	[in gezelschap van]
	<i>N</i>	Ik <i>ga met</i> de hond/Jan/mijn moeder.	
	<i>F</i>	Je <i>vais avec</i> le chien/Jean/ma mère.	
(5b)	<i>P</i>	* <i>Vou com</i> o comboio.	(<i>vz com</i>)
		<i>Vou de</i> comboio.	(<i>vz de</i>)
	<i>N</i>	Ik <i>ga met</i> de trein.	(<i>vz met</i>)
	<i>F</i>	* Je <i>vais avec</i> le train.	(<i>vz avec</i>)
		Je <i>vais en</i> train.	(<i>vz en</i>)

P *ir* + $\emptyset$
 = [gaan met]
 (constructie zonder prepositie)
 * *ir com*
 = [gaan met: in gezelschap van]
estar + $\emptyset$
 = [zijn met]
 (constructie zonder prepositie)
 * *estar com*
 = [zijn met: in gezelschap van]

N *zijn met*
 = [zijn met]
 (constructie met prepositie)
 * *zijn* + $\emptyset$
gaan met
 = [gaan met]
 (constructie met prepositie)
 * *gaan* + $\emptyset$

F *aller* + $\emptyset$
 = [zijn/gaan met]
 (constructie zonder prepositie)
 * *aller avec*

31. TOETSASPECT: tijdsaanduiding [net/zojuist]

P *acabar de*
 = [bepaling van tijd: (zo)net/zojuist]
 (constructie: ww *acabar* {ophouden, aflopen} + *vz de* + infinitief)

N *net* (bw)
 = [bepaling van tijd: (zo)net/zojuist]
 (constructie: bw *net* + voltooid deelwoord)

F *venir de* (ww + *vz*)
 = [bepaling van tijd:(zo)net/zojuist]
 (constructie: ww *venir* {komen} + *vz de* + infinitief)

32. TOETSASPECT: het rijbewijs halen/slagen voor het rijbewijs

P tirar #a carta de condução#
 = [het rijbewijs halen]
passar #a carta de condução#
 = [het rijbewijs overhandigen]
passar #o exame#
 = [het examen halen/slagen voor het examen]

N halen #het rijbewijs#
 = [het rijbewijs halen,
 slagen voor het rijbewijs]
 * trekken/eruit halen #het rijbewijs#

F passer #son permis de conduire#
 = [het rijbewijs halen]
 * *tirer #son permis de conduire#*
réussir à #son examen#
 = [slagen voor het examen]

33. TOETSASPECT: affectieve waarde van diminutief

Dit item is correct ingevoerd. Indien de affectieve waarde van *dinheirinho* niet wordt herkend, wordt verondersteld dat het item gecorrigeerd wordt. Het gebruik van het diminutief om affectieve waarde uit te drukken is in het Portugees heel gewoon (Cunha & Lindley Cintra, 1986: 199). In het Nederlands heeft het diminutief soms ook een affectieve waarde, vergelijk:

(6) Zullen we een pilsje/wijntje/borreltje drinken?

Daarbij verwijst de diminutief niet naar de hoeveelheid of de grootte van het glas, maar naar het genoeg, dat pils, wijn of een borrel kan verschaffen. Ook in het Frans heeft het diminutief soms een affectieve waarde.

P dinheirinho
 = [een beetje geld <aangenaam>]
 <geld waaraan een positieve affectieve waarde wordt toegekend>
 (diminutief van *dinheiro*)
um pouco de dinheiro {een beetje geld}
 <geen aspect van affectieve waarde>
algum dinheiro {enig geld}
 <geen aspect van affectieve waarde>
dinheiro {geld}
 <geen aspect van affectieve waarde>

N geld
 = [geld]
 <geen aspect van affectieve waarde>
 * geldje

F un peu d'argent
 = [een beetje geld]
 <geen aspect van affectieve waarde>
 * petit argent

34. TOETSASPECT: tijdsaanduiding

<p><i>P há dois meses</i> = [twee maanden geleden] {er heeft twee maanden} (tt van het ww <i>haver</i>, 3e pers. ev) * <i>dois meses passados</i> {twee maanden voorbijgegaan} (verleden deelwoord van <i>passar</i>)</p>	<p><i>N twee maanden geleden</i> = [twee maanden geleden/terug] (verleden deelwoord van <i>lijden</i> in de verouderde betekenis van <i>voorbijgaan</i>) * er heeft (twee maanden) (tt van <i>hebben</i>, 3e pers. ev)</p>	<p><i>F il y a deux mois</i> = [twee maanden geleden] {hij heeft daar twee maanden} (tt van ww <i>avoir</i>, 3e pers. ev) * <i>deux mois passés</i> {twee maanden voorbijgegaan} (verleden deelwoord van <i>passer</i>)</p>
---	--	---

35. TOETSASPECT: passen op/babysitten

<p><i>P tomar conta de</i> = [passen op/letten op] = [zorgen voor/voor zijn rekening nemen] <i>guardar</i> = [bewaren/bewaken/behoeden] <i>cuidar</i> = [zorgen voor, verzorgen] <i>ter cuidado com</i> = [voorzichtig zijn met] <i>tomar cuidado com</i> = [voorzichtig zijn met] * <i>tomar cuidado de</i> * <i>ter cuidado de</i> <i>ter o cuidado de</i> = [attent zijn op] * <i>tomar guarda</i></p>	<p><i>N oppassen</i> = [passen op/letten op --> babysitten] = [oppassen (voor): voorzichtig zijn (met)] <i>zorgen voor</i> = [met zorg omringen] <i>verzorgen</i> = [met zorg omringen] <i>bewaken</i> = [onder toezicht houden] = [de veiligheid van iets/iemand verzekeren] <i>bewaren</i> = [nu meestal verbonden met <i>dingen</i> bewaren; soms: mensen <i>bewaren</i> in de gevangenis, kleuters <i>bewaren</i> in de <i>bewaarschool</i> {creche}]</p>	<p><i>F garder</i> = [bewaren/houden] = [bewaken/behoeden/passen op] <i>faire du baby-sitting</i> = babysitten <i>prendre garde à</i> = [passen op/letten op] <i>prendre soin de</i> = [zorgen voor] <i>surveiller</i> = [bewaken] <i>préserver</i> = [bewaren, beschermen + niet-levende of abstracte entiteit]</p>
---	--	---

36. TOETSASPECT: morfologie

Daar waar het Nederlands de samenstelling *pechdag* gebruikt om het concept [pechdag] weer te geven, kent het Portugees de veel gebruikte omschrijving *dia de azar* en kan het Frans gebruik maken van het adjectief *malchanceux/guignard* bij *jour* {dag}, naast de eveneens gebruikelijke omschrijving *jour de malheur*. Het Portugees kan het concept [pechdag] ook weergeven door middel van adjectivering *-dia azarado-*, maar deze constructie is veel minder frequent.

P *dia de azar*
= [pechdag (omschrijving)]
* dia-azar

N *pechdag*
= [pechdag (samenstelling)]
* dag van pech

F *jour malchanceux/guignard*
= [pechdag (adjectivering van *jour*)]
* jour-malheur
jour de malheur
= [pechdag (omschrijving)]

37. TOETSASPECT: morfologie: afleiding versus samenstelling versus omschrijving

P *casa de botão*
= [knoopsgat]
{huis van knoop}
omschrijving:
((*casa*)zn + (*de*)vz + (*botão*))zn

N *knoopsgat*
= [knoopsgat]
samenstelling:
(((*knoop*)zn (*s*))zn (*gat*)zn)zn

F *boutonnière*
= [knoopsgat]
afleiding:
(((*bouton*)zn (*n*)) (-ière)aff)zn

38. TOETSASPECT: oor van het kopje

P *asa da chávena*
= [oor van het kopje]
asa
= [vleugel]
* orelha da chávena
* pega da chávena

N *oor van het kopje*
= [oor van het kopje]
oor
= [gehoororgaan: oor]
* vleugel van het kopje
* handvat van het kopje

F *anse de la tasse*
= [oor van het kopje]
anse
= [handvat]
* aile de la tasse
* oreille de la tasse

42. TOETSASPECT: krijgen, ontvangen

P *receber*
= [krijgen, ontvangen]
ganhar
= [verdienen]

N *krijgen*
= [krijgen, ontvangen]
verdienen
= [verdienen]

F *recevoir*
= [krijgen, ontvangen]
gagner
= [verdienen]

43. TOETSASPECT: morfologie: samenstelling in alle talen

P *saca-rolhas*
= [kurkentrekker]
(samenstelling)

N *kurkentrekker*
= [kurkentrekker]
(samenstelling)

F *tire-bouchon*
= [kurkentrekker]
(samenstelling)

44. TOETSASPECT: globale versus specifieke term

P *prato*
= [gerecht, spijs]
<specifieke term>
comida
= [het eten]
<globaler betekenis>

N *gerecht*
= [gerecht, spijs]
<specifieke term>
eten
= [het eten]
<globaler betekenis>

F *plat*
= [gerecht, spijs]
<specifieke term>
repas
= [het eten]
<globaler betekenis>

4.3.3 Combinatietaak

De combinatietaak is een 'matching exercise' waarbij een gegeven stimuluswoord gecombineerd moet worden met één of meerdere plaatjes. Zo moet het Portugese woord *asa* bijvoorbeeld verbonden worden met het plaatje \vleugel\ en met het plaatje \oor van een kopje\. De hypothese hierbij is dat als er bij informanten in Nederland en Frankrijk taalverlies is opgetreden onder invloed van T2-contact, het Portugese woord *asa* slechts met het plaatje \vleugel\ verbonden wordt en niet meer met het plaatje \oor van een kopje\. Immers, in het Nederlands wordt \oor van een kopje\ met *oor* uitgedrukt en in het Frans met *anse* {handvat}. Het Portugese woord *orelha* daarentegen, zou bij taalverlies in Nederland niet alleen met het plaatje \oor\, maar ook met het plaatje van \oor van een kopje\ verbonden worden.

De keuze van de items is zodanig dat verondersteld mag worden dat alle woorden en hun betekenissen bekend waren bij de informanten voordat emigratie plaatsvond. Voor de volgorde waarin de stimuluswoorden zijn aangeboden in deze combinatietaak en de plaatjes in de gehanteerde klapper wordt verwezen naar Bijlagen 6.1 en 6.2.

Instructie en afnameprocedure

De combinatietaak bestaat uit 15 items die voorafgegaan worden door twee oefen-items om te kunnen verifiëren of de informant de instructie begrepen heeft. Daarnaast is er een klapper die doorgebladerd moet worden. Op iedere bladzijde staat een plaatje. De vertaling van de instructie in het Portugees luidt als volgt:

U hebt hier een klapper met plaatjes. Elke keer als een woord wordt genoemd, moet u de klapper doorbladeren en alle plaatjes aanwijzen die naar het genoemde woord verwijzen. Elk woord kan met één of meer plaatjes in verband worden gebracht. Een plaatje kan ook naar meer dan een woord verwijzen. Ten slotte kunnen er plaatjes zijn die naar geen enkel woord verwijzen.

De items

De verdeling van de items over de categorieën is in Tabel 4.5 weergegeven. In geval van taalverlies voorspelt de conceptuele hypothese dat dit verlies bij Portugese informanten in Nederland met name te vinden is bij items in categorie 1, 3 en 4. Bij de items in deze categorieën is namelijk sprake van een verschillende conceptualisering tussen het Nederlands en het Portugees. Vanwege een verschillende conceptualisering tussen het Frans en het Portugees, wordt voor de informanten in Frankrijk voorspeld dat eventueel verlies vooral in categorie 2, 3 en 4 optreedt. De items uit categorie 5 zouden geen significante verschillen tussen de drie groepen informanten moeten opleveren, daar er geen sprake is van een verschillende conceptualisering.

Alle items van de combinatietaak zijn zelfstandig naamwoorden (zie Tabel 4.6). Alleen *fritos* kan ook een bijvoeglijk naamwoord zijn en komt als zodanig voor in de Portugese frequentielijst (Bacelar do Nascimento e.a., 1984). De frequentie

van de items is, net als bij de correctietaak, achteraf vastgesteld met behulp van genoemde Portugese frequentielijst.

Tabel 4.5: Combinatietaak. Aantal items per categorie

Categorie						Aantal items
1.	P	=	F	≠	N	2
2.	P	=	N	≠	F	1
3.	P	≠	N	=	F	2
4.	P	≠	N	≠	F	3
5.	P	=	N	=	F	7
Totaal						15

Tabel 4.6: Combinatietaak. Portugese items met de bijbehorende frequentie (* = item ook opgenomen in de correctietaak; + = item komt voor in de Portugese frequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984); – = item komt niet voor in de Portugese frequentielijst)

Categorie						Item	Frequentie
1.	P	=	F	≠	N	bateria volante	- -
2.	P	=	N	≠	F	bolo	+
3.	P	≠	N	=	F	copo * menino *	+ +
4.	P	≠	N	≠	F	prato * orelha * asa *	+ + -
5.	P	=	N	=	F	condutor banda cela cigarro xaile balcão fritos (zn)	- - - + - + -

De bespreking van de items per categorie volgt hierna. De items die als stimuluswoord zijn aangeboden, zijn gecursiveerd. Verder worden de Franse en Nederlandse equivalenten met bijbehorende concepten weergegeven. Na elk item wordt aangegeven welke plaatjes het betreffende concept toetsen. De keuze van de plaatjes is zodanig dat een verandering in conceptualisering zichtbaar moet worden. Zie verder Bijlage 6.1 voor de volgorde van aanbod van items aan de informanten.

<i>Categorie 1:</i>	<i>Portugees</i>	=	<i>Frans</i>	≠	<i>Nederlands</i>
---------------------	------------------	---	--------------	---	-------------------

1. PLAATJES: \drumstel\, \accu\, \batterij\					
<i>P</i>	<i>bateria</i> = [drumstel] = [accu, bv. van een auto] pilha = [batterij]	<i>F</i>	<i>batterie</i> = [groep stroomopwekkers, bv. accu van een auto] = [drumstel] pile (sèche) = [batterij]	<i>N</i>	<i>batterij</i> = [batterij] accu = [accu] drumstel = [drumstel]

2. PLAATJES: \autostuur\, \fietsstuur\					
<i>P</i>	<i>volante</i> = [autostuur] guidão/guiador = [fietsstuur]	<i>F</i>	<i>volant</i> = [autostuur] guidon = [fietsstuur]	<i>N</i>	<i>stuur</i> = [autostuur] = [fietsstuur]

<i>Categorie 2:</i>	<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
---------------------	------------------	---	-------------------	---	--------------

3. PLAATJES: \cake\, \chocoladekoekjes\, \slagroomtaart\, \chocoladetaart\, \gebakjes/taartjes\, \vanillekoekjes\					
<i>P</i>	<i>bolo</i> = [taart, gebak] bolacha = [koekje]	<i>N</i>	<i>taart, gebak</i> = [taart, gebak] koekje = [koekje]	<i>F</i>	<i>gâteau</i> = [taart, gebak] = [koekje]

Categorie 3:	Portugees	≠	Nederlands	=	Frans
--------------	-----------	---	------------	---	-------

4. PLAATJES: \plastic of papieren beker zonder oor\, \porseleinen kopje met oor\, \limonadeglas zonder oor\, \aardewerken beker zonder oor\, \theeglas met oor\, \metalen beker met oor\, \aardewerken mok met oor\

<p><i>P</i> <i>copo</i> = [drinkvoorwerp al dan niet van glas, zonder oor] <i>caneca</i> = [drinkvoorwerp al dan niet van glas, met oor]</p>	<p><i>N</i> <i>glas</i> = [drinkvoorwerp van glas, met of zonder oor] <i>beker</i> = [drinkvoorwerp niet van glas, met of zonder oor]</p>	<p><i>F</i> <i>verre</i> = [drinkvoorwerp van glas, met of zonder oor] <i>timbale</i> = [drinkvoorwerp van metaal, met of zonder oor]</p>
---	--	--

5. PLAATJES: \baby\, \jongetje, ongeveer 5 jaar oud\, \jongen, ongeveer 15 jaar\

<p><i>P</i> <i>menino</i> = [jongen: van baby tot een jaar of 10] <i>rapaz</i> = [jongen: vanaf een jaar of 10 tot volwassene]</p>	<p><i>N</i> <i>jongen</i> = [jongen: van baby tot volwassene]</p>	<p><i>F</i> <i>garçon</i> = [jongen: van baby tot volwassene]</p>
---	--	--

Categorie 4:	Portugees	≠	Nederlands	≠	Frans
--------------	-----------	---	------------	---	-------

6. PLAATJES: \gerecht\, \bord\, \schoteltje\ <i>Prato</i> is in de correctietaak ingedeeld bij categorie 5. Daar wordt namelijk een ander aspect getoetst, te weten globale versus specifieke term: gerecht versus eten.					
<i>P</i>	<i>prato</i> = [bord] = [gerecht]	<i>N</i>	bord = [bord] gerecht = [gerecht]	<i>F</i>	assiette = [bord; _ <i>de crudités</i> : rauwkostschotel] plat = [schaal; schotel --> gerecht]
7. PLAATJES: \menselijk oor\, \oor van een kopje\					
<i>P</i>	<i>orelha</i> = [oor: gehoororgaan]	<i>N</i>	oor = [oor: gehoororgaan] = [oor van een kopje]	<i>F</i>	oreille = [oor: gehoororgaan]
8. PLAATJES: \handvat van koffer\, \vleugel van vogel\, \oor van kopje\ Er is op toegezien dat het woord <i>orelha</i> in de taak eerder aangeboden werd dan het woord <i>asa</i> .					
<i>P</i>	<i>asa</i> = [vleugel] = [oor van een kopje] = [handvat, bv. van een koffer]	<i>N</i>	vleugel = [vleugel]	<i>F</i>	anse = [handvat] = [oor van een kopje]

9. PLAATJES: \bestuurder\, \treinconducteur\

<p><i>P</i> <i>condutor</i> = [bestuurder, chauffeur] cobrador/revisor = [conducteur die o.a. reisgeld ontvangt en bewijzen van betaling controleert]</p>	<p><i>N</i> bestuurder = [bestuurder, chauffeur] conducteur = [beambte die op treinen, trams, enzovoorts voor het opnemen en uitlaten der reizigers zorgt door het sein tot stilhouden en weer voortgaan te geven, het reisgeld ontvangt of bewijzen van betaling daarvan ontvangt]</p>	<p><i>F</i> conducteur = [conducteur: controleur, reisgeldontvanger] chauffeur = [bestuurder, chauffeur]</p>
---	---	--

10. PLAATJES: \drumstel\, \cassettebandje\, \harmonie/muzikanten\

<p><i>P</i> <i>banda</i> = [harmonie] fanfarra = [muziekgezelschap met metalen instrumenten] cassette = [(cassette)bandje]</p>	<p><i>N</i> harmonie = [de gezamenlijke blaas- (hout en koper) en slaginstrumenten in een orkest en de bespelers ervan] fanfare = muziekgezelschap waarvan de leden alleen koperen instrumenten en slagwerk bespelen (i.t.t. een harmonie) bandje = [cassettebandje] band = muziekgroep</p>	<p><i>F</i> fanfare = [harmonie] bande magnétique = [opnameband] cassette = [(cassette)bandje]</p>
--	---	--

11. PLAATJES: \gevangeniscel\, \telefooncel\

<p><i>P</i> <i>cela</i> = [gevangeniscel] cabine telefónica = [telefooncel]</p>	<p><i>N</i> <i>cel</i> = [cel] telefooncel = [telefooncel] = [gevangeniscel] cabine téléphonique = [telefooncel]</p>	<p><i>F</i> <i>cachot/prison</i> = [gevangeniscel] cabine téléphonique = [telefooncel]</p>
---	---	--

12. PLAATJES: \sigaar\, \sigaret\

<p><i>P</i> <i>cigarro</i> = [sigaret] charuto = [sigaar]</p>	<p><i>N</i> <i>sigaret</i> = [sigaret] sigaar = [sigaar]</p>	<p><i>F</i> <i>cigarette</i> = [sigaret] cigare = [sigaar]</p>
---	--	--

13. PLAATJES: \omslagdoek\, \das/sjaal\, \hoofddoek\

<p><i>P</i> <i>xaile</i> = [omslagdoek voor om de schouders] cachecol = [langwerpige winterdas of -sjaal] lenço de pescoço = [sjaal(tje) van fijne/dunne stof] lenço de cabeça = [hoofddoek]</p>	<p><i>N</i> omslagdoek = [grote doek die om de schouders wordt geslagen en het bovenlijf bedekt] das, sjaal = [langwerpige winterdas of -sjaal, meestal van grovere stof/garen] sjaal(tje) = [kleine vierkante of langwerpige omslagdoek, meestal van fijne of dunne stof, voor om de hals] hoofddoek = [doek die om het hoofd wordt geslagen]</p>	<p><i>F</i> châle = [omslagdoek] écharpe = [winterdas of -sjaal] foulard = [sjaal(tje)] madras, fichu, mouchoir de tête = [hoofddoek]</p>
---	---	--

14. PLAATJES: \balkon van een huis\, \toonbank bij kruidenier\

<p><i>P</i> <i>balcão</i> = [toonbank] = [ongebruikelijk: balkon] sacada, varanda = [balkon]</p>	<p><i>N</i> toonbank = [balcão] balkon = [sacada, varanda]</p>	<p><i>F</i> toonbank = [comptoir] balcon = [balkon]</p>
--	---	--

15. PLAATJES: \frites\, \appelbeignets\

P *fritos*

- = [(bn, man., mv) gebakken of gefrituurd in olie, vet of boter]
- = [(zn) (appel)beignets]
- batatas fritas
- = [gebakken aardappelen]
- = [in reepjes gesneden aardappelen gebakken in gesmolten vet: frites]

N *frites*

- = [in reepjes gesneden aardappelen gebakken in gesmolten vet: frites]
- gebakken aardappelen
- = [in plakjes gesneden gebakken aardappel]
- beignet
- = [licht gebak waarin stukjes, schijfjes van een vrucht of vruchten (inz. appels), van vlees, vis of groenten verwerkt zijn]

F *pommes frites*

- = [gebakken aardappelen]
- = [frites]
- beignet (aux pommes)
- = [(appel)beignet]

4.3.4 Benoemingstaak

De benoemingstaak bestaat uit een klapper met plaatjes, die de informant moet benoemen. De 99 plaatjes verbeelden 26 handelingen en 76 objecten ($n=102$), waarbij in drie gevallen 2 voorwerpen op één plaatje staan (zie Bijlage 7.1 voor een opsomming van de handelingen en objecten). Ook in deze taak komt een zevental kritische items uit de correctietaak terug, te weten: 3 plaatjes met de handeling *cortar* voor [snijden], [knippen] en [maaïen] en 6 plaatjes met de voorwerpen *calças* [broek], *saca-rolhas* [kurkentrekker], *canivete* [zakmes], *óculos* [bril], *tesoura* [schaar] en *carro* [auto].

Behalve de psycholinguïstische waarde van indeling in conceptuele categorieën, wordt in deze taak expliciet de relatie getest tussen morfologie en conceptualisering zoals besproken in 3.2.

Instructie en afnameprocedure

De vertaling van de instructie aan de informant bij de handelingen luidt: "Wat doet hij of zij?" en bij de voorwerpen: "Wat is dit?". De antwoorden van de informant werden genoteerd.

De items

Bij het testen van de relatie tussen conceptualisering en morfologie gaat het om de vraag of de beschrijving van de items die hier gegeven wordt, ook psycholinguïstische waarde heeft. Met andere woorden: zegt de vorm iets over de conceptualisering? De linguïstische middelen waarmee een concept wordt uitgedrukt kunnen namelijk verschillen per taal. Neem het concept [koeken-pan]:

P	<i>frigideira</i> [ww <i>frigir</i> + suf -(d)eira]	N	<i>koekenpan</i> [zn <i>koeken</i> + zn <i>pan</i>]	F	<i>poêle à frire</i> [zn <i>poêle</i> + vz <i>à</i> + ww <i>frire</i>]
---	---	---	---	---	---

Het concept wordt in het Portugees met een afleiding uitgedrukt, in het Nederlands met een samenstelling en in het Frans met een omschrijving. Indien de linguïstische middelen waarmee een concept wordt uitgedrukt psycholinguïstische waarde hebben, zou bij verandering van conceptualisering onder invloed van T2 ook een verschuiving in de richting van T2 kunnen plaatsvinden in de linguïstische middelen waarmee het veranderde concept wordt uitgedrukt.

Om de eventuele invloed van de T2, het Nederlands respectievelijk het Frans, op de T1, het Portugees, te kunnen bepalen, zijn de items van de benoemingstaak wederom ingedeeld in de 5 conceptuele categorieën die ook gehanteerd zijn in de correctietaak en de combinatietaak. Vervolgens zijn dezelfde items in ongelede en gelede Portugese items verdeeld. Gelede items verwijzen naar een relatie met meerdere concepten. De gelede items zijn verder onderverdeeld naar afleiding, samenstelling en omschrijving. De

veronderstelling daarbij is dat verwijzing naar een relatie met meerdere concepten het minst duidelijk is bij afleidingen, vaak het geval is bij samenstellingen en per definitie plaatsvindt bij omschrijvingen.

Doordat bij 6 plaatjes alternatieve benamingen voorhanden waren, hetzij in het Portugees hetzij in het Nederlands of in het Frans, zijn deze alternatieven als item in de lijst opgenomen. Door middel van een uitroepteken voor het item is aangegeven wanneer een alternatief is opgenomen. Daarmee is een lijst van 108 items ontstaan. De aantallen items per cel zijn weergegeven in Tabel 4.7.

Tabel 4.7: Benoemingstaak. Aantal items per categorie (afl. = afleiding; sam. = samenstelling; oms. = omschrijving)

Categorie	Ongeleed	Geleed			N Totaal
		afl.	sam.	oms.	
1. P = F ≠ N	13	10	1	9	33
2. P = N ≠ F	6	2	1	0	9
3. P ≠ N = F	4	6	1	2	13
4. P ≠ N ≠ F	8	5	0	8	21
5. P = N = F	22	3	3	4	32
Totaal	53	26	6	23	108

Het valt direct op dat de verdeling van de items ongelijk is. Categorie 2 waarbij het Frans afwijkt en het Portugees en het Nederlands zich hetzelfde gedragen, telt slechts 9 items vanwege de verschillende taaltypologische afstand: het Portugees en het Frans zijn beide Romaanse talen waardoor de afstand tot elkaar kleiner is dan de afstand van één van deze talen tot het Nederlands. Taaltypologische afstand verklaart ook het relatief geringe aantal items (N=13) in categorie 3, waarbij het Portugees afwijkt en het Nederlands en Frans overeenkomen, als ook het grote aantal items in categorie 1 (N=33), waarbij het Nederlands afwijkt van beide andere talen. Categorieën 4 (N=21) en 5 (N=32) laten zien dat er naast verschillen ook veel gemeenschappelijke concepten zijn.

Het aantal gelede en ongelede items in de tabel is ongeveer even groot, namelijk 55 respectievelijk 53. Het kleine aantal samenstellingen (N=6) weerspiegelt het feit dat het Portugees en het Frans veel minder gebruik maken van het samenstellingsprincipe dan het Nederlands. Beide Romaanse talen maken veel gebruik van afleiding en omschrijving en dat komt overeen met de veel hogere aantallen van 26 respectievelijk 23.

Alvorens wordt ingegaan op de eigenlijke bespreking en indeling van de items, zijn enkele algemene opmerkingen op zijn plaats. Vooraf moet gesteld worden dat, voor zover mogelijk en zinnig in het kader van dit onderzoek, de

beschrijving van de items is uitgevoerd aan de hand van grammatica's en woordenboeken, waaronder het woordenboek van Almeida Costa & Sampaio e Melo (1986) en het etymologisch woordenboek van Da Cunha (1982). Bij homoniemen zoals *porca* dat zowel verwijst naar [vrouwelijk varken, zeug] als naar [moer], is alleen het concept zoals weergegeven door het plaatje, in de taak als item opgenomen. In het geval van *porca* laat het plaatje een moer zien en op grond daarvan is het item *porca* ingedeeld bij de ongelede woorden. Maar zou het plaatje een zeug tonen, dan zou *porca* bij de gelede woorden zijn ingedeeld, als afleiding van het mannelijke woord *porco*. Verder moet opgemerkt worden dat de gegeven beschrijvingen geenszins de enig mogelijke beschrijvingen zijn en zij zijn ook zeker niet uitputtend. De indeling zoals hier gepresenteerd is slechts bedoeld als hulpmiddel om ordening in de items aan te brengen. Bij de analyse worden de items uiteraard ook los van deze ordening geanalyseerd.

Bovendien is de groepsindeling ook niet altijd zonder problemen. Een twijfelgeval op conceptueel niveau is *máquina fotográfica*, waar het Nederlands *fototoestel* gebruikt en het Frans *appareil photo*. Dit item is in categorie 3 ingedeeld, omdat de constructie van de samenstelling in het Portugees, bestaande uit een zelfstandig naamwoord plus een bijvoeglijk naamwoord, afwijkt van de constructie van de samenstellingen in het Nederlands en het Frans, waar gebruik wordt gemaakt van een constructie bestaande uit twee zelfstandig naamwoorden. Op grond van de volgorde van zelfstandig naamwoorden binnen de samenstellingen in het Nederlands en het Frans had ook gekozen kunnen worden voor indeling bij categorie 4. Daar is echter niet voor gekozen, omdat de drie talen verschillende preferenties kennen die algemeen worden toegepast en niet item-gebonden zijn. Zo hebben het Portugees en het Frans bij samenstellingen en al dan niet gelexicaliseerde omschrijvingen in het algemeen een voorkeur voor 'head-modifier'-constructies, terwijl het Nederlands in het algemeen juist vaker kiest voor 'modifier-head'-constructies. Recent onderzoek naar T2-verwerving laat zien dat native speakers preferenties van hun T1 niet snel opgeven (zie Broeder e.a., 1993: 41-72; Van de Craats e.a., 1998).

Er zijn ook twijfelgevallen op het niveau van indeling naar samenstelling en omschrijving. Neem opnieuw het item *máquina fotográfica*. In het Portugees bestaat de vorm uit een zelfstandig naamwoord plus een bijvoeglijk naamwoord, terwijl de Nederlandse vorm *fototoestel* en de Franse vorm *appareil photo* bestaan uit constructies van twee zelfstandig naamwoorden. De vraag is of een linguïstische vorm bestaande uit een zelfstandig naamwoord en een bijvoeglijk naamwoord onder samenstelling of onder omschrijving valt. Cunha & Lindley Cintra (1986: 107) gaan er vanuit dat het Portugees samenstellingen kan vormen van een zelfstandig naamwoord plus een bijvoeglijk naamwoord. Conform de uiteenzetting in 3.2 is hier besloten om de indeling te laten afhangen van de vraag of het item wel of niet als afzonderlijk lexeem is opgenomen in het woordenboek van Almeida Costa & Sampaio e Melo

(1986). Zo is *máquina fotográfica* te vinden onder *máquina* en daarmee ingedeeld bij de samenstellingen. Daarentegen is bijvoorbeeld het item *cadeira de rodas* voor [rolstoel] niet in genoemd woordenboek opgenomen en dus bij omschrijvingen ingedeeld.

Op het niveau van indeling bij afleiding of samenstelling treffen we opnieuw twijfelgevallen. Neem de items *automóvel* en *televisão*. Het gaat om morfemen in een samenstelling

... waarbij niet valt uit te maken of de betekenisverhoudingen zodanig zijn dat we van een samenstelling moeten spreken, dan wel of de betekenis zo verbleekt is dat het woordelement als affix moet worden beschouwd (Rijpma, Schuringa en van Bakel, 1978: 89).

Cunha & Lindley Cintra (1986: 113-115) behandelen een aantal van zulke Latijnse en Griekse morfemen die een speciale betekenis hebben gekregen in hedendaagse talen. Daaronder valt ook *auto-* van het Griekse *autós* = [zelf, van zichzelf], dat nu nog in de oorspronkelijke betekenis wordt gebruikt in een groot aantal samenstellingen zoals in *autodidacta* voor [die het zichzelf geleerd heeft]. Maar met het populair worden van *auto* als afkorting van *automóvel* voor [voertuig dat door zichzelf wordt bewogen/aangedreven], is *auto* in een aantal nieuwe samenstellingen als *auto-estrada* voor [autobaan] en *auto-escola* voor [<auto> rijshool] ook gaan verwijzen naar het laatste concept. Hetzelfde is gebeurd met het morfeem *elektro-* [uit het Griekse *eléctron*], dat met alles wat met elektriciteit te maken heeft wordt gebruikt: *electrodinâmica*, *electroscópio*, *electroterapia* etc. Deze morfemen die de globale betekenis van de woorden aannemen waarvan ze eerst een samenstellend element waren, noemen Cunha & Lindley Cintra pseudo-prefixen. De pseudo-prefixen worden door Cunha & Lindley Cintra als volgt gekarakteriseerd:

- a. ze vertonen een bepaalde mate van zelfstandigheid;
- b. ze vertonen een meer of minder afgebakende betekenis waarvan sprekers zich bewust zijn op een zodanige manier, dat de betekenis van het geheel waarin ze voorkomen een complex concept nadert, en dus een syntagma;
- c. ze zijn meestal minder productief dan echte prefixen.

Cunha & Lindley Cintra onderscheiden pseudoprefixen van andere voorkomende Griekse of Latijnse prefixen vanwege het feit dat de laatste categorie niet het kenmerkende gedrag van de eerste categorie vertoont. Het onderscheidingscriterium is de semantische afleiding die naar voren komt als ontleding van constructies met pseudoprefixen plaatsvindt, waarbij de verschillende elementen in andere samenstellingen kunnen worden ingepast met een andere betekenis dan de etymologische. De semantische ontleding van deze elementen komt voort uit een speciaal procédé, dat door Martinet (1967: 135) 'recomposition' is genoemd. Deze term leek hem noodzakelijk voor

(...) een bijzondere linguïstische situatie die zich niet identificeert met de eigenlijke compositie, noch met afleiding in het algemeen, welke een combinatie veronderstelt van elementen met een andere status. (vertaling van mij)

Ten slotte zijn er zelfs twijfelgevallen op het niveau van indeling naar gelede of ongelede vormen. Neem het Portugese *lavabo* en het Franse *lavabo* voor [wastafel]. In beide gevallen is sprake van afleiding van het Latijn: *lavabo* {ik zal wassen}. Hoewel de betekenis niet hetzelfde is gebleven en het suffix *-bo* in beide talen onbekend is, is de relatie met het concept [wassen] in beide talen nog duidelijk te zien. Vandaar dat er in dit geval voor is gekozen om het item bij de gelede woorden in te delen en wel bij afleiding.

Een indelingsprobleem van een andere orde doet zich voor wanneer een item op conceptuele gronden in de ene categorie moet worden ingedeeld, maar op basis van zijn linguïstische vorm in een andere categorie thuishoort. Neem het concept [paardrijden] in het Portugees, Nederlands en Frans:

P	<i>andar a cavalo</i> [ww + vz + zn, ¹ <i>andar</i> = [lopen, gaan]	N	<i>paardrijden</i> [zn <i>paard</i> + ww <i>rijden</i>]	F	<i>faire du cheval</i> [ww + lw + zn] <i>faire</i> = [maken, doen]
---	--	---	--	---	--

In het Nederlands wordt het item uitgedrukt met een samenstelling, terwijl hetzelfde item in het Portugees en het Frans wordt uitgedrukt door middel van een omschrijving. Op grond van de linguïstische vorm zou het item moeten worden ingedeeld bij categorie 1 van de subgroep Portugese omschrijvingen. Hoewel de omschrijvingen in het Portugees en het Frans allebei met een werkwoord beginnen, verwijzen de gekozen werkwoorden naar verschillende concepten. Om die reden is het item in categorie 4 van de Portugese omschrijvingen ingedeeld. De indeling op conceptuele gronden gaat derhalve voor op de indeling naar linguïstische vorm.

Rest nog te melden dat er gevallen van synonymie zijn, dat wil zeggen: items met alternatieve linguïstische vormen in één of twee van de drie talen. Het laatste is het geval bij het item *frigideira* voor het Nederlandse equivalent *koekenpan* en het Franse equivalent *poêle à frîre*. *Frigideira* is een afleiding en is daarbij op conceptueel niveau in categorie 4 ingedeeld. Maar naast *frigideira* kent het Portugees ook *sertã*, dat eveneens in categorie 4 thuishoort maar dan bij de ongelede woorden. In zulke gevallen is ervoor gekozen om steeds beide linguïstische alternatieven op te nemen, die al dan niet verschillend kunnen zijn ingedeeld. De gevallen van synonymie betreffen 6 plaatjes, te weten: \wastafel\, \koekenpan\, \handveger\, \metselen\, \auto\ en \flesopener\. De items met alternatieven zijn steeds gemarkeerd met een uitroepteken.

Hierna volgen de items van de benoemingstaak in het Portugees, het Nederlands en het Frans, steeds vergezeld van een beschrijving. Hierbij staat het Portugese item steeds links. Allereerst komen de ongelede items en daarna de gelede items, die op hun beurt zijn onderverdeeld in afleiding, samenstelling en omschrijving. Vervolgens zijn de Portugese items geordend per conceptuele categorie.

[ ]	= constructie
< >	= betekenis aspect
# #	= context
*	= terugkerend item uit een andere taak
!	= één plaatje, twee verschillende benamingen in één van de talen: beide benamingen zijn opgenomen in de lijst, soms in dezelfde en soms in een andere categorie
1ste ps	= eerste persoon van een werkwoord
3de ps	= derde persoon van een werkwoord
tt	= tegenwoordige tijd
dimin.	= diminutief
suf	= suffix

I. ONGELEED IN PORTUGEES

Categorie 1				
	Portugees	=	Frans	≠ Nederlands
1.	<i>cortar</i> <com faca> [ww]		<i>couper</i> <avec couteau> [ww]	<i>snijden</i> <met mes> [ww]
2.	<i>cortar</i> #erva# [ww]		<i>couper</i> #herbe# [ww]	<i>maaïen</i> #gras# [ww]
3.	<i>cortar</i> <com tesoura> [ww]		<i>couper</i> <avec ciseaux> [ww]	<i>knippen</i> <met schaar> [ww]
4.	<i>sanita</i> [zn]		<i>toilet</i> [zn]	<i>wc-pot</i> [zn wc (afkorting van watercloset) + zn pot]
5.	<i>bacia/pia</i> [zn]		<i>évier</i> [zn]	<i>gootsteen</i> [zn goot + zn steen]
6.	<i>panela</i> [zn]		<i>casserole</i> [zn]	<hoge> <i>pan</i> <met oren> [zn]
7.	<i>tacho/caçarola</i> [zn]		<i>poêle</i> [zn]	<lage> <steel> <i>pan</i> [zn]
8.	<i>pá</i> <de lixo> [zn <+ vz + zn>]		<i>pelle</i> <aux balayures> [zn (+ vz + zn)]	<i>blik</i> #stoffer en <i>blik</i> # [zn]
9.	<i>chávena</i> [zn]		<i>tasse</i> [zn]	<i>kopje</i> [zn kop + dimin. suf je]

10.	<i>canivete</i> * [zn]	<i>canif</i> [zn]	<i>zakmes</i> [zn zak + zn mes]
11.	<i>sofá #sala#</i> [zn]	<i>canapé #salle de séjour#</i> [zn]	<i>bank #woonkamer#</i> [zn]
12.	<i>chaminé</i> [zn]	<i>cheminée</i> [zn]	<i>schoorsteen</i> [ww schoren + zn steen]
13.	<i>farol</i> [zn]	<i>phare</i> [zn]	<i>koplamp</i> [zn kop + zn lamp]

Categorie 2.

	<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
14.	<i>cozinhar</i> [ww]		<i>koken</i> [ww]		<i>faire la cuisine</i> [ww + lw + zn]
15.	<i>andar</i> [ww]		<i>lopen</i> [ww]		<i>marcher</i> [ww]
16.	<i>casaco</i> [zn]		<i>jas/jek</i> [zn]		<i>blouson</i> [zn blouse + suf on]
17.	<i>meia/peúga</i> [zn]		<i>sok</i> [zn]		<i>chaussette</i> [ww chausser + suf ette]
18.	<i>banca</i> < da cozinha > [zn]		<i>aanrecht</i> [zn]		<i>dressoir de cuisine</i> [zn + vz + zn]
19.	<i>tesoura</i> * [zn]		<i>schaar</i> [zn]		<i>ciseaux</i> [zn (mv)]

Categorie 3.

	<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
20.	<i>tocar #piano#</i> < raken; ook bij muziek instrument > [ww]		<i>spelen #piano#</i> < muziek instrument; spelletjes; kinderen > [ww]		<i>jouer #du piano#</i> < muziek instrument; spelletjes; kinderen > [ww]
21.	<i>tocar #flauta#</i> < raken; muziek instrument > [ww]		<i>spelen #fluit#</i> < muziek instrument; spelletjes; kinderen > [ww]		<i>jouer #de la flûte#</i> < muziek instrument; spelletjes; kinderen > [ww]

22.	<i>caneca</i> < com asa; de metal > [zn]	<i>beker</i> < met oor; van metaal > [zn]	<i>timbale</i> < avec anse; en métal > [zn]
23.	<i>gancho</i> [zn]	<i>haakje</i> [zn <i>haak</i> + dimin.suf <i>je</i>]	<i>crochet</i> [zn <i>croc</i> + dimin.suf <i>et</i>]

Categorie 4.

	<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
24.	<i>aspirar</i> [ww]		<i>stofzuigen</i> [zn <i>stof</i> + ww <i>zuigen</i>]		<i>passer l'aspirateur</i> [ww + lw + zn]
25. !	<i>sertã</i> [zn]		<i>koekenpan</i> [zn <i>koeken</i> + zn <i>pan</i>]		<i>poêle à frire</i> [zn + vz + zn]
26.	<i>estante</i> < de livros > [zn]		<i>boekenkast</i> [zn <i>boeken</i> + zn <i>kast</i>]		<i>bibliothèque</i> [Gr.stam <i>biblio</i> + Gr.stam <i>thèque</i>]
27.	<i>relógio</i> < de pulso > [zn {klok}]		< pols > <i>horloge</i> [zn]		<i>montre</i> < -bracelet > [zn]
28.	<i>semáforo</i> [zn]		<i>stoplicht</i> [ww <i>stoppen</i> + zn <i>licht</i>]		<i>feu rouge</i> [zn + bn]
29.	<i>turquês/tenaz</i> [zn]		<i>nijptang</i> [ww <i>nijpen</i> + zn <i>tang</i>]		<i>tenailles</i> [zn, mv]
30.	<i>alicate</i> [zn]		<i>combinatietang</i> [zn <i>combinatie</i> + zn <i>tang</i>]		<i>pince universelle</i> [zn + bn]
31.	<i>ficha</i> [zn]		<i>stekker</i> [ww <i>steken</i> + suf <i>er</i> --> zn]		<i>prise mâle</i> [zn + bn]

Categorie 5.

	<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
32.	<i>costurar/bordar</i> [ww]		<i>naaien/borduren</i> [ww]		<i>coudre/broder</i> [ww]
33.	<i>mexer/bater</i> [ww]		<i>roeren/kloppen</i> [ww]		<i>remuer/battre</i> [ww]

34.	<i>correr</i> [ww]	<i>rennen</i> [ww]	<i>courir</i> [ww]
35.	<i>nadar</i> [ww]	<i>zwemmen</i> [ww]	<i>nager</i> [ww]
36.	<i>dormir</i> [ww]	<i>slapen</i> [ww]	<i>dormir</i> [ww]
37.	<i>puxar</i> [ww]	<i>trekken</i> [ww]	<i>tirer</i> [ww]
38. !	<i>construir</i> [ww]	<i>bouwen</i> [ww]	<i>construire</i> [ww]
39.	<i>conduzir #carro#</i> [ww]	<i>rijden #auto#</i> [ww]	<i>conduire #la voiture#</i> [ww]
40.	<i>saia</i> [zn]	<i>rok</i> [zn]	<i>jupe</i> [zn]
41.	<i>vestido</i> [zn]	<i>jurk</i> [zn]	<i>robe</i> [zn]
42.	<i>cachecol</i> [zn]	<i>das/sjaal #winter#</i> [zn]	<i>écharpe</i> [zn]
43.	<i>gorro</i> [zn]	<i>mut</i> [zn]	<i>bonnet</i> [zn]
44.	<i>fivela</i> [zn]	<i>gesp</i> [zn]	<i>boucle</i> [zn]
45.	<i>bidé</i> [zn]	<i>bidet</i> [zn]	<i>bidet</i> [zn]
46.	<i>jarra #de flores#</i> [zn]	<i>vaas #bloemen#</i> [zn]	<i>vase #à fleurs#</i> [zn]
47.	<i>rádio</i> [zn]	<i>radio</i> [zn]	<i>radio</i> [zn]
48.	<i>banco #de jardim#</i> [zn]	<i>bank #tuin/park#</i> [zn]	<i>banc #du jardin#</i> [zn]
49.	<i>martelo</i> [zn]	<i>hamer</i> [zn]	<i>marteau</i> [zn]
50.	<i>parafuso</i> [zn]	<i>schroef</i> [zn]	<i>vis</i> [zn]

51.	<i>porca</i> [zn]	<i>moer</i> [zn]	<i>écrou</i> [zn]
52.	<i>comboio</i> [zn]	<i>trein</i> [zn]	<i>train</i> [zn]
53. !	<i>carro</i> * [zn]	<i>wagen</i> [zn]	<i>voiture</i> [zn]

II. GELEDE WOORDEN IN HET PORTUGEEES

A. AFLEIDING

Categorie 1.

<i>Portugees</i>	=	<i>Frans</i>	≠	<i>Nederlands</i>
54. ! <i>lavabo</i> [ww <i>lavar</i> + suf <i>bo</i> (Lat. uitgang 1ste ps ev)]		<i>lavabo</i> [ww <i>laver</i> + suf <i>bo</i> (Lat. uitgang 1ste ps ev)]		<i>wastafel</i> [ww <i>wassen</i> + zn <i>tafel</i>]
55. ! <i>lavatório</i> [ww <i>lavar</i> + suf <i>tório</i>]		<i>lavabo</i> [ww <i>laver</i> + suf <i>bo</i> (Lat. uitgang 1ste ps ev)]		<i>wastafel</i> [ww <i>wassen</i> + zn <i>tafel</i>]
56. <i>banheira</i> [ww <i>banhar</i> + suf <i>eira</i>]		<i>baignoire</i> [ww <i>baigner</i> + suf <i>oire</i>]		<i>badkuip</i> [zn <i>bad</i> + zn <i>kuip</i>]
57. < armário > <i>frigorífico</i> [bn <i>frigorífico</i> + nul-markering --> zn]		<i>frigidaire/réfrigérateur</i> [merknaam, Lat. frigida- rium + nul-markering --> zn/ww <i>réfrigérer</i> + suf (at) <i>eur</i> --> zn]		<i>koelkast</i> [ww <i>koelen</i> + zn <i>kast</i>]
58. <i>vassourinha</i> [zn <i>vassoura</i> + dimin.suf <i>inha</i>]		<i>balayette</i> [ww <i>balayer</i> + dimin. suf <i>ette</i>]		<i>handveger</i> [zn <i>hand</i> + zn (ww + suf) <i>veger</i>] of: <i>stoffer</i> [ww <i>stoffen</i> + suf <i>er</i>]
59. <i>cinzeiro</i> [zn <i>cinza</i> + suf <i>eiro</i>]		<i>cendrier</i> [zn <i>cendre</i> + suf <i>ier</i>]		<i>asbak</i> [zn <i>as</i> + zn <i>bak</i>]

60.	<i>óculos *</i> [zn, mv]	<i>lunettes</i> [zn, mv]	<i>bril</i> [zn]
61.	<i>chupeta</i> [ww <i>chupar</i> + suf <i>eta</i>]	<i>sucette</i> [ww <i>sucer</i> + suf <i>ette/</i> (zn <i>tétin</i> + suf <i>e</i>)]	<i>fopspeen</i> [ww <i>foppen</i> + zn <i>speen</i>]
62.	<i>tomada</i> [bn (ww <i>tomar</i> {nemen) + nul- markering --> zn]	<i>prise</i> <de courant > [ww <i>prendre</i> + nul- markering --> zn]	<i>stopcontact</i> [ww <i>stoppen</i> + zn <i>contact</i>]
63.	<i>interruptor</i> [ww <i>interromper</i> + Lat. suf <i>tor</i> --> zn]	<i>interrupteur</i> [ww <i>interrompre</i> + suf (<i>t</i>)eur --> zn]	<i>lichtknop</i> [zn <i>licht</i> + zn <i>knop</i>]

Categorie 2.

<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
64. <relógio > <i>despertador</i> [ww <i>despertar</i> + suf <i>dor</i> --> zn]		<i>wekker</i> [ww <i>wekken</i> + suf <i>er</i> --> zn]		<i>réveille</i> [ww (3de ps ev tt) <i>réveiller</i> + nul-markering --> zn]
65. ! <i>automóvel *</i> [zn (pseudo-prefix <i>auto</i> + bn <i>móvel</i>)]		<i>auto</i> <mobiel > [zn (pseudo-prefix <i>auto</i> + bn <i>mobiel</i>)]		<i>voiture</i> [zn]

Categorie 3.

<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
66. <i>camisola</i> [zn <i>camisa</i> + suf <i>ola</i>]		<i>trui</i> [zn]		<i>pull</i> [zn]
67. <i>calças</i> [zn, mv]		<i>broek</i> [zn]		<i>pantalon</i> [zn]
68. <i>camiseta/camisola</i> [zn <i>camisa</i> + suf <i>eta/ola</i>]		<i>T-shirt</i> [letternaam <i>T</i> + Eng zn <i>shirt</i>]		<i>Tee-shirt/T-shirt</i> [letternaam <i>Tee/T</i> + zn <i>shirt</i>]
69. <i>chuveiro</i> [zn <i>chuva</i> + suf <i>eiro</i>]		<i>douche</i> [zn]		<i>douche</i> [zn]

70.	<i>bengaleiro</i> [zn <i>bengala</i> {wandelstok} + suf <i>eiro</i>]	<i>kapstok</i> [zn <i>kap</i> + zn <i>stok</i>]	<i>portemanteau</i> [ww <i>porter</i> + zn <i>manteau</i>]
71.	<i>serrote</i> [zn <i>serra</i> + dimin. suf <i>ote</i>]	<hand> <i>zaag</i> [zn]	<i>scie</i> [zn]

Categorie 4.

	<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
72.	<i>fogão</i> [zn <i>fogo</i> + suf <i>ão</i>] <i>fogo</i> = [vuur]		<i>fornuis</i> [zn]		<i>cuisinière</i> [zn <i>cuisinier</i> (zn <i>cuisine</i> + suf <i>ier</i>) + suf <i>ère</i>]
73.	<i>calção</i> [zn <i>calça</i> + suf <i>ão</i>]		<i>korte broek</i> [bn + zn]		<i>culotte/short</i> [zn]
74. !	<i>frigideira</i> [ww <i>frigr</i> + suf (d) <i>eira</i>]		<i>koekenpan</i> [zn <i>koeken</i> + zn <i>pan</i>]		<i>poêle à frir</i> [zn + vz + ww]
75.	<i>dedal</i> [zn <i>dedo</i> {vinger} + suf <i>al</i>]		<i>vingerhoed</i> [zn <i>vinger</i> + zn <i>hoed</i>]		<i>dé</i> <à coudre> [zn (+ vz + ww)]
76.	<i>escadote</i> [zn <i>escada</i> {trap/ ladder} + dimin. suf <i>ote</i>]		<i>trap/ladder</i> #in huishouding# [zn]		<i>marchepied</i> [ww (3de ps ev tt) <i>marcher</i> + zn <i>pied</i>]

Categorie 5.

	<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
77.	<i>aspirador</i> <de pó> [ww <i>aspirar</i> + suf <i>dor</i>]		<i>stofzuiger</i> [ww <i>stofzuigen</i> (=zn <i>stof</i> + ww <i>zuigen</i>) + suf <i>er</i>]		<i>aspirateur</i> [ww <i>aspirer</i> + suf <i>eur</i>]
78.	<i>televisão</i> [prefix <i>tele</i> + zn <i>visão</i>]		<i>televisie</i> [prefix <i>tele</i> + zn <i>visie</i>]		<i>télévision</i> [prefix <i>télé</i> + zn <i>vision</i>]
79. !	<i>automóvel</i> * [zn (pseudo-prefix <i>auto</i> + bn <i>móvel</i>)]		<i>auto</i> <mobiel> [zn (pseudo-prefix <i>auto</i> + bn <i>mobiel</i>)]		<i>auto</i> <mobile> [zn (pseudo-prefix <i>auto</i> + bn <i>mobile</i>)]

B. SAMENSTELLING

Categorie 1.

<i>Portugees</i>	=	<i>Frans</i>	≠	<i>Nederlands</i>
------------------	---	--------------	---	-------------------

80.	<i>fecho éclair</i> [zn <i>fecho</i> + zn <i>éclair</i>]	+	zn	<i>fermeture éclair</i> [zn <i>fermeture</i> + zn <i>éclair</i>]	+	zn	<i>rits</i> [zn]

Categorie 2.

<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
------------------	---	-------------------	---	--------------

81. !	<i>abre-garrafas</i> [ww <i>abrir</i> + zn, mv <i>garrafas</i>] (samenstelling)		<i>flesopener</i> [zn <i>fles</i> + zn <i>opener</i> (ww <i>openen</i> + suf <i>er</i>)] (samenstelling)		<i>décapsuleur</i> [ww <i>décapsuler</i> (pref <i>dé</i> + zn <i>capsule</i> + suf <i>er</i>) + suf <i>eur</i>] (samenstelling)

Categorie 3.

<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
------------------	---	-------------------	---	--------------

82.	<i>máquina fotográfica</i> [zn <i>máquina</i> + bn <i>fotográfica</i>]		<i>fototoestel</i> [zn <i>foto</i> + zn <i>toestel</i>]		<i>appareil photo</i> [zn <i>appareil</i> + zn <i>photo</i>]

Categorie 4.

<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
------------------	---	-------------------	---	--------------

ø

Categorie 5.

<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
------------------	---	-------------------	---	--------------

83.	<i>saca-rolhas</i> * [ww <i>sacar</i> + zn, mv <i>rolhas</i>] (samenstelling)		<i>kurkentrekker</i> [zn <i>kurken</i> + zn <i>trekker</i> (=ww <i>trekken</i> + suf <i>er</i>)] (samenstelling)		<i>tire-bouchon</i> [ww <i>tirer</i> + zn <i>bouchon</i>] (samenstelling)
84. !	<i>abre-garrafas</i> [ww <i>abrir</i> + zn, mv <i>garrafas</i>] (samenstelling)		<i>flesopener</i> [zn <i>fles</i> + zn <i>opener</i> (ww <i>openen</i> + suf <i>er</i>)] (samenstelling)		<i>ouvre-bouteille</i> [ww <i>ouvrir</i> + zn <i>bouteille</i>] (samenstelling)

85. <i>gira-discos</i> [ww girar + zn, mv discos] (samenstelling)	<i>platenspeler/pick-up</i> [zn platen + zn speler (ww spelen + suf er)/ ww + vz + nul-markering --> zn] (samenstelling)	<i>tourne-disques</i> [ww tourner + zn, mv disques] (samenstelling)
-

C. OMSCHRIJVING

Categorie 1.

<i>Portugees</i>	=	<i>Frans</i>	≠	<i>Nederlands</i>
86. <i>lavar a louça</i> [ww + lw + zn]		<i>laver la vaisselle</i> [ww + lw + zn]		<i>afwassen</i> [vz af + ww wassen]
87. <i>passar o pano</i> [ww + lw + zn]		<i>passer la serpillière</i> [ww + lw + zn]		<i>dweilen</i> [zn dweil + suf en]
88. <i>estender a roupa</i> [ww <verticale + horizontale dimensie> + lw + zn]		<i>étendre la lessive</i> [ww <verticale + ho- rizontale dimensie> + lw + zn]		<i>de was ophangen</i> [lw + zn + ww <verticale dimensie>]
89. <i>máquina de lavar</i> #roupa# [zn + vz + ww]		<i>machine à laver</i> #le linge# [zn + vz + ww]		<i>wasmachine</i> [ww wassen + zn machine]
90. <i>ferro de passar</i> [zn + vz + ww]		<i>fer à repasser</i> [zn + vz + ww]		<i>strijkijzer</i> [ww strijken + zn ijzer]
91. <i>máquina de escrever</i> [zn + vz + zn]		<i>machine à écrire</i> [zn + vz + ww]		<i>schrijf-/typemachine</i> [ww schrijven/typen + zn machine]
92. <i>lâmpada de bolso</i> [zn + vz + zn]		<i>lampe de poche</i> [zn + vz + zn]		<i>zaklamp</i> [zn zak + zn lamp]
93. <i>carrinho de linha</i> [zn carrinho + vz + zn]		<i>bobine de fil</i> [zn + vz + zn]		<i>klosje garen</i> [zn klosje + zn garen]
94. <i>alfinete de segurança</i> [zn + vz + zn]		<i>épingle de nourrice/ épingle de sûreté</i> [zn + vz + zn]		<i>veiligheidsspeld</i> [zn veiligheid + zn speld]

Categorie 2.

<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
ø				

Categorie 3.

<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
95. ! <i>assentar tijolo</i> [ww + zn]		<i>metselen</i> [ww]		<i>maçonner</i> [ww]
96. <i>banda de música</i> [zn + vz + zn]		<i>harmonie</i> [zn]		<i>fanfare</i> [zn]

Categorie 4.

<i>Portugees</i>	≠	<i>Nederlands</i>	≠	<i>Frans</i>
97. <i>fazer malha</i> [ww + zn]		<i>breien</i> [ww]		<i>tricoter</i> [ww (zn <i>tricot</i> + suf <i>er</i>)]
98. <i>andar de bicicleta</i> [ww + vz + zn] <i>andar</i> = [lopen, gaan]		<i>fietsen</i> [zn <i>fiets</i> + suf <i>en</i>]		<i>faire du vélo/faire de la bicyclette</i> [ww + lw + zn] <i>faire</i> = [maken, doen]
99. <i>andar a cavalo</i> [ww + vz + zn] <i>andar</i> = [lopen, gaan]		<i>paardrijden</i> [zn <i>paard</i> + ww <i>rijden</i>]		<i>faire du cheval/monter</i> [ww + vz + lw + zn/ww] <i>faire</i> = [maken, doen]
100. <i>tampa da sanita</i> [zn + vz + lw + zn] <i>tampa</i> = [deksel]		<i>wc-bril</i> [zn <i>wc</i> (zn <i>water</i> + zn <i>closet</i>) + zn <i>bril</i>]		<i>lunette/siège</i> [zn]
101. <i>agulha de croché</i> [zn + vz + zn]		<i>haaknaald</i> [zn <i>haak</i> + zn <i>naald</i>] of: [ww <i>haken</i> + zn <i>naald</i>]		<i>crochet</i> [zn <i>croc</i> + dimin.suf <i>et</i>]

102. <i>chave de fenda</i> [zn + vz + zn]	<i>schroevendraaier</i> [zn <i>schroef</i> (mv) + zn <i>draaier</i> (ww <i>draaien</i> + suf <i>er</i>)] of: [ww <i>schroeven</i> + zn <i>draaier</i> (ww <i>draaien</i> + suf <i>er</i>)]	<i>tournevis</i> [ww <i>tourner</i> + zn <i>vis</i>]
103. <i>máquina de furar</i> [zn + vz + ww]	<i>boormachine</i> [zn <i>boor</i> + zn <i>machine</i>] of: [ww <i>boren</i> + zn <i>machine</i>]	<i>perforatrice/perceuse/</i> <i>foreuse</i> [ww <i>perforer/percer/</i> <i>forer</i> + suf <i>trice/euse</i>]
104. <i>cadeira de rodas</i> [zn + vz + zn]	<i>rolstoel</i> [ww <i>rollen</i> + zn <i>stoel</i>]	<i>fauteuil roulant</i> [zn + bn]

Categorie 5.

<i>Portugees</i>	=	<i>Nederlands</i>	=	<i>Frans</i>
105. <i>fazer a cama</i> [ww + lw + zn]		<i>het bed opmaken</i> [lw + zn + ww]		<i>faire le lit</i> [ww + lw + zn]
106. <i>lavar as janelas/os</i> <i>vidros</i> [ww + lw + zn]		<i>de ramen/glazen wassen/</i> <i>zemen/lappen</i> [lw + zn + ww]		<i>laver les vitres</i> [ww + lw + zn]
107. <i>lavar-se</i> [reflexief ww]		<i>zich wassen</i> [reflexief ww]		<i>se laver</i> [reflexief ww]
108. <i>ver televisão</i> [ww + zn]		<i>televisie kijken</i> [zn + ww]		<i>regarder la télévision</i> [ww + lw + zn]

4.3.5 Verteltaak

De verteltaak bestaat uit een 8 minuten durend fragment uit een stomme film van Charlie Chaplin. Hetzelfde filmfragment is gebruikt in het onderzoek van Kerkhof (1988), Lemmens & Jaspaert (1987) en Jaspaert e.a. (1988a; 1988b), maar hier betrof het steeds kinderen op de basisschool. Aangezien met het filmfragment in korte tijd een relatief grote hoeveelheid gegevens kan worden verzameld, is besloten om slechts een deel van de film te gebruiken. Daarbij is gekozen voor de laatste 5 minuten die een min of meer afgerond geheel vormen en waarin voldoende verwijzingen naar handelingen en personen/objecten (voortaan entiteiten) voorkomen. De filminhoud van dit stuk is vooraf onderverdeeld in 58 opeenvolgende gebeurtenissen (scènes). Vervolgens is een lijst

van handelingen en entiteiten opgesteld, die als scoringslijst is gebruikt tijdens de rapportage (zie Bijlage 8.1). Veel van deze handelingen en entiteiten komen meer dan eens voor. De frequentie in het Portugees van genoemde handelingen en entiteiten is vastgesteld met behulp van Bacelar do Nascimento e.a. (1984) en weergegeven in Bijlage 8.2.

Instructie en afnameprocedure

De vertaling van de instructie bij de verteltaak luidt:

U krijgt een filmfragment van 10 minuten van Charlie Chaplin op video te zien. De film heet *Het bezoek* en wordt zonder geluid vertoond.

Nadat u de film helemaal hebt gezien, krijgt u het laatste stuk nog eens te zien. Tegelijkertijd moet u precies vertellen wie u in de film ziet (de mensen) en wat er met hen gebeurt.

U doet alsof u de enige persoon bent die de film ziet en er een blinde naast u zit. De blinde wil weten wat er in de film gebeurt. Met uw commentaar kan de blinde de film volgen.

Het hele filmfragment werd op video aan de informant getoond. Vervolgens werden de laatste 5 minuten van het fragment opnieuw getoond, waarbij de informant moest vertellen wat hij zag. Met behulp van de lijst met handelingen en entiteiten werd gescoord waar wel en niet naar verwezen werd. Daarna is het filmfragment een derde maal getoond en telkens stilgezet bij die handelingen en entiteiten, die niet in de eerste rapportage werden genoemd. De informant werd daarbij expliciet gevraagd wat hij zag. Het doel hiervan was nagaan of non-referentie bij de eerste rapportage al dan niet te maken had met het tempo van de taakuitvoering. De hele uitvoering van de taak is op cassetteband opgenomen.

De redenen om een verteltaak te gebruiken, waarbij de rapportage door de informant plaatsvindt tijdens het afspelen, zijn vierledig. Ten eerste lijkt deze verteltaak niet op een taaltoets, waardoor er minder expliciete aandacht voor taal wordt gevraagd. Ten tweede worden veel data verzameld in een relatief korte tijdsperiode. Bovendien wordt daarbij het stimulusmateriaal gecontroleerd, zodat de taalproductie van de informanten beter geïnterpreteerd en vergeleken kan worden dan in het geval van meer spontane data. Ten derde bepaalt het filmfragment het tempo van de taakuitvoering. Ten slotte is de verteltaak de enige taak die niet speciaal is ontwikkeld om de conceptuele hypothese van dit onderzoek te toetsen. Daarmee vormen de resultaten van de verteltaak een controlemogelijkheid op de resultaten van de drie eerder beschreven taken. De correctietaak, de combinatietaak en de benoemingstaak vragen namelijk expliciete aandacht voor taal en doen een geringer beroep op algemene taalproductiemechanismen en communicatieve vaardigheden dan de verteltaak. Bovendien is bij de drie eerder beschreven taken geen tempo voor de taakuitvoering opgelegd en zijn ze speciaal ontwikkeld om de conceptuele hypothese van het onderhavige onderzoek te toetsen.

Behalve als controle-taak kan de verteltaak dienen om te onderzoeken of er verschillen optreden tussen informanten in Portugal enerzijds en informanten in Nederland en Frankrijk anderzijds. Nagegaan kan bijvoorbeeld worden of er een verandering optreedt van specifieke referenties naar meer globale referenties. Verondersteld wordt hierbij dat veel specifieke referenties duiden op een grotere woordenschat. Daarentegen zouden veel globale referenties duiden op een kleinere woordenschat en als taalverlies geïnterpreteerd kunnen worden (cf. Andersen, 1982: 93-94).

Aangezien de verteltaak als controle-taak is bedoeld, is deze alleen afgenomen bij de informanten in Portugal en Nederland. Voor de lijst met handelingen en entiteiten die zijn getoetst wordt verwezen naar Bijlage 8.2.

4.3.6 Controle op vormgelijkenis

De conceptuele hypothese voorspelt taalverlies op grond van conceptuele veranderingen onder invloed van een T2. Er wordt vanuit gegaan dat vormgelijkenis daarbij nauwelijks of geen rol speelt. Onder vormgelijkenis wordt hier verstaan een vorm van verwantschap tussen talen die herkenbaar is voor niet-linguïsten. Het meest voor de hand ligt natuurlijk fonetische gelijkenis, maar er zouden ook bepaalde morfologische regels onder kunnen vallen die voornamelijk een grammaticale functie hebben en verder betekenisloos zijn.

Recente taalproductiemodellen onderscheiden minimaal 3 componenten in het taalproductieproces: de conceptualiseringscomponent, de formulator en de articulator (cf. De Bot & Schreuder, 1993). Daarbij wordt verondersteld dat de conceptualiseringscomponent niet talig van aard is, al moet de boodschap wel in zodanige vorm naar de formulator worden gestuurd dat die het kan omzetten in een talige boodschap. Als er nu veranderingen van conceptuele aard worden geconstateerd in het taalgebruik van een taalverliezer, dan moeten die veranderingen volgens de taalproductiemodellen het resultaat zijn van processen in de conceptualiseringscomponent. Daarentegen moeten veranderingen die niet conceptueel van aard maar zuiver op vormgelijkenis zijn gebaseerd, in de formulator of de articulator hebben plaatsgevonden. Deze taalproductiemodellen gaan wel uit van enige terugkoppeling naar de conceptualiseringscomponent, maar de basisvolgorde voor taalproductie is conceptualisering, formulering en articulatie.

Een complicatie bij onderzoek naar de invloed van vormgelijkenis op taalverlies is dat vormgelijkenis samenhangt met de mate van taaltypologische afstand tussen talen. De taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Frans is geringer dan die tussen het Portugees en het Nederlands, omdat het Portugees en het Frans beide Romaanse talen zijn, in tegenstelling tot het Nederlands dat een Germaanse taal is. Daardoor is de kans op zogenaamde 'cognates' of gedeeltelijke 'cognates' tussen het Frans en het Portugees veel groter dan tussen het Portugees en het Nederlands. 'Cognates' vertonen niet alleen vormgelijkenis maar per definitie ook enige conceptuele gelijkenis.

Doordat het Portugees en het Frans onderling een relatief kleinere taaltypologische afstand kennen, is er behalve een grotere mate van conceptuele gelijkheid meestal ook sprake van een grotere mate van vormgelijkenis tussen beide talen. Hierdoor is het relatief moeilijk om toetsitems te vinden die alleen op conceptueel niveau gelijkheid of verschil vertonen.

Aangezien de keuze van kritische items en de constructie van de taken in eerste instantie zijn gebaseerd op conceptuele gelijkheden en verschillen, is nauwelijks of niet rekening gehouden met vormgelijkenis. Daardoor kan controle op vormgelijkenis als interveniërende factor niet systematisch plaatsvinden. Niettemin zijn de items van de correctietaak, de combinatietaak en de benoemingstaak opnieuw ingedeeld in items die wel en items die geen vormgelijkenis vertonen. Op deze wijze kan toch enig inzicht verkregen worden in de invloed van vormgelijkenis op het taalverliesproces.

De indeling van de items naar vormgelijkenis is als volgt:

- 00 = geen vormgelijkenis P-F; geen vormgelijkenis P-N
- 01 = geen vormgelijkenis P-F; vormgelijkenis P-N
- 10 = vormgelijkenis P-F; geen vormgelijkenis P-N
- 11 = vormgelijkenis P-F; vormgelijkenis P-N

In Tabel 4.8 worden de aantallen items per taak en per groep weergegeven. Het aantal items in de correctietaak betreft de ingevoerde items. Het aantal van 52 in plaats van 48 items bij de combinatietaak wordt verklaard doordat dezelfde plaatjes ($N=48$) aangewezen kunnen worden bij verschillende woorden. Zo kan bij het woord *bolo* {taart} terecht een verband worden gelegd met de plaatjes \taart\ en \gebakjes\, maar ook onterecht een verband worden gelegd met het plaatje \appelbeignets\. Het laatste plaatje is ook opgenomen vanwege het woord *fritos*. In de benoemingstaak vormen de plaatjes de stimulus voor benoemingen.

Tabel 4.8: Vormgelijkenis. Aantal items per taak per groep

Taak	00	01	10	11	Totaal
Correctietaak	37	0	10	0	47
Combinatietaak	31	7	8	6	52
Benoemingstaak	64	1	30	7	102

Voorbeelden van bovengenoemde indeling worden hierna gegeven, waarbij het eerste voorbeeld steeds een item uit de correctietaak is, het tweede voorbeeld een item uit de combinatietaak en het derde voorbeeld een item uit de benoemingstaak. Het zal duidelijk zijn dat er in de groepen 01 en 11 geen voorbeelden uit de correctietaak konden worden gegeven.

(a) Voorbeelden van items die in groep 00 zijn ingedeeld, zijn:

<i>P menino</i>	<i>F garçon</i>	<i>N jongen</i>
<i>bolo</i>	<i>gâteau</i>	<i>taart</i>
<i>semáforo</i>	<i>feu rouge</i>	<i>stoplicht</i>

(b) Voorbeelden van items die in groep 01 zijn ingedeeld, zijn:

<i>P ø</i>	<i>F ø</i>	<i>N ø</i>
<i>cela</i>	<i>prison</i>	<i>cel</i>
<i>panela</i>	<i>casserole</i>	<i>pan</i>

(c) Voorbeelden van items die in groep 10 zijn ingedeeld, zijn:

<i>P no fundo de</i>	<i>F au fond de</i>	<i>N achter in</i>
<i>volante</i>	<i>volant</i>	<i>stuur</i>
<i>canivete</i>	<i>canif</i>	<i>zakmes</i>

(d) Voorbeelden van items die in groep 11 zijn ingedeeld, zijn:

<i>P ø</i>	<i>F ø</i>	<i>N ø</i>
<i>televisão</i>	<i>télévision</i>	<i>televisie</i>
<i>balcão</i>	<i>balcon</i>	<i>balkon</i>
<i>bidé</i>	<i>bidet</i>	<i>bidet</i>

Uit Tabel 4.8 blijkt meteen dat de verdeling over de groepen scheef is. Groep 00 bevat de meeste items en dat wordt verklaard vanuit het gegeven dat bij de constructie van de taken is gezocht naar kritische items die zo zuiver mogelijk de conceptuele hypothese toetsen. Gezien de geringe taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Frans is het niet verwonderlijk dat groep 10 toch een redelijk aantal items bevat. De taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Nederlands verklaart de relatief kleine aantallen in de groepen 01 en 11.

Vanwege het ontbreken van items in 2 van de 4 groepen is de invloed van vormgelijkenis op het taalverliesproces niet vast te stellen bij de correctietaak. De invloed van vormgelijkenis wordt daarom alleen bij de combinatietaak en de benoemingstaak nader geanalyseerd. De verwachting is dat indeling naar vormgelijkenis geen significante verschillen tussen de informantengroepen oplevert.

In hoofdstuk 4 zijn allereerst een zestal methodologische kwesties besproken, waarna de informanten en hun achtergrondkenmerken aan bod zijn gekomen. Vervolgens zijn de taaltaken in dit onderzoek, te weten een correctietaak, een combinatietaak, een benoemingstaak en een verteltaak, toegelicht en verantwoord. Ten slotte is aangegeven op welke wijze de invloed van vormgelijkenis wordt onderzocht.

5 Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de data-analyse gepresenteerd. De data zijn hoofdzakelijk verkregen met behulp van de in 4.3 besproken correctietaak, combinatietaak en benoemingstaak. Genoemde taken zijn voorgelegd aan alle informanten in de referentiegroep in Portugal en aan de migrantengroepen in Nederland en in Frankrijk. Bij de analyse van deze data is steeds begonnen met multi-dimensionele schaalanalyses (cf. Kruskal & Wish, 1978), gevolgd door analyses per categorie en op itemniveau. De data van de correctietaak zijn bovendien aan multi-dimensionele schaalanalyses per categorie onderworpen. Verder komen de resultaten van de in 4.3.5 besproken filmtaak aan bod. De filmtaak was bedoeld als controletaak en is alleen afgenomen bij de informanten in de referentiegroep in Portugal en bij de informanten in Nederland.

5.1 CORRECTIETAAK

De correctietaak is afgenomen bij 53 Portugese informanten, waarvan 20 in Nederland, 20 in Frankrijk en 13 in een referentiegroep in Portugal. Bij de analyses van de data van de correctietaak zijn 3 informanten buiten beschouwing gelaten, te weten 1 in Portugal (informant 11) en 2 in Nederland (informanten 23 en 26). De informant in Portugal kon de afname niet voltooien. Van de twee informanten in Nederland verbeterde de eerste zo goed als niets en was de tweede aanwezig bij de afname van de correctietaak bij een andere informant kort daarvoor. De verdeling van de in 4.3.2 besproken items en de ingevoerde items is weergegeven in Tabel 5.1. Het merendeel van de items is foutief in de correctietaak ingevoerd, in een enkel geval zelfs op meerdere manieren. Zo is het item *tomar conta de* voor [oppassen op] op 4 manieren foutief ingevoerd (zie Bijlagen 5.1 en 5.3).

Tabel 5.1: Correctietaak. Aantal items en ingevoerde vormen per categorie

Categorie					Items	Ingevoerde vormen	
1.	P	=	F	≠	N	10	10
2.	P	=	N	≠	F	7	7
3.	P	≠	N	=	F	12	12
4.	P	≠	N	≠	F	9	12
5.	P	=	N	=	F	6	6
Totaal					44	47	

5.1.1 Verwachtingen

De verwachtingen in geval van taalverlies zijn:

1. dat de informanten in Nederland relatief minder items uit de categorieën 1, 3 en 4 corrigeren dan de informanten in de referentiegroep in Portugal, aangezien in deze categorieën de conceptualisering in het Portugees afwijkt van de conceptualisering in het Nederlands;
2. dat de informanten in Nederland relatief evenveel items uit de categorieën 2 en 5 corrigeren als de informanten in de referentiegroep, daar in die gevallen geen sprake is van verschillen op conceptueel niveau tussen het Portugees en het Nederlands;
3. dat de informanten in Frankrijk relatief minder items uit de categorieën 2, 3 en 4 corrigeren dan de informanten in de referentiegroep, aangezien in deze categorieën de conceptualisering in het Portugees afwijkt van het Frans;
4. dat de informanten in Frankrijk relatief evenveel items uit de categorieën 1 en 5 corrigeren als de informanten in de referentiegroep, daar in die gevallen geen sprake is van verschillen op conceptueel niveau tussen het Portugees en het Frans.

5.1.2 Analyse van de data

Bij de data-analyse zijn de pronominale subjecten die in de correctietaak zijn ingevoerd daar waar ze in standaard Portugees niet nodig zijn, buiten beschouwing gelaten. Correctie door deletie van het redundante pronominale subject leverde weinig resultaat. Non-correctie op dit punt kan worden verklaard door het feit dat expliciete vermelding van pronominale subjecten niet ongrammaticaal is, maar stilistisch minder gemarkeerd. Bovendien vergt het opsporen van redundante kenmerken van taal een hoge mate van metalinguïstisch bewustzijn (cf. Bialystok, 1991).

De data van de correctietoets zijn op itemniveau gecodeerd met het cijfer 1 voor "gecorrigeerd" en met het cijfer 0 voor "niet-gecorrigeerd".

Vooraf wordt opgemerkt dat de analyses van de data uit de correctietaak aangeven dat er nauwelijks taalverlies is gevonden. Daarentegen is de variatie binnen de 3 informantengroepen groter dan tussen de 3 informantengroepen. Deze variatie is slecht interpreteerbaar gebleken. Hierna worden de uitgevoerde analyses besproken.

Schaalanalyses

Allereerst zijn multidimensionele schaaanalyses (Alscal - Kruskal's Stress Formula 1) uitgevoerd. Hiermee is nagegaan of er op basis van de ingevoerde vormen of op het niveau van de informanten patronen te ontdekken waren die geïnterpreteerd konden worden in termen van taalverlies. Bij deze eerste multi-dimensionele schaaanalyses zijn geen onafhankelijke variabelen inge-

voerd. Naast "land van verblijf" zouden eventuele patronen -in de vorm van verschillende dimensies- geïnterpreteerd kunnen worden in termen van "geografische herkomst in Portugal", "seks", "beroep" of anderszins. Hoewel getracht is deze factoren zoveel mogelijk gelijk te houden, zijn met name in Nederland bij de selectie van informanten concessies gedaan ten aanzien van geografische herkomst in Portugal. Het bleek in Nederland namelijk moeilijk om 20 informanten te vinden die ook aan deze laatste eis voldeden (zie 4.2.2). Als dit gegeven tot ander corrigeergedrag in de correctietaak had geleid, zou een van de dimensies in de schaalanalyse op het niveau van de informanten in termen van geografische herkomst in Portugal geïnterpreteerd kunnen worden. Het laatste blijkt echter niet het geval en dat was ook te verwachten gezien het feit dat Portugal nauwelijks regionale taalvariatie kent. Bovendien was al tijdens de afname van de toetsen een multidimensionele schaalanalyse ter controle uitgevoerd op de data van de referentiegroep en het merendeel van de data van de informanten in Nederland. Uit die schaalanalyse kwam een zo grote mate van heterogeniteit in de referentiegroep naar voren dat de geografische herkomst van Portugese informanten in de Nederlandse groep nauwelijks meer heterogeniteit had kunnen toevoegen.

De schaalanalyses op basis van de data en op het niveau van 50 informanten leverden hetzelfde beeld op als de tussentijdse schaalanalyses: de variatie binnen de 3 informantengroepen blijkt groter dan de variatie tussen de informantengroepen. Ofschoon er wel enige systematiek in zit, is deze variatie niet interpreteerbaar gebleken. Besloten is daarom analyses per conceptuele categorie uit te voeren. De bedoeling daarvan was nagaan of de gevonden variatie per categorie systematischer zou zijn en derhalve beter interpreteerbaar.

Gemiddelde scores

De gemiddelde scores van de informanten over de ingevoerde vormen is berekend per conceptuele categorie en per informantengroep, te weten: in Portugal, in Nederland en in Frankrijk. De scores zijn weergegeven in Tabel 5.2. In de eerste plaats valt in de tabel op dat de gemiddelde scores voor de correctietaak in het algemeen matig tot zwak zijn. Dat wil zeggen dat er relatief veel ingevoerde vormen ongecorrigeerd zijn gebleven. Bovendien valt op dat de referentiegroep in Portugal tegen de verwachting in niet in alle categorieën de hoogst gemiddelde score haalt: in categorie 1, waar de conceptualisering van het Portugees overeenkomt met die van het Frans, haalt de informantengroep in Frankrijk een betere score; in categorie 3 waar de conceptualisering van het Portugees afwijkt van die van het Frans en het Nederlands, scoort de informantengroep in Nederland gemiddeld beter dan de referentiegroep in Portugal. In beide gevallen is het verschil echter niet significant ($p < 0,05$). Wel conform verwachting zijn de scores in categorie 1 waar de Nederlandse groep de laagst gemiddelde score haalt en in categorie 2 waar de Franse groep de laagste score heeft; in categorie 3 scoort de Franse groep volgens verwachting gemiddeld lager dan de referentiegroep in Portugal; in categorie 4 scoren beide

migrantengroepen lager dan de referentiegroep en in categorie 5 zijn de scores in alle groepen zo goed als gelijk. Wat de standaard-deviatie betreft, valt op dat deze voor de Nederlandse groep steeds groter is dan voor de andere twee groepen, behalve in categorie 4. De Franse groep heeft daarentegen in 3 van de 5 categorieën een standaard-deviatie die lager is dan die van de referentiegroep, te weten in de categorieën 2, 3 en 5. De lagere standaard-deviaties duiden op een grotere homogeniteit in de Franse groep, in tegenstelling tot de standaard-deviaties in de referentiegroep en de Nederlandse groep die juist duiden op meer heterogeniteit¹. Ten slotte blijkt alleen in categorie 4 de gemiddelde score van de Franse groep significant te verschillen van die van de referentiegroep in Portugal ($p < 0,01$). De gemiddelde scores van de Nederlandse groep verschillen nergens significant van de gemiddelde scores van de referentiegroep in Portugal en alleen in categorie 4 van de gemiddelde score van de Franse groep. De significantie wordt hier met name bepaald door de ingevoerde vormen *ir com*, *vem de #começar#* en *passar #a carta de condução#*. Deze ingevoerde vormen met bijbehorende items worden hierna nader geanalyseerd. Maar eerst wordt nagegaan waarom de verschillen in de overige categorieën niet significant zijn.

Tabel 5.2: Correctietaak. Gemiddelde scores per categorie per informantengroep (N = aantal ingevoerde vormen = maximale score; n = aantal informanten)

Informantengroep		cat. 1 (PF-N) $N=10$	cat. 2 (PN-F) $N=7$	cat. 3 (P-NF) $N=12$	cat. 4 ¹⁾ (P-N-F) $N=12$	cat. 5 (PNF) $N=6$
Portugal $n=12$	gemiddelde	4,75	4,83	5,00	8,42	2,83
	st.deviatie	1,36	1,40	1,44	1,44	1,40
Nederland $n=18$	gemiddelde	4,17	4,28	5,17	8,00	2,67
	st.deviatie	1,65	1,56	3,19	2,06	1,53
Frankrijk $n=20$	gemiddelde	5,10	4,05	4,60	5,80	2,75
	st.deviatie	1,41	1,19	2,04	2,09	1,16
Totaal $n=50$	gemiddelde	4,68	4,32	4,90	7,22	2,74
	st.deviatie	1,52	1,39	2,53	2,24	1,34

¹⁾ De gemiddelde score van de informantengroep in Frankrijk blijkt significant ($p > 0,05$ op basis van Difference of Means) ten aanzien van zowel de referentiegroep in Portugal als van de informantengroep in Nederland.

¹ Overigens is bij de Combinatietask (zie tabel 5.11 in 5.2.2) en bij de Benoemings-task (zie tabel 5.14 in 5.3.2) de standaard-deviatie in de meeste categorieën juist bij de informantengroep in Frankrijk groter.

Schaalanalyses per categorie

De gemiddelde scores per categorie en per informantengroep plus de berekende significantie van de verschillen geven nauwelijks verschillen tussen de groepen aan. Maar de referentiegroep in Portugal haalt tamelijk lage gemiddelde scores en ofschoon de verschillen alleen in categorie 4 significant zijn, zijn die scores soms zelfs lager dan de scores van de migrantengroepen. Daaruit is opgemaakt dat de ingevoerde vormen niet alleen taalverlies meten, maar dat er ook andere factoren of tendensen van invloed zijn op het correctiegedrag van informanten. Om na te gaan of er zulke tendensen naast een conceptuele tendens te vinden zijn, zijn verkennende multi-dimensionele schaalanalyses per conceptuele categorie uitgevoerd. Vanwege het kleine aantal items per categorie is niet verder gegaan dan de twee-dimensionele oplossing, waarbij dimensie 1 steeds geïnterpreteerd is als het aantal correcties per ingevoerde vorm. Bij de interpretatie van de dimensies ligt het accent op de ingevoerde vormen die gemiddeld scoren op dimensie 1. De vraag daarbij is steeds welke andere onderliggende tendensen gevonden kunnen worden die de overige variantie kunnen verklaren, dat wil zeggen de variantie die niet door de conceptuele tendens kan worden verklaard. In de schaalanalyses per categorie blijkt inderdaad sprake van een tweede dimensie, al is deze tamelijk zwak voor de categorieën 1 en 5.

De schaalanalyse op de ingevoerde vormen in categorie 1 geeft aan dat er een tweede dimensie is: de vormen 14 en 23 gedragen zich anders dan de vormen 35 en 42². Voor de een-dimensionele oplossing is de R^2 .82 en voor de twee-dimensionele oplossing .93. Tabel 5.3 geeft de items en bijbehorende ingevoerde vormen weer die op dimensie 2 elkaars uitersten vormen.

Tabel 5.3: Correctietaak. Items met bijbehorende ingevoerde vormen die in categorie 1 ($P=F \neq N$) op dimensie 2 elkaars uitersten zijn

Item	Ingevoerde vorm	Item	Ingevoerde vorm
<i>saber #conduzir#</i>	14 poder #conduzir#	<i>canivete</i> ¹⁾	35 faca de bolso
<i>no fundo de</i>	23 atrás no #quintal#	<i>trazer</i>	42 leva <perspectief>

¹⁾ item ook opgenomen in de Benoemingstaak

De ingevoerde vorm *poder*, dat de Nederlandse wijze van conceptualiseren weerspiegelt, blijkt in Portugal geen, in Nederland 3 en in Frankrijk 2 correcties op te leveren. Het onderscheid tussen [kunnen = weten hoe te doen] en [kunnen = bereid zijn] blijkt hier niet uit de context te worden afgeleid en is mogelijk te subtiel. *Poder* is nog 2 keer ingevoerd in de correctietaak, maar

² De nummers van de vormen die in de correctietaak zijn ingevoerd, komen overeen met de nummers van de items in Bijlage 5.3.

dan in de zin van [kunnen = erin slagen] en in de zin van [mogen]. Ook deze ingevoerde vormen worden door niemand gecorrigeerd. De dimensie waarop de ingevoerde vormen in Tabel 5.3 als uitersten van elkaar worden weergegeven, heeft mogelijk te maken met het feit dat voor sommige ingevoerde vormen geldt dat de benodigde correctie volledig context-afhankelijk is (cf. ingevoerde vormen 14 en 23), terwijl voor andere ingevoerde vormen geldt dat deze context-afhankelijkheid niet of nauwelijks aanwezig is. Maar hoe het element van perspectief of richting bij de Portugese werkwoorden *trazer* en *levar* daarin past, is niet duidelijk. Correctie moet namelijk wel plaatsvinden op grond van de vaststelling, dat in de context van *vir* {komen <naar spreker toe>} niet het werkwoord *levar* {brengen <van spreker weg>} moet worden gebruikt, maar het werkwoord *trazer* {brengen <naar spreker toe>}.

De schaalanalyse op de ingevoerde vormen in categorie 2 laat zien dat de ingevoerde vorm 40 zich anders gedraagt dan de ingevoerde vormen 17 en 43. De eerste dimensie zorgt voor een R^2 van .69 en de tweede dimensie geeft relatief veel extra variantie weer, getuige de R^2 van .93. Tabel 5.4 geeft de items met bijbehorende vormen weer die op dimensie 2 elkaars uitersten vormen.

Tabel 5.4: Correctietaak. Items met bijbehorende ingevoerde vormen die in categorie 2 ($P=N \neq F$) op dimensie 2 elkaars uitersten zijn

Item	Ingevoerde vorm	Item	Ingevoerde vorm
<i>ganhar</i> #dinheiro#	17 <i>fazer</i> #dinheiro#	<i>peixe</i>	40 <i>peixes</i>
<i>gostar de</i> #pastéis#	43 <i>amar</i> #pastéis#		

De extra dimensie in Tabel 5.4 lijkt geïnterpreteerd te moeten worden als taalstijl versus kennis van de wereld. Met wat goede wil blijkt *fazer dinheiro* {geld maken} als metafoor voor *ganhar dinheiro* {geld verdienen} te kunnen dienen en is *amar pastéis* {pasteitjes/gebak beminnen} als versterking van *gostar de pastéis* {houden van pasteitjes/gebak} te zien. Voor *peixes* {vissen} dat naar *peixe* {vis <collectivum>} verbeterd zou moeten worden, geldt dat kennis van de wereld wordt verondersteld, in casu: verwijzingen op menukaarten.

In de schaalanalyse op categorie 3 wordt de extra dimensie weergegeven door de ingevoerde vormen 6, 16 en 21 tegenover de ingevoerde vormen 24 en 26 (zie Tabel 5.5). De R^2 voor de een-dimensionele oplossing is .64 en voor een twee-dimensionele oplossing .85. De extra dimensie in categorie 3 kan geïnterpreteerd worden als context-afhankelijke versus niet-context-afhankelijke kenmerken die tot correctie zouden moeten leiden. Bij de ingevoerde vormen *precisar* $\emptyset$ {moeten} en *calça* {broek} is sprake van ongebruikelijke linguïstische vormen die weer wel gewoon zijn voor de Braziliaanse variant van het Portugees. Als zodanig komen ze voor in Braziliaanse soap-series die

de Portugese televisie sedert de jaren 70 veelvuldig uitzendt. Daardoor kunnen deze vormen voor Portugese informanten in de referentiegroep acceptabel zijn, terwijl ze in de migrantengroepen verklaard kunnen worden vanuit een veranderde conceptualisering in de richting van T2. Daarentegen moet in het geval van *#apanhar um# frio* {een kou vatten}, *tomar #aulas#* {lessen innemen} en *menino* {jongetje} uit de context afgeleid worden dat de ingevoerde vorm gecorrigeerd moet worden. In de laatste 3 gevallen zouden stijlkenmerken ook een rol kunnen spelen bij het niet corrigeren.

Tabel 5.5: Correctietaak. Items met bijbehorende ingevoerde vormen die in categorie 3 ($P \neq N = F$) op dimensie 2 elkaars uitersten zijn

Item	Ingevoerde vorm	Item	Ingevoerde vorm
<i>constipar-se</i>	6 apanhar frio	<i>precisar de</i>	precisar ø
<i>tirar #aulas#</i>	16 tomar #aulas#	<i>calças</i> ¹⁾	calça
<i>rapaz</i> ²⁾	21 menino		

¹⁾ item ook opgenomen in de Benoemingstaak

²⁾ item ook opgenomen in de Combinatietaat

De schaalanalyse is ten slotte ook op de ingevoerde vormen van categorie 5 uitgevoerd om de analyse compleet te maken. Bovendien zijn de bijzonder lage gemiddelde scores van de referentiegroep in Portugal en de 2 migrantengroepen in deze categorie opmerkelijk (zie Tabel 5.2). Dat betekent dat relatief veel informanten de ingevoerde vormen niet gecorrigeerd hebben en de vraag hierbij is natuurlijk waarom. De een-dimensionele oplossing geeft een R^2 van .83 en de twee-dimensionele oplossing geeft een R^2 van .96.

Tabel 5.6: Correctietaak. Items en bijbehorende ingevoerde vormen die in categorie 5 ($P = N = F$) op dimensie 2 elkaars uitersten zijn.

Item	Ingevoerde vorm	Item	Ingevoerde vorm
<i>carro</i> ¹⁾	13 viatura	<i>saca-rolhas</i> ¹⁾	37 puxador de rolhas
		<i>receber</i>	36 ganhar #prenda#

¹⁾ item ook opgenomen in de Benoemingstaak

De extra dimensie heeft mogelijk te maken met niet-context-afhankelijke kenmerken van *viatura* {voertuig} versus context-afhankelijke kenmerken van *ganhar* {verdienen, winnen} en *puxador de rolhas* omschrijving voor {kurken-trekker}. Hierbij moet aangenomen worden dat *puxador de rolhas* niet als

vervanging voor de samenstelling *saca-rolhas* {kurkentrekker} wordt herkend³, maar als een syntactische omschrijving van een voorwerp. Het Portugees kent verhoudingsgewijs weinig samenstellingen en het item *saca-rolhas* is er toevallig een van. De omschrijving *puxador de rolhas* is niet alleen volgens de principes van een normale Portugese omschrijving gevormd, maar kan ook alleen als {trekker van kurken} begrepen worden. Uit de context blijkt wel dat het om een object gaat. Daardoor kunnen de non-correcties in alle informantengroepen verklaard worden.

De conclusie na de verkennende schaalanalyses per categorie waarin geen significante verschillen tussen de 3 informantengroepen zijn gevonden, is dat er geen duidelijke systematiek in de overige variantie zit. Ofschoon de schaalanalyses op deze categorieën wel extra dimensies blootleggen, die met name in de categorieën 2 en 3 sterker zijn, blijken ze mede door het kleine aantal ingevoerde vormen moeilijk interpreteerbaar. Het gedrag van de ingevoerde vormen die volgens de schaalanalyses per categorie interessant zijn gebleken, blijkt evenmin systematisch aan bepaalde informanten te kunnen worden gekoppeld.

Items met een gemiddelde score van 50%

Ten slotte zijn de items met bijbehorende ingevoerde vormen waarop gemiddeld rond 50% goed gescoord wordt, nader onderzocht. De vraag was of de variatie in deze scores is te verklaren. Daartoe is allereerst een lijst met items, gemiddelde scores en standaard-deviaties gemaakt. In Tabel 5.7 staan de ingevoerde vormen die gemiddeld tussen .40 en .60 scores.

Allereerst valt op dat de grootste verschillen zich in categorie 4 voordoen en wel tussen de informantengroep in Frankrijk enerzijds en de referentiegroep in Portugal en de informantengroep in Nederland anderzijds. Het correcte item *acabar de* (+ *ww*) is foutief ingevoerd in de correctietaak waarbij de Franse wijze van conceptualisering weerspiegeld wordt. Alle informanten in Frankrijk laten conform verwachting de ingevoerde vorm *vem de começar* ongecorrigeerd, terwijl dat door alle informanten in de referentiegroep en door 16 van de 18 informanten in Nederland wordt gecorrigeerd. De context is:

- (1) Aqui o Verão *vem de começar*

P Aqui o Verão *acaba de começar*

N Hier is de zomer *net* begonnen

F Ici l'été *vient de commencer*

acabar = {eindigen}

vir = {komen}

De informanten van de referentiegroep in Portugal en de informanten in Nederland die deze ingevoerde vorm verbeteren, maken er echter geen van allen *acaba de começar* {is net begonnen} van. De verbeteringen in Portugal be-

³ Mogelijk bewijs hiervoor is dat geen enkele informant de benaming *puxador de rolhas* in de Benoemingstaak gebruikt.

staan vooral uit *está a começar* {is aan het beginnen} of *vai começar* {gaat beginnen}, terwijl in Nederland daarnaast ook correcties voorkomen als *já começou* {is al begonnen} en *já está a começar/já vai começar* {is al aan het beginnen/gaat al beginnen}. Alle voorgestelde verbeteringen zijn als correct beschouwd, al geven ze niet de betekenis van [net begonnen] weer. Opvallend in de Nederlandse groep is wel dat het Portugese bijwoord *já* {al} door 7 van de 20 informanten wordt toegevoegd, terwijl geen enkele informant in de referentiegroep dat doet. Maar de toevoeging is in de gegeven context grammaticaal correct.

Tabel 5.7: Correctietaak. Ingevoerde vormen die gemiddeld tussen .40 en .60 scoren, met vermelding van het aantal correcties per informantengroep (Por = Portugal; Ned = Nederland; Fra = Frankrijk; n = aantal informanten)

Categorie	Item	Ingevoerde vorm	Aantal correcties		
			Por n=12	Ned n=18	Fra n=20
1.P=F≠N	<i>trazer</i> <naar spreker toe>	<i>levar</i>	11	9	11
2.P=N≠F	<i>ganhar</i> #dinheiro#	<i>fazer</i>	6	7	7
	<i>peixe</i> <collectivum>	<i>peixes</i>	7	9	11
3.P≠N=F	<i>apanhar uma constipação</i>	<i>apanhar um frio</i>	10	9	12
	<i>tirar</i> #aulas#	<i>tomar</i>	8	11	11
	<i>precisar de</i>	<i>precisar</i> ∅	5	9	15
	<i>calças</i>	<i>calça</i>	6	9	12
	<i>calor</i>	<i>quentura</i>	5	11	11
4.P≠N≠F	<i>ir</i> ∅; <i>estar</i> ∅	<i>ir com</i>	5	6	14
	<i>acabar de</i> #começar#	<i>vem de</i>	12	16	0
	<i>tirar</i> #a carta de condução#	<i>passar</i>	11	18	5
5.P=N=F	<i>carro</i>	<i>viatura</i>	3	8	13

Het item *tirar* #a carta de condução# {het rijbewijs halen} is eveneens foutief ingevoerd op de Franse wijze van conceptualiseren en leidt bij de informanten in Frankrijk slechts tot 5 correcties, terwijl de foutief ingevoerde vorm door alle informanten in Nederland en door bijna alle informanten in de referentiegroep in Portugal wordt gecorrigeerd. Daartegenover staat het item *ir* ∅, waarbij de ingevoerde vorm de Nederlandse wijze van conceptualiseren weer spiegelt. Deze ingevoerde vorm wordt conform verwachting door 14 van de 20 informanten in Frankrijk verbeterd en maar door 6 van de 18 informanten in Nederland. Tegen de verwachting in corrigeren echter maar 5 van de 12 informanten in de referentiegroep deze ingevoerde vorm en dat kan niet worden verklaard vanuit tweede-taalinvoer. De context is:

(2) Como vai contigo?

contigo = {met jou}

P Como vais?

N Hoe gaat het met jou?

F Comment vas-tu?

Een verklaring voor het gedrag van de referentiegroep ten aanzien van deze ingevoerde vorm moet misschien gezocht worden in het feit dat hier sprake is van een constructie met een prepositie. Hetzelfde zien we in de referentiegroep bij de ingevoerde vorm *precisar* $\emptyset$ {moeten} in categorie 3, waar de prepositie *de* juist moet worden toegevoegd terwijl maar 5 van de 12 informanten in de referentiegroep dat doen.

Na categorie 4 valt categorie 3 vooral op door het aantal items dat rond .50 scoort. De verschillen tussen de informantengroepen zijn echter kleiner, waardoor ze niet significant zijn. De ingevoerde vorm *apanhar um frio* weerspiegelt de Nederlandse wijze van conceptualiseren en wordt volgens verwachting door de informantengroep in Nederland maar 9 van de 18 keer verbeterd, terwijl 10 van de 12 informanten in de referentiegroep in Portugal hier verbetering aanbrengen. Wat de aangebrachte correcties betreft wordt deze ingevoerde vorm slechts 3 keer verbeterd naar *apanhar uma constipação/gripe/angina*: 2 keer in Nederland en 1 keer in Frankrijk. In alle andere gevallen wordt meestal het onbepaalde lidwoord *um* geschrapt en een enkele keer wordt een bijvoeglijk naamwoord aan *frio* toegevoegd. In beide gevallen ontstaat een grammaticaal correcte zin. De ingevoerde vorm *quentura* wordt in alle groepen door ongeveer de helft van de informanten gecorrigeerd. *Quentura* als afleiding van het Portugese adjectief *quente* bestaat wel, maar is zeer ongebruikelijk. De ingevoerde vorm *tomar #aulas#* in plaats van *tirar #aulas#* weerspiegelt de Nederlandse en de Franse wijze van conceptualiseren en is vooral vreemd omdat verwezen wordt naar [pakken, innemen]. Maar er is maar één interpretatie mogelijk en dat is misschien de reden waarom 4 van de 12 informanten in de referentiegroep de ingevoerde vorm niet verbeteren. Wat de ingevoerde vorm *calça* betreft, die een weerspiegeling is van de Nederlandse en de Franse wijze van conceptualiseren, doen de informanten in Frankrijk het iets beter dan de informanten in Nederland. Vreemd is hier opnieuw het gedrag van de referentiegroep in Portugal, waar slechts 6 van de 12 informanten *calça* verbeteren naar *calças*. Een verklaring kan liggen in het feit dat de Braziliaanse variant van het Portugees *calça* in plaats van *calças* gebruikt. De Portugese televisie zendt veel Braziliaanse soap-series uit (zie 4.2.2), waardoor *calça* voor de betreffende informanten in de referentiegroep acceptabel kan zijn geworden⁴. De laatste ingevoerde vorm van categorie 3 die nog besproken moet worden, is *precisar* $\emptyset$ voor [moeten]. In de correctie-

⁴ In de Benoemingstaak wordt het plaatje \broek\ door alle informanten benoemd met *calças*, behalve door 1 informant in de referentiegroep in Portugal en door 1 informant in Nederland die het plaatje benoemen met *calça*.

taak is deze vorm ingevoerd als hulpwerkwoord bij *beber* {drinken}, maar ook als hoofdwkwoord krijgt *precisar* een prepositie⁵:

(3a) <i>Preciso de beber leite</i>	{Ik moet melk drinken}
(3b) <i>Preciso de uma caneta</i>	{Ik heb een pen nodig}

De laatste jaren blijkt uit onderzoek dat preposities wel degelijk naar een concept verwijzen, al is dat concept vaak nogal complex (Lakoff, 1987: 416-461). Deze complexiteit wordt bovendien vergroot door de grammaticale indeeling: al naar gelang de context kan een bepaald element onder meer een prepositie, een partikel, een bijwoord of een prefix zijn. Het juiste gebruik van zulke linguïstische elementen vereist een hogere mate van metalinguïstisch bewustzijn (zie ook 2.1.4). De betekenis van de prepositie *de* in *precisar de* is tamelijk vaag. Wanneer de betekenis in een bepaalde context vager is, is men waarschijnlijk minder snel geneigd correcties aan te brengen door toevoeging van een prepositie daar waar die niet staat. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het schrappen van een prepositie daar waar die niet hoort, zoals bij het item *ir* $\emptyset$ in categorie 4. Overigens heeft in de Braziliaanse variant van het Portugees zowel het hulpwerkwoord als het hoofdwkwoord *precisar* geen prepositie en net als bij *calça* kan deze vorm door de Braziliaanse soap-series die de Portugese televisie uitzendt, ook acceptabel zijn geworden voor informanten in de referentiegroep in Portugal.

Het corrigeergedrag van de informantengroep in Nederland is conform verwachting en doet niets af aan bovenstaande uitleg over de complexiteit van het Portugese concept *de*. Daarentegen corrigeren 15 van de 20 informanten in Frankrijk de ingevoerde vorm *precisar* $\emptyset$ naar *precisar de* in de volgende context waarin een kind wordt geroepen om melk te drinken:

- (4) *Ele precisava beber leite*
P *Ele precisava de beber leite*
N Hij *moest* melk drinken
F Il *devait* boire du lait

Dit correctiegedrag gaat tegen alle verwachtingen in en daar is geen verklaring voor gevonden. Er is geen reden om aan te nemen dat de betekenis van het Portugese *de* in de gegeven context minder vaag is voor de informantengroep in Frankrijk. Bovendien kent de Franse constructie *devoir* + *ww* geen prepositie, dus kan het corrigeergedrag ook niet verklaard worden door T2-contact.

De ingevoerde vormen in de tweede categorie die gemiddeld tussen .40 en .60 scoren, zijn *fazer* #*dinheiro*# en *peixes*. Ze zijn allebei op de Franse wijze van conceptualiseren ingevoerd, maar worden in alle groepen ongeveer even vaak gecorrigeerd. In het geval van de ingevoerde vorm *peixes* (*mv*) voor

⁵ Vanwege het feit dat ook het hoofdwkwoord een vaste prepositie heeft, wordt ervan uitgegaan dat het element *de* hier in beide gevallen een prepositie is.

verwijzing naar visgerechten op menukaarten daar waar het Portugees gewoonlijk het enkelvoud gebruikt, ligt de verklaring waarschijnlijk in het feit dat men daarvoor kennis moet hebben van restaurants en menukaarten. Men moet weten dat *peixe* is afgeleid van *pratos de peixe* zoals het Nederlandse *vis* op menukaarten staat voor [visgerechten]. *Peixes* kan buiten de context van menukaarten naast meervoud ook verschillende soorten vis aanduiden en de informanten hebben misschien gedacht dat dat bedoeld werd. Wat de ingevoerde vorm *fazer #dinheiro#* betreft, blijkt dat *fazer* {maken} in deze context ook opgevat kan worden als een metafoor van *ganhar* {verdienen}. Het Portugees kent de uitdrukking *fazer dinheiro* {geld maken} voor [snel rijk worden]. Mogelijk is deze uitdrukking als grap of stijlkenmerk van de briefschrijfter opgevat en is dat de reden waarom verhoudingsgewijs veel informanten in de referentiegroep in Portugal en veel informanten in de Nederlandse groep de ingevoerde vorm niet corrigeren.

In categorie 1 is er maar één ingevoerde vorm die tussen de .50 en .60 scoort, namelijk *levar* <van spreker/schrijver weg> in plaats van *trazer* <naar spreker/schrijver toe> in de context van *vir* {komen}. In de referentiegroep wordt de ingevoerde vorm door 11 van de 12 informanten gecorrigeerd, in Frankrijk door 11 van de 20 informanten en in Nederland door 9 van de 18 informanten. De score in Nederland is conform verwachting, omdat het Nederlands de congruentieregel in verband met ruimtelijke perceptie niet of minder strikt toepast bij *meenemen*: iets meenemen kan zowel naar de spreker toe als van de spreker af zijn. In het Frans daarentegen wordt die congruentieregel wel streng toegepast en moet gekozen worden voor verschillende woorden: *apporter* <naar spreker toe> of *emporter* <van spreker af>. Zowel vanuit het Portugees als T1 als vanuit het Frans als T2 is niet te verklaren waarom slechts 11 van de 20 informanten in Frankrijk deze ingevoerde vorm corrigeren.

Ten slotte wordt in categorie 5 de ingevoerde vorm *viatura* slechts door iets meer dan de helft van alle informanten gecorrigeerd. *Viatura* is in de correctietaak ingevoerd in plaats van *carro/automóvel*. Er is geen conceptueel verschil tussen de 3 talen, Portugees, Nederlands en Frans, wel vormgelijkenis met het Franse *voiture*. De verwachting was dat het merendeel van de informanten deze ingevoerde vorm zou corrigeren. De ingevoerde vorm was tevens bedoeld om de rol van vormgelijkenis te controleren. Indien vormgelijkenis een rol zou spelen, zou de Franse groep lager moeten scoren dan de andere twee groepen. Maar het omgekeerde doet zich voor: de ingevoerde vorm wordt in de Franse groep door 13 van de 20 informanten gecorrigeerd, in de Nederlandse groep door 8 van de 18 en in de referentiegroep in Portugal slechts door 3 van de 12 informanten. Een verklaring voor het corrigeergedrag van de Franse groep zou kunnen zijn dat deze juist alerter is vanwege vormgelijkenis. Maar alertheid als verklaring blijkt niet op te gaan voor vormgelijkenis tussen de al besproken ingevoerde vorm *vem de #começar#* en het Franse *vient de commencer* {is net begonnen} die door geen enkele informant in

Frankrijk wordt verbeterd. Dat de informanten in de referentiegroep in Portugal en die in Nederland *viatura* zo vaak ongecorrigeerd laten heeft waarschijnlijk te maken met het bestaan van het Portugese woord *viatura* voor [voertuig]⁶. Het hoge aantal non-correcties in de referentiegroep bij *viatura* kan te maken hebben met het feit dat *viatura* wel bestaat in het Portugees en *voertuig* betekent. Daarnaast kent het Portugees ook *veículo* voor [vervoermiddel]. *Viatura* is een meer technische term die in Portugal vooral gebruikt wordt in de juridische sfeer en in politieberichten. Doordat de referentiegroep weleens in aanraking komt met deze formele term en het concept ervan het specifieke concept [auto] niet uitsluit, is het gebruik van dit woord misschien acceptabel voor de referentiegroep.

Samenvattend: de nadere analyse van de ingevoerde vormen in de correctietaak die tussen 40% en 60% scoren, levert evenmin duidelijke patronen of tendensen op met betrekking tot taalverlies. Van de 47 ingevoerde vormen blijken verder 17 ingevoerde vormen een score onder 40% te halen. De benodigde correcties zijn voor het merendeel van deze ingevoerde vormen volledig context-afhankelijk.

5.2 COMBINATIETAAK

De combinatietaak is afgenomen bij 53 informanten en bestaat uit 15 items en 48 plaatjes. De items -voorafgaan door 2 items om te oefenen- moeten met een of meer plaatjes verbonden worden. Elk item verwijst naar een Portugees concept dat voor een verzameling entiteiten staat. Een plaatje kan meerdere keren worden aangewezen. De verdeling van de items over de besproken categorieën is weergegeven in Tabel 5.8.

Tabel 5.8: Combinatietaak. Aantal items en plaatjes per categorie

Categorie	Items	Aantal items	Plaatjes
(oefenitems)	(televisie, hoed)	(2)	(3)
1. P = F ≠ N	bateria, volante	2	5
2. P = N ≠ F	bolo	1	6
3. P ≠ N = F	copo, menino	2	10
4. P ≠ N ≠ F	orelha, asa, prato	3	8
5. P = N = F	condutor, banda, cela, cigarro, xaile, balcão	7	16
Totaal		17	48

⁶ Overigens wordt het plaatje \auto\ in de Benoemingstaak door alle informanten aangeduid met *carro* of *automóvel*.

5.2.1 Verwachtingen

Conform de conceptuele hypothese zijn de verwachtingen in geval van taalverlies:

1. dat plaatjes die naar het Portugese concept verwijzen maar niet naar het T2-concept, dat wil zeggen het Nederlandse respectievelijk Franse concept, relatief minder vaak aangewezen worden dan in de referentiegroep in Portugal;
2. dat plaatjes die niet naar het Portugese concept verwijzen maar wel naar het T2-concept, relatief vaker aangewezen worden dan in de referentiegroep in Portugal.

Voor de verschillende groepen informanten betekent dit:

3. dat in geval van taalverlies bij de informanten in Nederland er meer afwijkingen in de categorieën 1, 3 en 4 voorkomen, omdat in genoemde categorieën de conceptualisering van het Nederlands afwijkt van het Portugees en de verzameling plaatjes die naar een Portugees concept verwijzen niet gelijk is aan de verzameling plaatjes die naar het equivalente Nederlandse concept verwijzen;
4. dat bij de informanten in Nederland nauwelijks of geen afwijkingen voorkomen in de categorieën 2 en 5, aangezien de verzameling plaatjes die naar het Portugees concept verwijzen gelijk is aan de verzameling plaatjes die naar het Nederlandse concept verwijzen;
5. dat in geval van taalverlies bij de informanten in Frankrijk er meer afwijkingen voorkomen in de categorieën 2, 3 en 4, omdat in deze categorieën het Frans afwijkt van het Portugees en de verzameling plaatjes die naar een Portugees concept verwijzen niet gelijk is aan de verzameling plaatjes die naar het equivalente Franse concept verwijzen;
6. dat bij de informanten in Frankrijk nauwelijks of geen afwijkingen voorkomen in de categorieën 1 en 5, aangezien de verzameling plaatjes die verwijzen naar het Portugees concept gelijk is aan de verzameling plaatjes die verwijzen naar het Franse concept.

5.2.2 Analyse van de data

Ten behoeve van de statistische analyse zijn de plaatjes gecodeerd met het cijfer 1 wanneer het plaatje is aangewezen bij een mondeling aangeboden item en met het cijfer 0 wanneer het plaatje niet is aangewezen bij een bepaald item.

Vooraf wordt opgemerkt dat de eerste analyses van de data uit de combinatietaak al laten zien dat er weinig taalverlies is te vinden. De variatie binnen de 3 informantengroepen blijkt verder groter dan tussen de 3 informantengroepen. Deze variatie is echter nauwelijks interpreteerbaar. Hierna worden de analyses besproken die zijn uitgevoerd.

Schaalanalyses

Evenals bij de correctietoets is eerst een multidimensionele schaaanalyse (Alscal - Kruskal's Stress Formula 1) uitgevoerd op het niveau van de informanten en op de data. De bedoeling daarvan was onderliggende patronen ontdekken die eventueel geïnterpreteerd zouden kunnen worden in termen van taalverlies. De resultaten van deze analyse zijn ook bij de combinatietaak niet interpreteerbaar gebleken.

Gemiddelde scores

Ofschoon de multidimensionele schaaanalyses op de informanten en op de items nauwelijks iets hebben opgeleverd, duiden de dimensies wel op enig verschil in gedrag. De vraag blijft of dit geringe verschil in gedrag geïnterpreteerd kan worden als taalverlies zoals gedefinieerd in dit onderzoek. Om die reden is besloten tot aanvullende analyses op itemniveau.

Allereerst zijn voor een itemanalyse de scores per plaatje berekend. Daarbij blijkt opnieuw dat er maar weinig verschillen tussen de 3 groepen zijn. Over het geheel wijzen de informanten in Frankrijk wat meer plaatjes aan dan de referentiegroep en de informanten in Nederland. Dit verschil blijkt significant ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means). Verder blijkt dat enkele plaatjes, waarmee een verband gelegd moet worden, zelfs in de referentiegroep niet goed scoren. Dat is het geval met \gebakjes\ bij *bolo* in categorie 2, \baby\ bij *menino* in categorie 3, \gerecht: bonenschotel\ bij *prato* in categorie 4 en \appelbeignets\ bij *fritos* in categorie 5. Deze plaatjes blijken niet eenduidig geïnterpreteerd te worden en zijn daarom verder buiten beschouwing gelaten. Omgekeerd blijkt het plaatje \friet\ heel goed te scoren en ook in de referentiegroep regelmatig verbonden te worden met *fritos* in categorie 5. Bij dit item werd het plaatje \appelbeignets\ niet herkend of geassocieerd met *fritos*; om het item toch met een plaatje te kunnen verbinden, wees men in de referentiegroep vaak \friet\ aan met de opmerking dat dat *batatas fritas* waren. Het laatste is correct. In de migrantengroepen is moeilijk uit te maken of aanwijzing van het plaatje \friet\ vanuit dezelfde redenering plaatsvond of dat er sprake is van taalverlies door vormgelijkenis met T2. Het item *fritos* en het plaatje \friet\ is om die reden in de analyses hierna verder buiten beschouwing gelaten. Het plaatje \appelbeignets\ daarentegen werd door meerdere informanten in de migrantengroepen geassocieerd met het item *bolo* en is daarom niet verwijderd. De 2 oefenitems met 3 bijbehorende plaatjes zijn ook meegenomen in de analyses.

De kleine verschillen die geconstateerd zijn, zijn vervolgens in verschillende stappen op itemniveau geanalyseerd. De eerste stap bestond uit het analyseren van de plaatjes waarmee een verband gelegd moest worden, maar waar dat niet werd gedaan. De tweede stap was een analyse van de plaatjes waarmee ten onrechte een verband werd gelegd. De derde stap was nagaan waarom een aantal plaatjes in de referentiegroep geen eenduidig gedrag vertoont. Het

laatste zou namelijk kunnen betekenen dat op basis van de betreffende plaatjes geen uitspraken kunnen worden gedaan in termen van verlies.

Voor de eerste stap, de analyse van de plaatjes waarmee geen verband wordt gelegd terwijl dat wel zou moeten gebeuren, is Tabel 5.9 opgesteld. Allereerst blijkt dat de referentiegroep in 31 van de 312 keer (13 informanten * 24 plaatjes) geen verband legt tussen een item en een plaatje. Dat is minder dan 10% van het totaal. In Nederland wordt er 66 op 480 keer (20 informanten * 24 plaatjes) geen verband gelegd en in Frankrijk 73 op 480 keer niet. Dat is bijna 14% in Nederland en ruim 15% in Frankrijk.

Het verschil in aanwijsgedrag blijkt vooral terug te voeren op 4 plaatjes, te weten: \drumstel\ in categorie 1, \cake\ in categorie 2, \plastic beker\ in categorie 3 en \gevangeniscel\ in categorie 5. Een deel van de verklaring voor het verschillend aanwijsgedrag in het geval van \drumstel\ en \plastic beker\ ligt misschien in de mate van bekendheid daarmee voordat emigratie plaatsvond. Maar daarnaast spelen ook andere zaken. Het aspect <materiaal: glas> blijkt bijvoorbeeld toch belangrijk voor het concept van het Portugese *copo*, hoewel het geen distinctief kenmerk is. Dat lijkt tot op zekere hoogte ook bevestigd te worden door enkele informanten in de referentiegroep die geen verband leggen tussen *copo* en \plastic beker\ en \aardewerken beker\. Wat \cake\ betreft, vertoont de groep informanten in Nederland tegen de verwachting in duidelijk afwijkend gedrag: een cake wordt niet geassocieerd met *bolo*. De verklaring dat er in het geval van *bolo* 7 plaatjes aangewezen moesten worden, maar dat men hier heeft volstaan met het aanwijzen van enkele typische plaatjes, gaat niet op omdat het plaatje in de andere groepen wel aangewezen wordt. Het lijkt erop dat hier de T2 toch een rol speelt: het Nederlandse *cake* behoort wel tot de verzameling die aangeduid wordt met *gebak* in het algemeen, maar niet tot de verzameling die aangeduid wordt met *taart*. Het Portugese *bolo* wordt kennelijk met het Nederlandse concept [taart] verbonden. Ten slotte speelt vormgelijkenis met het Nederlands mogelijk een rol bij het plaatje \gevangeniscel\. Het Nederlandse woord daarvoor is *cel* en het Franse woord *prison*. Maar daarnaast blijkt *cela* tamelijk formeel Portugees te zijn, terwijl het gangbare woord *prisão* is.

Met betrekking tot de plaatjes \accu\ in categorie 1, \aardewerken beker\ in categorie 3, \kofferhandvat\ en \vleugel\ in categorie 4 blijkt dat ook in de referentiegroep minder vaak een verband wordt gelegd met het item, waardoor er amper verschil in gedrag zichtbaar is. Dit gedrag van de referentiegroep wordt nader geanalyseerd in stap 3 hierna.

De voorlopige conclusie na de eerste stap in de analyse is dat er nauwelijks of geen sprake is van taalverlies. De percentages in Tabel 5.9 geven aan dat de verschillen tussen de groepen klein zijn. Daarenboven blijkt dat de verschillen vooral veroorzaakt worden door slechts 4 plaatjes. Aangezien hier heel weinig is gevonden dat op taalverlies zou kunnen duiden, zijn er ook nauwelijks verschillen tussen de conceptuele categorieën gemeten.

Tabel 5.9: Combinatietaak. Aantal informanten dat ten onrechte GEEN verband legt tussen een item en een plaatje, ingedeeld naar land versus conceptuele categorie (Por = Portugal; Ned = Nederland; Fra = Frankrijk)

Categorie	Item	Plaatje (N=24)	Por n=13	Ned n=20	Fra n=20
1. $P=F \neq N$	<i>bateria</i>	\drumstel\	1	6	5
		\accu\	6	9	4
2. $P=N \neq F$	<i>bolo</i>	\cake\	0	7	1
		\slagroomtaart\	0	1	1
		\chocolade-taart\	0	3	2
3. $P \neq N=F$	<i>copo</i>	\plastic beker\	3	10	13
		\aardewerken beker\	2	5	4
	<i>menino</i>	\5-jarige jongen\	1	1	0
4. $P \neq N \neq F$	<i>asa</i>	\kofferhandvat\	7	7	8
		\vleugel van vogel\	6	8	5
		\oor van een kopje\	1	2	1
5. $P=N=F$	<i>condutor</i>	\chauffeur/bestuurder\	0	0	2
	<i>banda</i>	\harmonie, muzikanten\	0	0	3
	<i>cela</i>	\gevangenis\	2	1	20
	<i>cigarro</i>	\sigaret\	0	1	1
	<i>xaile</i>	\omslagdoek\	1	3	2
	<i>balcão</i>	\kruidenierstoonbank\	1	2	1
Aantal afwijkingen			31	66	73
Percentage (over 24 plaatjes * aantal informanten)			9,9%	13,8%	15,2%

De tweede stap bestond uit een analyse van de plaatjes waarbij ten onrechte een verband wordt gelegd tussen een item en een plaatje. Dat levert Tabel 5.10 op. Het verschil in gedrag tussen de referentiegroep en de migrantengroepen blijkt in Tabel 5.10 veel groter te zijn. In de referentiegroep wordt slechts 5 maal op een totaal van 273 benoemingen (13 informanten * 21 plaatjes) ten onrechte een verband gelegd tussen een mondeling aangeboden item en een plaatje. In de Nederlandse groep gebeurt dat 66 keer op een totaal van 420 (20 informanten * 21 plaatjes) en in Frankrijk 78 keer op een totaal van 420. In percentages uitgedrukt, komt dat neer op een kleine 2% in de referentiegroep, 15,7% in de Nederlandse groep en 18,6% in de Franse groep. De eerste conclusie is dat Tabel 5.10 betere scores van de referentiegroep laat zien dan Tabel 5.9.

Op itemniveau blijken de verschillen tussen de informanten in Nederland en de referentiegroep vooral veroorzaakt te worden door de plaatjes \Duracell batterij\ en \fietsstuur\ in categorie 1, \appelbeignets\ in categorie 2, \15-jarige jongen\ in categorie 3; \sigaar\ en \sjaal/das\ in categorie 5. In alle gevallen

verwijzen de plaatjes naar concepten die in hetzelfde betekenisveld liggen: \batterij\ en \accu\ leveren beide energie; \autostuur\ en \fietsstuur\ dienen allebei om een vervoermiddel te sturen; \appelbeignets\ en \gebak/taart\ zijn beide zoete lekkernijen in vaste vorm, waarbij fruit en suiker ingrediënten zijn; het verschil tussen een \15-jarige jongen\ en een \5-jarige jongen\ is leeftijd; \sigaar\ en \sigaret\ zijn beide rookwaar; een \omslagdoek\ en een \sjaal/das\ zijn kledingstukken die dienen als bescherming tegen de kou. De 4 plaatjes die verwijzen naar voorwerpen waaruit gedronken kan worden maar die niet met *copo* verbonden moeten worden, komen ook uit hetzelfde betekenisveld. Daar lijkt de Portugese conceptualisering echter ook aangepast te zijn aan de Nederlandse conceptualisering van drinkvoorwerpen, waarbij het aspect < vorm: geen oor > niet meer distinctief is.

Tabel 5.10: Combinatietaak. Aantal informanten dat ten onrechte een verband legt tussen een item en een plaatje, ingedeeld naar land versus conceptuele categorie (Por = Portugal; Ned = Nederland; Fra = Frankrijk)

Categorie	Item	Plaatje (N=21)	Por n=13	Ned n=20	Fra n=20
1. P=F≠N	<i>bateria</i>	\batterij\	1	12	1
		\fietsstuur\	0	6	3
2. P=N≠F	<i>bolo</i>	\chocolade-koekjes\	0	3	8
		\appelbeignets\	0	5	9
		\vanille-koekjes\	0	1	11
3. P≠N=F	<i>copo</i>	\kopje met oor\	0	1	0
		\theeglas met oor\	0	3	4
		\metalen beker met oor\	0	2	0
		\mok met oor\	0	3	0
4. P≠N≠F	<i>menino</i>	\15-jarige jongen\	0	7	6
	<i>prato</i>	\schotel bij kop\	2	4	8
5. P=N=F	<i>condutor</i>	\conducteur\	0	0	2
	<i>banda</i>	\drumstel\	0	3	5
		\cassette\	0	0	3
	<i>cela</i>	\telefooncel\	0	2	0
	<i>cigarro</i>	\sigaar\	2	6	8
	<i>xaile</i>	\das/sjaal\	0	4	2
		\hoofddoek\	0	1	0
	<i>balcão</i>	\balkon\	0	3	8
Aantal afwijkingen			5	66	78
Percentage (over 24 plaatjes * aantal informanten)			1,8%	15,7%	18,6%

De verschillen tussen de Franse groep en de referentiegroep doen zich vooral voor bij de plaatjes \chocolade-koekjes\, \vanillekoekjes\ en \appelbeignets\ die ten onrechte verbonden worden met het item *bolo* in categorie 2 en daarmee in de richting van de conceptualisering van het Franse *gâteau* gaan. Verder zien we meerdere malen afwijkend gedrag bij de plaatjes \theeglas\ en \15-jarige jongen\ in categorie 3; \schotel bij kop\ in categorie 4; \drumstel\, \sigaar\ en \balkon\ in categorie 5. In categorie 3 zijn de afwijkingen eveneens conform de hypothese en wordt het Portugese *copo* alleen verbonden met drinkvoorwerpen die van glas zijn: het aspect <vorm: geen oor> is niet meer distinctief, terwijl het aspect <materiaal: glas> dat nu wel is geworden. Hier is het adaptatieproces in de richting van T2 in Frankrijk dus verder gevorderd dan in Nederland, met als resultaat minder aangewezen plaatjes dan in Nederland waar het aspect <materiaal> nog geen distinctief kenmerk is geworden.

De plaatjes in categorie 5 die meerdere malen ten onrechte worden aangewezen, kunnen niet verklaard worden vanuit conceptuele adaptatie in de richting van T2. De plaatjes \drumstel\ en \sigaar\ verwijzen echter wel naar concepten in hetzelfde betekenisveld als \muzikanten\ respectievelijk \sigaret\. Deze samenvallende concepten zien we ook bij de informanten in Nederland en, voor wat \sigaar\ en \sigaret\ betreft, in de referentiegroep. In het geval van \balkon\ speelt wat anders: het Portugese *balcão* verwijst gewoonlijk naar het concept [toonbank], maar kan ook verwijzen naar [groot, ruim balkon], terwijl een normaal [balkon] aangeduid wordt met het Portugese *sacada* of *varanda*. Het Frans maakt dit onderscheid niet en het lijkt erop dat het distinctieve aspect <grootte> bij een aantal informanten in Frankrijk van minder belang is geworden. Het gedrag van enkele informanten in Nederland ten opzichte van dit plaatje lijkt ook in die richting te wijzen.

De voorlopige conclusie na de tweede stap in de analyse op itemniveau luidt dat het weinige taalverlies dat is gemeten, kan worden verklaard door adaptatie van concepten. Voor een deel gaat de adaptatie in de richting van T2. Voor een ander deel is de richting van de verandering minder duidelijk en lijkt er eerder sprake te zijn van een samenvallende concepten uit hetzelfde betekenisveld, waardoor een globaler concept ontstaat.

De derde stap in de analyse had betrekking op de 14 plaatjes die geen eenduidig gedrag in de referentiegroep laten zien (zie Tabel 5.9 en Tabel 5.10). Het is opvallend dat de afwijkingen in de referentiegroep vooral veroorzaakt worden door het niet aanwijzen van plaatjes: 11 plaatjes met 31 afwijkingen (zie Tabel 5.9). Er komen nauwelijks afwijkingen voor door ten onrechte aangewezen plaatjes: slechts 3 plaatjes met 5 afwijkingen (zie Tabel 5.10). In beide migrantengroepen zijn de percentages voor afwijkingen door ten onrechte aangewezen plaatjes daarentegen iets hoger dan de percentages voor afwijkingen veroorzaakt door het niet aanwijzen van plaatjes. Met andere woorden: in verhouding tot de referentiegroep leggen de informanten in de migrantengroepen vaker een verband tussen een item en een plaatje. Dat duidt op een proces

van adaptatie: de verzameling entiteiten die tot een concept behoort verandert niet zozeer door verlies, als wel door uitbreiding met nieuwe concepten. In het geval dat het adaptatieproces voldoende doorzet, zou dat uiteindelijk misschien wel kunnen leiden tot verlies, maar daar is in de hier beschikbare data nauwelijks of geen bewijs voor te vinden.

In Tabel 5.10 is te zien dat de plaatjes waarmee in de referentiegroep ten onrechte een verband wordt gelegd, alleen de plaatjes \batterij\ bij *bateria*, \schotel\ bij *prato* en \sigaar\ bij *cigarro* betreft. In alle gevallen lijkt er sprake te zijn van een samenvval van 2 concepten uit hetzelfde betekenisveld, waarbij een globaler concept ontstaat. Dit komt ook voor in beide migrantengroepen en kan dus los staan van de T2-contactsituatie. Daarentegen is het aantal plaatjes waarmee informanten in de referentiegroep geen verband leggen, aanzienlijk hoger. Wellicht hebben deze informanten de taak voldoende adequaat uitgevoerd geacht als ze 1 of meerdere plaatjes hebben aangewezen. Hoewel voorzichtigheid geboden is bij de interpretatie van deze afwijkingen, worden deze gegevens uit Tabel 5.9 hierna toch verder geanalyseerd.

Een plaatje dat ten onrechte niet aangewezen wordt door bijna de helft van de referentiegroep, is \accu\ bij het item *bateria* in categorie 1. Onder de migranten wordt het verband met *bateria* relatief vaker gelegd: in Nederland wijst ruim de helft dit plaatje aan en in Frankrijk wordt dit zelfs gedaan door 16 op de 20 informanten. De migrantengroepen handelen dus conform de hypothese die voor categorie 1 meer afwijkingen voorspelt bij de informanten in Nederland, daar de Nederlandse conceptualisering hier afwijkt van het Portugees. Het gedrag van de referentiegroep is vreemd, maar wordt mogelijk verklaard door gebruiksfrequentie op sprekersniveau: voor migranten die jaarlijks en veelal met de auto naar Portugal gaan, zijn onderdelen daarvan belangrijk en daarmee als concept prominent aanwezig. Dat geldt niet noodzakelijkerwijs voor de informanten in Portugal, die relatief minder vaak lange afstanden met de auto overbruggen. Opvallend is verder dat de plaatjes \kofferhandvat\ en vooral \vleugel van een vogel\ zo vaak niet worden aangewezen bij het item *asa*. Daarentegen wordt het plaatje \oor van een kopje\ juist door bijna alle informanten aangewezen, hoewel *asa* hier in oorsprong metaforisch van aard is. Mogelijk moet hier een verklaring gezocht worden in gebruiksfrequentie die voor de informanten in alle landen geldt: het oor van een kopje of van een pan is de meest voorkomende verwijzing voor *asa* in het dagelijks leven. Wat het plaatje \gevangeniscel\ betreft: het woord *cela* blijkt vrij formeel en is laag frequent; een gewoner woord in het Portugees is *prisão*. Het is denkbaar dat 2 informanten in de referentiegroep het woord *cela* niet echt kennen. Bovendien is het woord mondeling aangeboden en klinkt het identiek aan *sela* {zadel}. Mogelijk is men op zoek gegaan naar een plaatje met een paardenzadel en heeft men dit niet gevonden. Bij dit item gaven genoemde informanten in de referentiegroep namelijk aan dat het woord niet met een plaatje verbonden kon worden. Deze verklaring wordt mede ingegeven door het feit dat geen van de informanten in Frankrijk het plaatje \gevangeniscel\

aanwijst, maar 10 informanten wel een stukje van een fietszadel in het plaatje \fietsstuur\ ontdekken en aanwijzen. Het Franse *selle* kan zowel een paarden- als fietszadel zijn, wat in het Portugees *sela* respectievelijk *selim* is. Ten slotte kan het niet aanwijzen van de plaatjes \plastic beker\ en \aardewerken beker\ door enkele informanten in de referentiegroep misschien worden verklaard door het belang van het kenmerk <materiaal: glas>: hoewel niet distinctief, hoort het kennelijk wel bij het prototype van *copo*. Misschien ook hebben zij de plaatjes voor wat anders aangezien of vonden ze aanwijzing hiervan overbodig, omdat ze al andere plaatjes hadden aangewezen die duidelijk een *copo* weergaven zoals het plaatje \glas met limonade\.

De berekening van de gemiddelde scores per land, per categorie en per plaatje, met de bedoeling de verwachtingen per conceptuele categorie voor de verschillende groepen te toetsen, is weergegeven in Tabel 5.11. Daarbij is ook aangegeven of de gevonden verschillen significant zijn.

Tabel 5.11: *Combinatietaak. Gemiddelde scores en standaarddeviaties per categorie per land (n = informanten; N = aantal plaatjes)*

Categorie		Portugal n=13	Nederland ¹⁾ n=20	Frankrijk ²⁾ n=20
1.	P=F≠N N=5	gemiddelde st. deviatie	0,88 0,19	0,67 0,22
2.	P=N≠F N=6	gemiddelde st. deviatie	1,00 0,00	0,83 0,12
3.	P≠N=F N=9	gemiddelde st. deviatie	0,95 0,09	0,82 0,16
4.	P≠N≠F N=8	gemiddelde st. deviatie	0,85 0,22	0,86 0,16
5.	P=N=F N=17	gemiddelde st. deviatie	0,97 0,05	0,91 0,09
Totaal N=45		gemiddelde st. deviatie	0,94 0,13	0,84 0,15
				0,81 0,20

¹⁾ Voor de categorieën 2 en 3 blijken de verschillen tussen de informantengroep in Nederland en de referentiegroep in Portugal significant ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means).

²⁾ Voor de categorieën 2 en 5 blijken de verschillen tussen de informantengroep in Frankrijk en de referentiegroep in Portugal significant ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means).

Zoals al vermeld, zijn de verschillen in gedrag tussen de groepen klein. Toetsing op significantie ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means) laat het volgende zien:

- a. De verschillen tussen de groepen in categorie 1 zijn net niet significant, hoewel de gemiddelde score in de Nederlandse groep volgens verwachting lager is dan de scores in de andere 2 groepen.
- b. In categorie 2 is het gedrag van de referentiegroep enerzijds en beide migrantengroepen anderzijds significant verschillend; het verschil in gemiddelde scores tussen de groepen in Nederland en Frankrijk is echter niet significant. De gemiddelde score van de Franse groep is het laagst en dat is conform de hypothese, aangezien in deze categorie de conceptualisering van het Frans afwijkt van het Portugees. Dat er geen significant verschil is tussen de gemiddelde scores van de Nederlandse groep en de Franse groep, maar wel tussen de Nederlandse groep en de referentiegroep gaat echter tegen de verwachting in. De significantie wordt hier echter veroorzaakt door het gedrag ten opzichte van het plaatje \cake\ dat in Nederland niet met het Portugese *bolo* wordt geassocieerd.
- c. Het verschil tussen de Franse groep en de referentiegroep is in categorie 3 net niet significant. Daarentegen gedraagt de Nederlandse groep zich hier conform de hypothese significant anders dan de referentiegroep. Nader onderzoek wijst uit dat de Nederlandse groep met name meer plaatjes aanwijst bij het item *copo*, waaruit blijkt dat het aspect <vorm: geen oor> niet meer distinctief is. Daarentegen wijst de Franse groep een deel van dezelfde plaatjes niet aan, omdat daar het aspect <materiaal: glas> kennelijk distinctief is geworden: het plaatje \theeglas met oor\ wordt namelijk wel geassocieerd met het Portugese *copo*, maar de plaatjes \plastic beker zonder oor\, \aardewerken beker zonder oor\, \kopje met oor\, \metalen beker met oor\ en \mok met oor\ worden daarmee niet geassocieerd omdat ze geen van alle van glas zijn. Paradoxaal genoeg is het effect dat het verschil tussen de referentiegroep en de Franse groep leidt tot een hoger gemiddelde score dan de Nederlandse groep en het verschil met de referentiegroep net niet significant is. Daarentegen blijkt het verschil tussen de referentiegroep en de Nederlandse groep wel significant, omdat het aspect <vorm: geen oor> niet meer distinctief is maar het aspect <materiaal: glas> nog amper een rol speelt, al zijn de eerste tekenen wel aanwezig: het Portugese *copo* wordt ook in Nederland ten onrechte minder vaak verbonden met de plaatjes \plastic beker\ en \aardewerken beker\.
- d. De verschillen in categorie 4 tussen de groepen onderling zijn niet significant. Categorie 4 is echter een categorie waar in geval van taalverlies juist significante verschillen worden verwacht, omdat de conceptualisering in elk van de drie talen verschillend is. Opvallend is echter de verhoudingsgewijs lage gemiddelde score van de referentiegroep in deze categorie, die ervoor zorgt dat er geen significant verschil is met de gemiddelde scores

van beide migrantengroepen. De relatief lage gemiddelde score in de referentiegroep is vooral te wijten aan het niet verbinden van de plaatjes \vleugel van een vogel\ en \kofferhandvat\ met het Portugese item *asa*. Er is al geopperd dat de redenen daarvoor misschien te vinden zijn in frequentie op sprekersniveau: *asa* als \oor van een kopje\ komt veel frequenter voor dan *asa* als \vleugel\ of \kofferhandvat\. Dat verklaart dan eveneens waarom diezelfde plaatjes ook in beide migrantengroepen minder geassocieerd worden met *asa* dan \oor van een kopje\. Geen significant verschil tussen de Nederlandse en de Franse groep is conform de verwachtingen: een even hoge score zou in categorie 4 immers verklaard worden door adaptatie in verschillende richtingen.

- e. Tegen de verwachting in levert categorie 5 wel significante verschillen op tussen de referentiegroep en de Franse groep ($p < 0,05$). Conform de hypothese zijn daarentegen de verschillen tussen de referentiegroep en de Nederlandse groep, en tussen de Nederlandse en de Franse groep niet significant. Significantie blijkt hier veroorzaakt te worden door het item *cela* dat niet verbonden wordt met het plaatje \gevangeniscel\: als dit plaatje uit de analyse verwijderd wordt, is er geen sprake meer van een significant verschil.

Concluderend kan vastgesteld worden dat de significantie sterk bepaald wordt door het gedrag van de referentiegroep in categorie 1, 3 en 4. Dit komt mede doordat de verschillen tussen de groepen klein zijn. Bovendien blijken concepten ook in de referentiegroep te kunnen samenvallen tot een globaler concept, zoals bij de plaatjes \accu\ en \batterij\, \bord\ en schotel\, en \sigaar\ en \sigaret\. Ook kan het voorkomen dat er geen verband wordt gelegd tussen plaatjes en een aangeboden item, zoals in het geval van \vleugel\ en \kofferhandvat\ met het Portugese *asa*. Het samenvallen van concepten tot een globaler concept en het niet associëren van bepaalde plaatjes met bepaalde items kan dus niet zonder meer als verlies worden beschouwd. Daar waar wel duidelijk sprake is van verlies, blijken de toch al kleine verschillen maar voor een deel te berusten op conceptuele adaptatie in de richting van T2. Dat is onder meer het geval bij plaatjes van drinkvoorwerpen met een oor die geassocieerd worden met het Portugese *copo* of bij het plaatje \15-jarige jongen\ dat geassocieerd wordt met het Portugese *menino*, terwijl de referentiegroep dat verband niet legt omdat een 15-jarige jongen in Portugal gewoonlijk wordt aangeduid met *rapaz*. Voor een deel ook blijken de verschillen wel als verlies te kunnen worden aangemerkt, maar kunnen ze niet verklaard worden door conceptuele adaptatie in de richting van T2. Dat is het geval bij de meeste afwijkingen in categorie 5 en, voor wat betreft de Franse groep, ook bij afwijkingen in categorie 1. Vormgelijkenis lijkt daarbij een rol te spelen. Deze factor wordt nader geanalyseerd in 5.6.

5.3 BENOEMINGSTAAK

De benoemingstaak is afgenomen bij 53 informanten en bestaat uit 102 plaatjes die de informanten moesten benoemen. De plaatjes corresponderen met 108 benamingen en zijn in 4.3.4 als volgt verdeeld over de categorieën:

Tabel 5.12: *Benoemingstaak. Aantal plaatjes en benamingen per categorie*

Categorie						Plaatjes	Benamingen
1.	P	=	F	≠	N	32	33
2.	P	=	N	≠	F	7	9
3.	P	≠	N	=	F	11	13
4.	P	≠	N	≠	F	20	21
5.	P	=	N	=	F	32	32
Totaal						102	108

Zoals in 4.3.4 is vermeld, hebben 6 plaatjes méér dan 1 benaming. Dat is het geval met de plaatjes \metselende man\, \koekenpan\, \wastafel\, \handveger\, \flesopener\ en \auto\. Het eerste plaatje is op grond van de verkregen data ingedeeld bij categorie 3: het merendeel van de informanten vatte de activiteit niet op als [bouwen], maar als [metselen]. Het plaatje \koekenpan\ kan worden aangeduid met het ongelede woord *sertã* en met de afleiding *frigideira* en beide aanduidingen horen thuis in categorie 4. Het plaatje \flesopener\ wordt aangeduid met de samenstelling *abre-garrafas* en kan in het Frans zowel met de afleiding *décapsuleur* (categorie 2) als met de samenstelling *ouvre-bouteille* (categorie 5) worden aangeduid. Op grond van de verkregen data in Frankrijk is het plaatje bij de analyses ingedeeld in categorie 5. Dat is eveneens het geval met het plaatje \auto\ dat gewoonlijk met het ongelede woord *carro* (categorie 5) wordt aangeduid maar ook aangeduid kan worden met de afleiding *automóvel* (categorie 5 of 2, afhankelijk van de combinatie *automóvel/automobiel/automobile* of de combinatie *automóvel/auto(mobiel)/voiture*). De verkregen data bij dit plaatje leverden namelijk geen afwijkende benamingen op. Ten slotte vormden de alternatieve benamingen van de plaatjes \wastafel\ en \handveger\ geen probleem omdat ze in beide gevallen in dezelfde categorie moeten worden ingedeeld.

5.3.1 Verwachtingen

Conform de hypothese, zijn de verwachtingen:

1. dat de informanten in Frankrijk in geval van taalverlies plaatjes die op grond van de benaming zijn ingedeeld in categorie 2, 3 of 4, anders zullen benoemen, dat wil zeggen in overeenstemming met de Franse conceptuering;

2. dat de informanten in Frankrijk geen noemenswaardig taalverlies vertonen bij plaatjes die zijn ingedeeld in categorie 1 en 5, daar in deze categorieën geen sprake is van een van het Portugees afwijkende conceptualisering in het Frans;
3. dat de informanten in Nederland in geval van taalverlies plaatjes die op grond van de benaming zijn ingedeeld in categorie 1, 3 of 4, anders zullen benoemen, dat wil zeggen in overeenstemming met de Nederlandse conceptualisering;
4. dat de informanten in Nederland geen noemenswaardig taalverlies laten zien bij de plaatjes die zijn ingedeeld in categorie 2 en 5, daar in deze categorieën geen sprake is van een van het Portugees afwijkende conceptualisering in het Nederlands.

5.3.2 Analyse van de data

Alle benoemingen zijn uiteindelijk gecodeerd naar 0 voor juiste benoeming en naar 1 voor afwijkende benoeming.

Vooraf wordt opgemerkt dat de eerste analyses van de data uit de benoemingstaak opnieuw laten zien dat er weinig taalverlies is te vinden. De variatie binnen de 3 informantengroepen blijkt opnieuw groter dan tussen de 3 informantengroepen. Deze variatie is ook hier nauwelijks interpreteerbaar gebleken. Hierna worden de analyses besproken die zijn uitgevoerd.

Schaalanalyses

Evenals bij de data die verkregen zijn uit de correctietaak en de combinatietask, is begonnen met multi-dimensionele schaaanalyses (Alscal - Kruskal's Stress Formula 1) op het niveau van de items en op het niveau van de informanten. Maar ook in dit geval leverden de schaaanalyses nauwelijks interpreteerbare resultaten op. Besloten is dan ook om aanvullende analyses uit te voeren en de data expliciet te analyseren vanuit het perspectief van de conceptuele hypothese, met als onafhankelijke variabelen het land van verblijf en de conceptuele categorieën.

Gemiddelde scores

Allereerst zijn de gemiddelde scores en de standaarddeviaties per groep berekend. Met andere woorden, het land van verblijf was de onafhankelijke variabele.

De resultaten zijn weergegeven in Tabel 5.13. Evenals bij de multidimensionele schaaanalyses valt ook hier op dat er weinig verschil is tussen de referentiegroep in Portugal en de groepen informanten in Frankrijk en Nederland. Conform de verwachting laat Tabel 5.13 zien dat de referentiegroep in Portugal het beste scoort met een gemiddelde van 93,2 goede benoemingen op 102 plaatjes. De informanten in Nederland komen op de tweede plaats met gemiddeld 89,4 goede benoemingen en de informanten in Frankrijk scoren het

laagst met gemiddeld 81,8 goede benoemingen. Hoewel de verschillen tussen de groepen klein zijn, blijken ze significant ($p < 0,01$ op basis van Difference of Means). Verder is de standaarddeviatie in Portugal het kleinst en in Frankrijk het grootst, waarmee aangegeven wordt dat de variatie in benoemingen in Frankrijk het grootst is.

Tabel 5.13: *Benoemingstaak. Gemiddelde scores en standaarddeviaties per land (n = aantal informanten)*

Portugal (n = 13)	gemiddelde standaard deviatie	93,2 3,2
Nederland (n = 20)	gemiddelde standaard deviatie	89,4 4,5
Frankrijk (n = 20)	gemiddelde standaard deviatie	81,8 5,0
Totaal (n = 53)	gemiddelde standaard deviatie	87,4 6,4

Vervolgens is de conceptuele categorie zoals gedefinieerd in dit onderzoek (zie 3.2) als tweede onafhankelijke variabele ingevoerd. Indien verlies door een afwijkende conceptualisering in T2 zou kunnen worden verklaard, zouden verschillen in gemiddelde scores tussen de Franse groep en de referentiegroep in Portugal zich namelijk vooral voor moeten doen bij categorieën 2, 3 en 4. De verschillen in gemiddelde scores tussen de Nederlandse groep en de referentiegroep zouden in dat geval vooral moeten liggen bij de categorieën 1, 3 en 4. Om deze veronderstelling te kunnen toetsen, zijn de gemiddelde scores en standaarddeviaties ook per categorie berekend. De gemiddelde scores per land en per categorie zijn weergegeven in Tabel 5.14.

Conform de verwachtingen blijkt uit Tabel 5.14 dat de referentiegroep in alle categorieën de hoogst gemiddelde scores haalt. Ook conform de verwachtingen is dat de verschillen tussen de gemiddelde scores van de referentiegroep en die van de informanten in Nederland groter zijn in de categorieën 1, 3 en 4 dan in de categorieën 2 en 5. In de eerst genoemde categorieën wijkt de conceptualisering in het Nederlands namelijk af van de conceptualisering in het Portugees, terwijl dat in de laatst genoemde categorieën niet het geval is. Eveneens conform de verwachtingen zijn de verschillen tussen de gemiddelde scores van de referentiegroep en de gemiddelde scores van de informanten in Frankrijk ook groter in de categorieën 2, 3 en 4, dat wil zeggen de categorieën waar de conceptualisering in het Portugees afwijkt van de conceptualisering in het Frans. De verschillen in gemiddelde scores zijn hier echter, met uitzondering van categorie 4, minder groot ten opzichte van de verschillen in gemiddelde scores in de categorieën 1 en 5. Opmerkelijk is dat de gemiddelde scores van

de informanten in Nederland in alle categorieën beter zijn dan de gemiddelde scores in Frankrijk. Dat geldt dus ook voor categorie 1, waar de conceptualisering in het Nederlands afwijkt en de Portugese en Franse conceptualisering overeenkomen.

Tabel 5.14: Benoemingstaak. Gemiddelde scores en standaarddeviaties per categorie per land (n = informanten; N = aantal plaatjes)

Categorie			Portugal $n=13$	Nederland $n=20$	Frankrijk ^{1) 2)} $n=20$
1. $P=F \neq N$ $N=32$	gemiddelde		0,93	0,89	0,85
	st. deviatie		0,13	0,16	0,17
2. $P=N \neq F$ $N=7$	gemiddelde		0,82	0,80	0,74
	st. deviatie		0,31	0,32	0,35
3. $P \neq N=F$ $N=11$	gemiddelde		0,90	0,82	0,77
	st. deviatie		0,11	0,18	0,18
4. $P \neq N \neq F$ $N=20$	gemiddelde		0,89	0,84	0,65
	st. deviatie		0,16	0,24	0,27
5. $P=N=F$ $N=32$	gemiddelde		0,94	0,92	0,87
	st. deviatie		0,17	0,16	0,21
Totaal $N=102$	gemiddelde		0,91	0,88	0,80
	st. deviatie		0,16	0,19	0,23

¹⁾ Voor de categorieën 1, 3, 4 en 5 blijken de verschillen tussen de informantengroep in Frankrijk en de referentiegroep in Portugal significant te zijn ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means).

²⁾ Voor de categorieën 4 en 5 blijken de verschillen tussen de informantengroep in Frankrijk en de informantengroep in Nederland significant te zijn ($p < 0,05$ op basis van Difference of Means).

De verschillen tussen de referentiegroep in Portugal en de groep in Frankrijk blijken voor alle categorieën, behalve categorie 2, significant ($p < 0,05$). Daarentegen zijn de verschillen tussen de referentiegroep en de Nederlandse groep nergens significant. Het laatste komt mede doordat in de referentiegroep eveneens een aantal afwijkende benoemingen voorkomt. Aangezien de verschillen tussen de groepen door een aantal plaatjes worden veroorzaakt, is het interessant om te kijken welke plaatjes voor die verschillen zorgen. Daartoe zijn alle plaatjes uit de data gelicht die door minimaal 3 van de 20 informanten per immigratieland afwijkend werden benoemd. De afwijkende benoemingen zijn vervolgens per categorie nader geanalyseerd en ingedeeld naar type afwijking, dat wil zeggen: afwijkingen van conceptuele aard, afwijkingen die door

vormgelijkenis lijken te worden veroorzaakt, afwijkingen in de vorm van omschrijving, afwijkingen bestaande uit benamingen uit hetzelfde betekenisveld⁷ en afwijkingen in de vorm van niet-benoeming. Andersoortige afwijkingen, waaronder andere interpretaties van plaatjes en versprekingen, zijn bij de "overige" ingedeeld. Ten slotte komt het bij twee plaatjes voor dat benoemingen die aanvankelijk voor een afwijking werden gehouden, toch bestaande en correcte benamingen in het Portugees zijn. Zij zijn ingedeeld bij de categorie "synoniem". Het betreft de benaming *tira-cápsulas* naast *abre-garrafas* voor het plaatje \flesopener\ in categorie 5 en de benaming *calções* naast *calção* voor het plaatje \korte broek\ in categorie 4. *Tira-cápsulas* is een bestaande technische term voor [flesopener] en *calções* komt vrij algemeen voor naast *calção*, al spreken kleermakers en kledingverkopers van *calção* en wordt de laatste benaming door 9 van de 13 informanten in de referentiegroep gegeven.

De informantengroep in Nederland

De items die door minimaal 3 informanten in Nederland afwijkend worden benoemd, zijn weergegeven in Tabel 5.15. Nadere analyse van deze items levert Tabel 5.16 op. Vergelijking van het totaal aantal afwijkingen per categorie in de Nederlandse groep wijst duidelijk in de richting van de conceptuele hypothese.

Het aantal plaatjes dat door minimaal 3 informanten in Nederland afwijkend wordt benoemd is 28 op een totaal van 102. Samen zorgen deze 28 plaatjes voor 197 afwijkende benoemingen in de Nederlandse groep, ofwel minder dan 10% op een totaal van 2040 benoemingen in deze groep (20 informanten * 102 plaatjes). Van de afwijkende benoemingen blijkt ruim 32% uit conceptuele aanpassingen te bestaan, bijna 25% bestaat uit omschrijvingen en bijna 17% wordt gevormd door woorden uit hetzelfde betekenisveld. Inclusief een kleine 6% toch bestaande en correcte benamingen (10 keer *calções* en 1 keer *tira-cápsulas*), is daarmee 80% van de afwijkende benoemingen verklaard.

---

⁷ Neem *blikopener* in plaats van *flesopener* of *stekker* in plaats van *stopcontact*.

Tabel 5.15: Benoemingstaak. Plaatjes met minimaal 3 afwijkende benoeringen in de Nederlandse groep

Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen	Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen
1. $P=F \neq N$	\dweilen\	8	4. $P \neq N \neq F$	\korte broek\	13
	\was ophangen\	3		\wc-bril\	6
	\wastafel\	10		\koekenpan\	7
	\spoelbak\	8		\fototoestel\	4
	\lage steelpan\	5		\boekenkast\	13
	\zitbank\	10		\stoplicht\	8
	\zakmes\	4		\haaknaald\	13
	\lichtknop\	3	5. $P=N=F$	\stekker\	4
2. $P=N \neq F$	\stopcontact\	7		\ramen wassen\	4
	\sok\	3		\kurkentrekker\	3
	\aanrecht\	10		\flesopener\	16
3. $P \neq N=F$	\schaar\	5		\vaas\	4
	\metselen\	4			
	\T-shirt\	11			
	\douche\	6			
	\beker met oor\	5			

Tabel 5.16: Benoemingstaak. Plaatjes die in Nederland door minimaal 3 informanten anders worden benoemd, met vermelding van het aantal afwijkende benoeringen op een totaal van 2040, ingedeeld naar type afwijking (N = totaal aantal plaatjes; n = aantal plaatjes met meer dan 3 afwijkende benoeringen)

Categorie	1	2	3	4	5	Totaal	%
N	32	7	11	20	32	102	100,0
n	9	3	4	8	4	28	27,0
Conceptuele aanpassing	20	5	11	25	3	64	32,5
Vormgelijkenis met T2	0	1	0	3	4	8	4,0
Omschrijving	14	2	9	16	8	49	24,9
Benaming uit hetzelfde betekenisveld	13	8	2	6	4	33	16,8
Overige	10	1	4	1	7	23	11,7
Synoniem	0	0	0	10	1	11	5,6
Informant zegt het niet te weten	1	1	0	7	0	9	4,6
Totaal	58	18	26	68	27	197	9,7

De afwijkingen van conceptuele aard komen vooral voor in de categorieën 1, 3 en 4, waar ze gezien de aantallen per type afwijking ook steeds de belangrijkste oorzaak van de afwijkingen zijn. In categorie 2 komt weliswaar 5 keer een afwijking van conceptuele aard voor, maar het betreft slechts één item, te weten *tesoura* {schaar} dat in die gevallen met *tesouras* {scharen} wordt aangeduid als zou het een plurale tantum betreffen. Dit kan echter niet vanuit de T2, het Nederlands, worden verklaard. In categorie 5 komt 3 keer een

conceptuele afwijking voor, eenmaal bij het plaatje \kurkentrekker\ en tweemaal bij het plaatje \flesopener\. In alle gevallen wordt niet de gebruikelijke samenstelling met *abre-* [ww *openen*, 3de persoon ev] als eerste lid gegeven, maar een omschrijving met het woord *abridor* [zn *opener*]. *Abridor* komt niet voor in de data van de referentiegroep en van de informantengroep in Frankrijk. Kennelijk is hier de conceptualisering onder invloed van het Nederlands aangepast, waarbij de focus niet meer zozeer gericht is op de handeling van het openen als wel op het object dat die handeling mogelijk maakt. Indien deze veronderstelling correct is, zou dat betekenen dat de indeling in categorieën op grond van morfeem, afleiding, samenstelling of omschrijving nog te grof is: het Portugese *abre-garrafas* en het Nederlandse *flesopener* zijn weliswaar beide samenstellingen en om die reden in categorie 5 ingedeeld, maar de conceptualisering van de samenstellende delen is verschillend tussen het Portugees en het Frans enerzijds en het Nederlands anderzijds. Op grond van dit verschil zouden \flesopener\ en \kurkentrekker\ dan mogelijk in categorie 1 moeten worden ingedeeld, namelijk de categorie waar de conceptualisering van het Portugees en het Frans afwijkt van de conceptualisering in het Nederlands. Deze veronderstelling kan echter niet getoetst worden met de beschikbare data: het aantal samenstellingen is daarvoor te klein.

De afwijkingen door vormgelijkenis zijn in de Nederlandse groep te verwaarlozen (4%). Zoals al gesteld in 4.3.6, is dit gegeven te verklaren door de grotere taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Nederlands. De overige afwijkingen bestaan voornamelijk uit: (a) een andere interpretatie van het plaatje, zoals bij \metselende man\ waar *colocar/pôr tijolo* {bakstenen leggen/plaatsen} wordt gezegd in plaats van *assentar tijolo* {metselen} of *construir* {bouwen}; (b) hybriden zoals *abre-cápsulas* {doppen-opener} en *abre-rolhas* {kurken-opener} in plaats van *abre-garrafas* {flesopener}; (c) een meer globale aanduiding zoals *limpar o chão* {de vloer schoonmaken} in plaats van *passar o pano* {dweilen} en *limpar os vidros* {ruiten schoonmaken} in plaats van *lavar os vidros* {ruiten wassen}.

De voorlopige conclusie voor de Nederlandse groep is dat er weinig verlies op morfo-lexicaal vlak optreedt en dat het verlies gemeten in de vorm van afwijkende benoemingen vooral van conceptuele aard is (32,5%). Omschrijving en benoeming in de vorm van benamingen uit hetzelfde betekenisveld zorgen samen ook voor een behoorlijk deel van de afwijkende benoemingen (41,7%), maar deze soorten afwijkingen blijken eveneens in de referentiegroep voor te komen (zie bespreking aldaar) en kunnen daarom niet zonder meer als verlies worden beschouwd.

De informantengroep in Frankrijk

De items die door minimaal 3 informanten in Frankrijk afwijkend worden benoemd, zijn weergegeven in Tabel 5.17.

Tabel 5.17: Benoemingstaak. Plaatjes met minimaal 3 afwijkende benoeringen in de Franse groep

Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen	Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen
1. $P=F \neq N$	\gras maaien\	3	4. $P \neq N \neq F$	\stofzuigen\	16
	\wc-pot\	5		\breien\	11
	\wastafel\	8		\fietsen\	4
	\spoelbak\	20		\paardrijden\	4
	\hoge pan\	3		\korte broek\	8
	\lage steelpan\	5		\wc-bril\	10
	\(stoffer en) blik\	3		\fornuis\	3
	\zakmes\	3		\koekenpan\	10
	\zitbank\	3		\boekenkast\	19
	\klosje garen\	3		\stoplicht\	9
	\ritssluiting\	3		\haaknaald\	15
	\lichtknop\	6		\nijptang\	7
	\stopcontact\	12		\schroevendraaier\	3
	\koplamp\	12		\stekker\	11
2. $P=N \neq F$	\jas\	4	5. $P=N=F$	\boormachine\	4
	\aanrecht\	13		\rolstoel\	3
	\schaar\	8		\ramen wassen\	9
3. $P \neq N=F$	\metselen\	10		\zich wassen\	6
	\piano spelen\	5		\muts\	7
	\T-shirt\	11		\flesopener\	18
	\douche\	3		\vaas\	10
	\beker\	9		\schroef\	3
	\fototoestel\	7		\moer\	6
	\kapstok\	6			
	\harmonie\	3			

Nadere analyse van deze items levert de gegevens in Tabel 5.18 op. Allereerst valt op dat het totaal aantal afwijkingen in de Franse groep in alle conceptuele categorieën hoger is dan in de Nederlandse groep (vergelijk Tabel 5.18 en Tabel 5.16). Verder wijst vergelijking van het totaal aantal afwijkingen per categorie in Tabel 5.18, met uitzondering van categorie 4, niet in de richting van de conceptuele hypothese. Kijken we daarentegen naar de percentages per type afwijking, dan blijkt dat afwijking van conceptuele aard wederom de voornaamste oorzaak is van afwijkende benoeringen. Het totale percentage, te weten: 33,1%, is zelfs bijna gelijk aan het percentage binnen de Nederlandse groep (32,5%). Ook in de Franse groep vormt omschrijving (16,7%) de tweede oorzaak van afwijkingen, maar deze wordt op de voet gevolgd door afwijkingen die veroorzaakt lijken te zijn door vormgelijkenis (15,3%). Benoeming uit hetzelfde betekenisveld als oorzaak voor afwijkingen komt met 13,3% op de vierde plaats. Het percentage overige afwijkingen is weer opmer-

kelijk gelijk aan het percentage bij de Nederlandse groep: 11,6% respectievelijk 11,7%.

Als we nu kijken naar de afwijkingen per categorie, dan blijkt uit Tabel 5.18 dat categorie 5 geen afwijkende benoemeningen laat zien die conceptueel van aard zijn. Dit is conform verwachting. De afwijkende benoemeningen in categorie 1 die conceptueel van aard zijn, blijken terug te voeren op 2 items. Het ene item betreft het plaatje \lage steelpan\ dat 5 keer als *panela* in plaats van *tacho* wordt aangeduid. Het lijkt erop dat de kenmerken <laag> en <steel>, die in het plaatje zeker niet over het hoofd gezien konden worden, minder belangrijk zijn geworden als distinctieve kenmerken. Mogelijk ligt de oorzaak daarvan toch in een afwijkende conceptualisering tussen het Frans en het Portugees: het Franse *casserole* blijkt zowel voor bepaalde hoge als voor bepaalde lage pannen gebruikt te kunnen worden. Het andere item betreft het plaatje \zakmes\ dat niet met het morfeem *canivete* wordt aangeduid, maar 3 keer met een omschrijving, te weten: *faca de bolso*, *navalha de bolso* en *canivete de bolso*. Omdat in alle gevallen met *bolso* verwezen wordt naar de bewaarplaats van een zakmes, namelijk in de zak van een kledingstuk, lijkt het erop dat dit aspect belangrijker is geworden in de conceptualisering van de betreffende informanten. Deze aanpassing kan echter moeilijk verklaard worden vanuit de T2, dat wil zeggen vanuit de conceptualisering van het Franse *canif*⁸.

Tabel 5.18: Benoemingstaak. Plaatjes die in Frankrijk door minimaal 3 informanten anders worden benoemd, met vermelding van het aantal afwijkende benoemeningen op een totaal van 2040, ingedeeld naar type afwijking (N = totaal aantal plaatjes; n = aantal plaatjes met meer dan 3 afwijkende benoemeningen)

Categorie	1	2	3	4	5	Totaal	%
N	32	7	11	20	32	102	100,0
n	14	3	8	16	7	48	47,1
Conceptuele aanpassing	11	8	19	79	0	117	33,1
Vormgelijkenis met T2	21	0	7	8	18	54	15,3
Omschrijving	16	6	16	10	11	59	16,7
Benaming uit hetzelfde betekenisveld	10	6	3	15	13	47	13,3
Overige	15	4	5	6	11	41	11,6
Synoniem	0	0	0	8	2	10	2,8
Informant zegt het niet te weten	6	1	4	11	4	26	7,3
Totaal	79	25	54	137	59	354	17,4

⁸ Opmerkelijk is dat tussen het Portugese *canivete* en het Franse *canif* niet alleen sprake is van eenzelfde conceptualisering, maar ook van vormgelijkenis.

Met betrekking tot categorie 2 zijn alle afwijkingen die conceptueel van aard zijn, terug te voeren op het plaatje \schaar\ en dat is conform verwachting. De andere afwijkingen betreffen de plaatjes \jas\ (n=4) en \aanrecht\ (n=13), maar deze afwijkingen blijken niet van conceptuele aard. In het geval van \jas\ wordt 4 keer voor een woord uit hetzelfde betekenisveld gekozen. Bij \aanrecht\ wordt 6 maal uitgeweken naar een omschrijving, 2 keer naar een woord uit hetzelfde betekenisveld en 3 keer naar iets anders.

In categorie 3 zijn afwijkingen van conceptuele aard wel het hoogst in aantal, maar is het totale aantal afwijkingen -net als in categorie 2- relatief klein. Conceptuele afwijkingen doen zich 10 keer voor bij het plaatje \metselen\, waarbij het concept van het Franse *monter* 3 keer verbonden lijkt te worden met het Portugese werkwoord *montar*. Het Portugese *montar* kan echter alleen in de betekenis worden gebruikt van: (a) bestijgen, erop gaan zitten: *montar um cavalo, uma bicicleta* {op een paard, fiets gaan zitten}; (b) monteren, in elkaar zetten: *montar um aparelho* {een apparaat in elkaar zetten}; (c) opzetten: *montar uma casa de negócios* {een zaak opzetten}. Daarentegen kan het Franse *monter* ook worden gebruikt in een constructie als *monter un mur* {een muur bouwen}. Het plaatje \metselen\ wordt ook 4 keer benoemd met *pousar tijolo*, waarbij het Franse concept *poser* in *poser une brique* {een baksteen metselen} verbonden lijkt te worden met het Portugese *pousar* {rusten, plaatsen, neerleggen, landen}, en het 3 keer wordt omschreven. Verder komen er 5 afwijkende benoemingen voor bij het plaatje \piano spelen\: 4 keer *jogar piano* {piano gooien} en 1 keer *fazer piano* {piano maken} in plaats van *tocar piano*. Het plaatje \fluit spelen\ levert slechts 2 afwijkende benoemingen op en is dus niet in Tabel 5.18 opgenomen; ook daar wordt echter 2 keer *jogar flauta* {fluit gooien} in plaats van *tocar flauta* {fluit spelen} gebruikt. *Duche* of *ducha* {speciale douche in kuuroord} komt driemaal voor in plaats van *chuveiro* {gewone douche, afleiding van *chuva*: regen} en *copo* {glas/beker zonder oor} in plaats van *caneca* {glas/beker met oor} wordt 4 keer genoemd. In het laatste geval lijkt adaptatie plaatsgevonden te hebben gevonden in de richting van het Frans, waarbij materiaal een belangrijker aspect is dan vorm⁹. Afwijkingen die niet van conceptuele aard zijn, doen zich voor bij de plaatjes \metselen\, \T-shirt\, \beker\, \fototoestel\, \kapstok\ en \harmonie\. Omschrijving is daarbij de meest voorkomende afwijking. Daarnaast lijkt ook vormgelijkenis een rol te spelen, met name bij het plaatje \beker\ dat met *tassa/taça*¹⁰ met *aparelho* naar analogie van het Franse *appareil*.

⁹ In het geval van *duche/ducha* zou vormgelijkenis een versterkende rol kunnen spelen, maar de afwijkende benoemingen bij het eerder besproken plaatje \zakmes\ in categorie 1 lijken tegenbewijs voor deze veronderstelling.

¹⁰ *Taça* bestaat in het Portugees wel in de betekenis van bokaal en wedstrijdbeker. Het is echter niet erg aannemelijk dat de conceptualisering van *taça* zo is aangepast dat een niet wijd-uitlopende beker met oor en zonder voet er ook onder valt. Vormgelijkenis met het Franse *tasse* ligt meer voor de hand als oorzaak voor deze afwijking.

Geheel in overeenstemming met de verwachtingen zijn de afwijkingen in categorie 4, die voor het overgrote deel conceptueel van aard zijn. Alleen de plaatjes \schroef\, \stekker\ en \boormachine\ leveren afwijkende benoemen op die geen van alle conceptueel van aard zijn. Benamingen uit hetzelfde betekenisveld, omschrijvingen of een benoeming die terug is te voeren op vormgelijkenis met het Frans vormen hier de afwijkingen.

De voorlopige conclusie voor de Franse groep is dat er over de hele linie meer afwijkingen zijn dan in de Nederlandse groep. Het aantal afwijkingen per categorie laat bovendien geen duidelijk onderscheid zien tussen enerzijds de categorieën waarin de conceptualisering in het Frans en in het Portugees overeenkomen en anderzijds de categorieën waar de Franse conceptualisering afwijkt van de Portugese. Wel is het zo dat het aandeel van de verschillende soorten afwijkingen per categorie verschilt: afwijkingen van conceptuele aard komen vooral voor in de categorieën waar de conceptualisering afwijkt van het Portugees en zijn daar ook de voornaamste oorzaak van afwijkingen. Tegen de verwachting in komen in categorie 1 wel afwijkingen van conceptuele aard voor, maar deze zijn terug te voeren op 2 items. Vormgelijkenis lijkt ruim 15% van de afwijkingen in de Franse groep te verklaren, maar speelt pas een belangrijke rol wanneer er geen sprake is van conceptuele verschillen en dat is het geval in categorie 1 en 5. Anders gezegd: vormgelijkenis lijkt in de Franse groep een additioneel effect te hebben op taalverlies. Conceptuele aanpassingen (33,1%) en vormgelijkenis (15,3%) verklaren samen 48,4% van de afwijkingen. Als daaraan nog de percentages van afwijkingen door omschrijving (16,7%), benamingen uit hetzelfde betekenisveld (13,3%) en toch bestaande en correcte benamingen (2,8%) wordt toegevoegd, dan is hiermee bijna 80% van de afwijkingen in de Franse groep verklaard. De verhoudingen tussen de typen afwijkingen verschillen weinig met de verhoudingen in de Nederlandse groep, zij het dat in de Franse groep vormgelijkenis een grotere rol speelt ten koste van omschrijving en benamingen uit hetzelfde betekenisveld. Zoals hiervoor al is gesteld, worden de afwijkingen die conceptueel van aard zijn of door vormgelijkenis lijken te worden bepaald als taalverlies beschouwd. Van omschrijvingen en benamingen uit hetzelfde betekenisveld kan dat niet zonder meer worden gezegd, aangezien deze ook in de referentiegroep voorkomen. Deze afwijkingen behoeven voorts nog nader onderzoek.

De referentiegroep in Portugal

Variatie in de vorm van afwijkingen blijkt ook, zij het op kleinere schaal, onder de informanten in Portugal voor te komen. Aangezien deze groep informanten als referentiepunt is bedoeld, zijn ook hier de afwijkende benoemen aan een nadere analyse onderworpen. De items die door minimaal 2 van de 13 informanten in Portugal afwijkend worden benoemd, zijn weergegeven in Tabel 5.19.

Wat direct opvalt is dat genoemde items ook in minimaal één van de twee immigrantengroepen voor meerdere afwijkende benoemen zorgen en vaak

zelfs in allebei. De vraag is natuurlijk waarom in de referentiegroep door meerdere informanten alternatieve benamingen of omschrijvingen worden gegeven bij de hierboven genoemde plaatjes. De veronderstelling als zou het vooral concepten betreffen waar de informanten vrij weinig mee in aanraking zijn gekomen, moet worden verworpen. Dat zou men namelijk ook kunnen stellen voor activiteiten als *piano spelen* of *paardrijden* en een object als *typemachine*. Toch worden daar geen alternatieve benamingen gegeven.

Tabel 5.19: Benoemingstaak. Plaatjes met minimaal 2 afwijkende benoeringen in de referentiegroep in Portugal

Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen	Categorie	Plaatje	Aantal afwijkingen
1. $P=F \neq N$	\wastafel\	4	4. $P \neq N \neq F$	\breien\	7
	\spoelbak\	5		\korte broek\	4
	\(stoffer en) blik\	4		\boekenkast\	3
	\stopcontact\	6		\stoplicht\	3
	\koplamp\	2		\haaknaald\	5
				\stekker\	2
2. $P=N \neq F$	\jas\	3	5. $P=N=F$	\boormachine\	2
	\aanrecht\	2		\ramen wassen\	4
3. $P \neq N=F$	\metselen\	4		\kurkentrekker\	4
	\T-shirt\	3		\flesopener\	11
	\beker\	3			
	\fototoestel\	2			

Een apart geval vormen mogelijk de plaatjes waarbij men zoekt naar een benaming voor iets dat kennelijk geen duidelijke benaming heeft in het Portugees, hoewel men de activiteit of het object wel kent. Langeveld (1994: 54) spreekt in dat geval van een "toevallig hiaat". Neem het plaatje van een metselende man, waarbij meerdere afwijkende benoeringen worden gegeven. Gedoeld werd op het concept [bouwen], maar door het plaatje van een metselende man zochten de informanten meestal naar een specifieke benaming voor [metselen]. In het Portugees is kennelijk geen eenduidig concept [metselen] beschikbaar en moet men teruggrijpen op een omschrijving als *assentar tijolo* {bakstenen (vast)zetten}. Vandaar is het maar een kleine stap naar omschrijvingen als *fazer uma casa* {een huis maken} en *fazer parede com tijolo* {een muur maken met bakstenen}. Maar de activiteit wordt in de referentiegroep ook globaler aangeduid met *colocar tijolo* of *pôr tijolo* {bakstenen leggen/zetten/plaatsen}. Mutatis mutandis doet zich iets dergelijks voor bij het plaatje \flesopener\. Daar noemen 11 van de 13 informanten in de referentiegroep alternatieven voor *abre-garrafas*. Aangezien hier kennelijk geen sprake is van eenduidige benamingen in het Portugees, moet aangenomen worden dat de conceptualisering van [metselen] en de conceptualisering van [flesopener] in

het Portugees tamelijk vaag is. Op zijn beurt verklaart de vage conceptualisering in het Portugees voor een groot deel de vele alternatieve benoeringen bij dit plaatje in beide immigrantengroepen.

Het bovenstaande doet niets af aan het feit dat er op een totaal van 102 plaatjes en 53 informanten relatief weinig variatie in benoeringen is. Als de items die variatie in de referentiegroep vertonen buiten de analyses worden gehouden, blijft er heel weinig variatie over. Wel is het zo dat de items die variatie opleveren in de referentiegroep, altijd meer variatie opleveren in elk van de immigrantengroepen (cf. Tabel 5.16 en 5.18 met Tabel 5.20 hierna). Nadere analyse van deze items kan ten slotte interessant zijn met betrekking tot de typen afwijkingen die voorkomen en de verhoudingen daartussen. Dit kan inzicht bieden in de manier waarop bijvoorbeeld afwijkingen in de vorm van omschrijving of benamingen uit hetzelfde betekenisveld moeten worden geïnterpreteerd. Omschrijving en benamingen uit hetzelfde betekenisveld worden namelijk eveneens als verlies beschouwd (zie bijvoorbeeld Andersen, 1982 en Daan, 1987). Het is echter maar de vraag of het gebruik van omschrijving of benamingen uit hetzelfde betekenisveld wel op taalverlies duiden, zeker als beide principes ook voorkomen onder sprekers in het land van herkomst. Maar alvorens hier nader op in te gaan, wordt in Tabel 5.20 het aantal plaatjes weergegeven waarbij minimaal 2 informanten in Portugal een afwijkende benoeming realiseren. Alle afwijkingen op deze items zijn opnieuw ingedeeld naar type, waarna het percentage van elk type afwijking is berekend.

Tabel 5.20: *Benoemingstaak. Plaatjes die in Portugal door minimaal 2 van de 13 informanten anders worden benoemd op een totaal van 1326 benoeringen, met vermelding van het aantal afwijkende benoeringen, ingedeeld naar type afwijking*

Categorie	1	2	3	4	5	Totaal	%
N	32	7	11	20	32	102	100,0
n	5	2	4	7	3	21	20,1
Conceptuele aanpassing	0	0	1	6	0	7	8,4
Vormgelijkenis met T2	0	0	0	0	0	0	0,0
Omschrijving	5	1	2	6	2	16	19,3
Benaming uit hetzelfde betekenisveld	7	4	3	5	3	22	26,5
Overige	8	0	6	4	11	29	34,9
Synoniem	0	0	0	4	3	7	8,4
Informant zegt het niet te weten	1	0	0	1	0	2	2,4
Totaal	21	5	12	26	19	83	6,3

Op de 102 plaatjes komt het slechts bij 21 plaatjes voor dat minimaal 2 van de 13 informanten een plaatje afwijkend benoemen. Die 21 plaatjes leveren 83 afwijkingen op 1326 benoeringen op, dat wil zeggen ruim 6%. Van deze afwijkingen behoort zo'n 35% tot de categorie overige benoeringen. Daaron-

der vallen afwijkingen die veroorzaakt worden door het niet herkennen van het bedoelde item in een plaatje. Als voorbeelden kunnen genoemd worden het plaatje van een blik -in de combinatie van stoffer en blik- dat voor een tas of zak wordt aangezien of het plaatje van een beker dat voor een po wordt gehouden. Vaker is echter bij de benoeringen sprake van neologismen of hybriden als *tira-rolhas* voor *saca-rolhas* {kurkentrekker}, *tira-tampas* voor *abregarrafas/tira-cápsulas* {flesopener}, *apanhadeira* voor *pá do lixo/apanhador* {blik} en *lava-mãos* voor *lavatório* {wastafel}. Ook komt het voor dat men een bestaand Portugees woord met een andere betekenis gebruikt, zoals *guarda-livros* {boekhouder} voor *estante* {boekenrek}, mogelijk naar analogie van *guarda-roupa* {kleerkast}. Ten slotte gebruikt men ook meer globale aanduidingen in plaats van de specifieke benaming. Neem de plaatjes \dweilen\ en \ramen wassen\, waar gekozen wordt voor *limpar o chão/os vidros* {de vloer/ramen schoonmaken} in plaats van *lavar o chão/os vidros* {de vloer dweilen/ramen wassen}.

Benamingen uit hetzelfde betekenisveld vormen met 26,5% de tweede groep afwijkingen in de referentiegroep. Dit type afwijking komt meerdere malen voor bij de plaatjes \stopcontact\, \jas\, \T-shirt\, \breien\, \stekker\ en \flesopener\. De derde groep afwijkingen wordt gevormd door omschrijvingen (19,3%), die vaker voorkomen bij elk van de volgende plaatjes: \wastafel\, \haaknaald\ en \flesopener\. Bestaande en correcte benamingen (synoniem) die aanvankelijk voor een afwijking werden gehouden, maken ruim 8% uit van de getelde afwijkingen. Daarmee is bijna 90% van de afwijkingen verklaard.

Logischerwijs komen afwijkingen door vormgelijkenis niet voor in de referentiegroep, aangezien er geen sprake is van een T2 als contacttaal. Des te opmerkelijker is het dat 7 van de 83 afwijkingen van conceptuele aard lijken te zijn, terwijl er geen sprake is van een T2. Het gaat hierbij om:

Tabel 5.21: Benoemingstaak. Afwijkende benoeringen van conceptuele aard in de referentiegroep

Plaatje	Benaming	Afwijkende benoeming	Frequentie
\beker met oor\	<i>caneca</i>	<i>copo</i> {glas/beker zonder oor}	1
\breien\	<i>fazer malha</i>	<i>tricotar</i> {machine-breien}	3
\boekenrek\	<i>estante</i>	<i>biblioteca</i> {bibliotheek}	1
\haaknaald\	<i>agulha de croché/renda</i>	<i>agulha a fazer renda</i> {kanthakende naald}	1
\stoplicht\	<i>semáforo</i>	<i>fogo rouge</i> {rouge/rood vuur}	1

In alle gevallen komt de conceptualisering overeen met het Frans. In 4.2 is al aangegeven dat het aantal Portugese emigranten in verhouding tot de totale Portugese bevolking erg groot is en dat bovendien een groot deel van deze emigranten in Frankrijk woont. Het contact met Portugal is nog altijd intensief. Hoewel het aantal conceptuele aanpassingen te klein is om stellige conclusies te trekken en meer onderzoek nodig is, zouden deze gevallen kunnen wijzen op taalveranderingen in het Portugees die veroorzaakt worden door het taalgedrag van een grote groep Portugese emigranten. Het moet dan wel zo zijn dat de geconstateerde afwijkingen niet bij incidentele afwijkingen blijven. De afwijking *tricotar* in plaats van *fazer malha* wijst het sterkst in de richting van taalevolutie en blijkt ook bij navraag onder andere Portugezen acceptabel te zijn.

Al met al zorgt het relatief grote aantal goede benoeringen per land en per categorie, in combinatie met de gesignaleerde afwijkingen in de referentiegroep, ervoor dat er nauwelijks sprake is van geobserveerd taalverlies.

5.4 VERTELTAAK

De verteltaak is afgenomen bij 33 informanten, te weten 13 informanten in de referentiegroep in Portugal en 20 informanten in Nederland. De taak bestond uit een filmfragment van Charlie Chaplin waarbij de informant moest vertellen wat er gebeurt terwijl het filmfragment wordt afgespeeld (zie 4.3.5). De verteltaak is niet afgenomen bij de informanten in Frankrijk, omdat deze taak als controle-taak was bedoeld en afname relatief veel tijd kostte door de videoafspeler die bij de informanten thuis moest worden aangesloten. Bovendien was de eerste indruk tijdens de afname in Nederland, dat de verteltaak niet veel nieuwe gegevens met betrekking tot taalverlies opleverde.

Uit de data-analyse van de drie taalverliestaken, te weten de correctietaak, de combinatietaak en de benoemingstaak, is gebleken dat de individuele verschillen binnen de informantengroepen veel groter zijn dan de verschillen tussen de drie informantengroepen. Daaruit is geconcludeerd dat er nauwelijks taalverlies door contact met T2 bij de migrantengroepen is opgetreden. Verder blijkt uit de resultaten dat, als er al sprake is van taalverlies, dit taalverlies eerder te vinden is bij informanten in Frankrijk. Deze uitkomst gaat tegen de verwachtingen in: het aantal Portugese migranten en de contactmogelijkheden met het Portugees in Frankrijk zijn vele malen hoger dan het aantal Portugese migranten en de contactmogelijkheden met het Portugees in Nederland (zie 4.2.2). De daaruit volgende veronderstelling dat de informanten in Frankrijk mede om die reden minder aan taalverlies onderhevig zouden zijn dan de informanten in Nederland wordt dus niet door genoemde data bevestigd. Redenen om de data van de verteltaak toch bij de analyses te betrekken, ofschoon er in de andere taken relatief weinig verschillen tussen de groepen zijn geobserveerd, zijn dat het materiaal nu eenmaal beschikbaar is en dat het interessante complementaire

gegevens kan opleveren. Het doel van de verteltaak was namelijk niet primair gericht op toetsing van de conceptuele hypothese. Daarenboven is het uitvoeringstempo van de taak voor alle informanten gelijk. De data van de verteltaak kunnen derhalve een ander licht op taalverlies werpen.

5.4.1 Analyse van de data

Gezien de hoeveelheid materiaal en de tijd die nodig is voor transcriptie, is in eerste instantie gekozen voor analyse van de verteltaakopnames van 2 informanten in de referentiegroep in Portugal en van 2 informanten in Nederland. De informanten in de referentiegroep in Portugal vormen het referentiepunt voor de informanten in Nederland. Aanvankelijk was het de bedoeling om de keuze van de 4 informanten te baseren op de resultaten bij de overige 3 taken. De keuze voor de "beste" informanten in Portugal als referentiepunt voor de informanten in Nederland was echter niet haalbaar: daar waar bepaalde informanten in de referentiegroep de ene taak beter uitvoerden, voerden dezelfde informanten een of beide andere taken minder goed uit. Hetzelfde deed zich voor bij de informanten in Nederland. De keuze voor twee informanten in de referentiegroep in Portugal is daarom gebaseerd op criteria als de meest ideale afnamesituatie, waaronder wordt verstaan: de informant was redelijk op zijn gemak, werd niet gestoord door huisgenoten of telefoon, had een duidelijke stem en had de instructie begrepen; daarenboven was de algehele indruk van het taalgebruik van de informant tijdens de afname goed en bleek de kwaliteit van de opname ook goed te zijn. De keuze viel daarmee op informant 2 en informant 6. De keuze van twee informanten in Nederland is gebaseerd op de mate van contact met het Nederlands. Bij taalverlies in een migratiecontext wordt immers algemeen verondersteld dat het contact met T2 de voornaamste oorzaak van taalverlies is (zie 2.1). Daarmee viel de keuze op informant 14 en informant 30, die allebei een Nederlandse partner hebben. De opnames van genoemde 4 informanten zijn getranscribeerd. Tevens zijn de scoringslijsten, die zijn bijgehouden tijdens de afname, bij de analyse betrokken.

Bij de analyse van de transcripten en de scoringslijsten valt een aantal zaken op. Ten eerste merken alle 4 informanten op dat ze de verteltaak moeilijk vinden, omdat ze een dergelijke taak niet gewend zijn en gedwongen zijn het tempo van het filmfragment aan te houden. Ten tweede moest het filmfragment bij alle informanten opnieuw worden afgespeeld en stilgezet bij de handelingen en objecten die bij de eerste keer niet gescoord konden worden, omdat er niet naar verwezen werd. Bij de tweede afname werd dan expliciet gevraagd "Wat doet hij/zij?" als het handelingen betrof of "Wat is dat?" als het om objecten ging. Benoeming verliep vervolgens zonder problemen, waardoor niet-verwijzing tijdens de eerste ronde niet geïnterpreteerd kan worden als taalverlies. Ten derde valt op dat de individuele verschillen niet zozeer in zinsbouw of woordkeus tot uiting komen, maar vooral in de manier van vertellen die meer of minder inlevend is, in de mate waarin eigen commentaar

wordt geplaatst bij de beelden van het filmfragment en in het gebruik van stopwoorden (zie Bijlage 9 voor transcripties van de verteltaak door informant 2 en informant 30). Met name informant 2 in de referentiegroep aarzelt veel en maakt gebruik van stopwoorden als *pois*, *pronto*, *portanto*, *quer dizer*, *não é*, *pá*. Het effect is dat het verhaal saai wordt en veel moeilijker te volgen is. Informant 6 van de referentiegroep in Portugal en informant 14 in Nederland houden zich veel meer aan de instructie en vertellen wat ze in het filmfragment zien. Informant 30 in Nederland toont het meeste inlevingsvermogen door gebruik te maken van intonatie en van woorden en constructies die emoties uitdrukken als ongeduld, irritatie, verbazing en boosheid.

Een eerste conclusie na analyse van de scoringslijsten en transcripten van genoemde 4 informanten is dat de eerder besproken taalverliestaken en de verteltaak een beroep doen op verschillende cognitieve vaardigheden. Zo doet met name de correctietaak een beroep op schoolse taalvaardigheid. Deze bevinding sluit aan bij Snow (1990), die soortgelijke conclusies heeft bij onderzoek naar taalverwerving onder tweetalige leerlingen in de Verenigde Staten. Verder werpen de data van de verteltaak geen beter of ander licht op taalverlies. De variatie in zinsbouw en woordgebruik bij de geanalyseerde informanten in Nederland is zeker zo groot als bij de informanten in Portugal. Versprekingen en herstructurering van zinnen komen voor bij alle informanten en afwijkingen die veroorzaakt zouden kunnen worden door conceptuele verschillen komen niet of nauwelijks voor. Ten slotte is de uitvoering van de verteltaak door informant 30 in Nederland als beste beoordeeld, aangezien deze vooral in communicatief opzicht geslaagd genoemd kan worden. De definitie van taalverlies voor het onderhavige onderzoek luidt namelijk:

Taalverlies is een veranderingsproces in T1 dat veroorzaakt wordt door een breuk met de oorspronkelijke T1-gemeenschap, met als gevolg een beperkt gebruik van T1 en een intensief contact met T2. De resulterende taalverandering is oorzaak van potentiële communicatieproblemen tussen een individu of een groep individuen en de taalgemeenschap waartoe het individu of de groep individuen zich rekent.

Afwijkend taalgedrag waardoor potentiële communicatieproblemen kunnen ontstaan, blijken ook onder tijdsdruk niet op te treden bij de informanten in Nederland. Het feit dat deze informanten een enkel Nederlands woord zoals *slagroom* en *kom* gebruiken, kan als codewisseling worden opgevat: de informanten wisten dat de onderzoekster Nederlandse is.

Besloten is vervolgens om de overige data van de verteltaak globaal te analyseren op dezelfde aspecten en daarbij na te gaan of er aanwijzingen zijn die aanleiding geven tot het bijstellen van de voorlopige conclusies. Wederom zijn daarbij opnieuw de verschillen opgevallen tussen informanten onderling in de referentiegroep in Portugal en tussen informanten onderling in Nederland. Daarbij gaat het niet alleen om de factoren die hiervoor al zijn genoemd, maar ook om de volgende aspecten:

1. Het wel of niet aanhouden van de chronologische volgorde van gebeurtenissen in het filmfragment. De informant heeft het filmfragment namelijk al een keer gezien voordat de verteltaak begint en weet dus wat er komen gaat. Sommige informanten volgen de taakinstructie vrij nauwkeurig, anderen beschrijven niet wat ze zien maar vertellen wat komen gaat of wat al geweest is.
2. De mate van structurering van het verhaal waaronder het leggen van logische verbanden met eerdere beelden, zoals:

Het echtpaar dat naar boven was om het papier van de jurk te halen, komt de trap af.

3. Het voorkomen van bepaalde fonetische kenmerken zoals de uitspraak van [b] in plaats van [v] of het voorkomen van prothesis zoals in

<i>#Charlie# alevanta-se</i>	=	<i>levanta-se</i>
<i>#Charlie# alembra-se</i>	=	<i>lembra-se</i>
<i>aprovou #fruta#</i>	=	<i>provou</i>
<i>#os hóspedes# assentam-se</i>	=	<i>sentam-se</i>

Genoemde fonetische kenmerken horen bij bepaalde regionale taalvarianten van het Portugees in Portugal of bij niet-standaard varianten van bepaalde sociaal-economische milieus in Portugal (cf. Paiva Boléo e.a., 1961: 85-112).

De verschillen tussen de referentiegroep en de informantengroep in Nederland zijn daarentegen miniem. Afname van de verteltaak heeft derhalve geen nieuw of ander licht geworpen op het taalverliesproces.

5.5 CONCLUSIE

Al met al blijkt uit de resultaten van de correctietaak, de combinatietaak, de benoemingstaak en de verteltaak dat er niet of nauwelijks sprake is van taalverlies. Daarentegen is de variatie binnen de informantengroepen bij elke afgenomen taak groter dan de variatie tussen de informantengroepen. Deze variatie blijkt echter weinig systematisch en is daarom slecht interpreteerbaar. Voor zover er sprake is van verschillen tussen de 3 informantengroepen, blijken deze slechts ten dele van conceptuele aard. Pogingen om patronen in de variatie te vinden, die niet door de conceptuele hypothese verklaard kunnen worden, hebben nauwelijks iets opgeleverd. Hierna worden de conclusies voor elke taak apart beschreven.

Correctietaak

Het aantal non-correcties in de correctietaak is relatief hoog in alle groepen. Bovendien roept het correctiegedrag van de referentiegroep vragen op: op de algemene schaalanalyses onderscheidt de referentiegroep in Portugal zich niet van de Nederlandse groep, bij de berekening van de gemiddelde scores blijkt de referentiegroep niet in alle categorieën het beste te scoren en bij analyses op itemniveau blijkt de referentiegroep in Portugal relatief vaak ingevoerde vormen te accepteren die de afwijkende Nederlandse of de afwijkende Franse wijze van conceptualiseren weerspiegelen. Beide migrantengroepen gedragen zich in grote lijnen meer conform de conceptuele hypothese, maar alleen de verschillen in categorie 4 tussen de Franse groep en de referentiegroep in Portugal en tussen de Franse groep en de Nederlandse groep blijken significant ($p < 0,05$).

Mede door het correctiegedrag van de referentiegroep in Portugal wordt de vraag opgeroepen of een correctietaak wel de meest geschikte toets is om taalverlies te meten bij deze informanten. De correctietaak vereist namelijk een vrij groot metalinguïstisch bewustzijn om afwijkingen niet alleen te verbeteren, maar allereerst ook op te sporen. Gemiddeld 4 jaar lager onderwijs is daarvoor waarschijnlijk niet voldoende. Bovendien schrijven en lezen de informanten in het onderhavige onderzoek relatief weinig (zie 4.2.2). Verder speelt waarschijnlijk een rol dat men de gefingeerde briefschrijfster en haar situatie niet kent, ook al was de instructie te doen alsof het om een eigen dochter ging. Een brief corrigeren en vooral daarbij uitleggen waarom er gecorrigeerd wordt, vergt niet alleen een relatief groot metalinguïstisch bewustzijn, maar ook opvattingen over schrijfstijl, kennis van de concrete context en assertiviteit. Alleen de meest storende fouten eruit halen is dan voor de informanten misschien wel het meest veilige gedrag. Ten slotte vergt de correctietaak verhoudingsgewijs veel tijd en moeite van de informanten. Afname bij de informant thuis of bij een migrantenvereniging heeft als voordeel dat de informant zich redelijk op zijn gemak voelt. Het nadeel is echter dat deze taak gedurende langere tijd een relatief grote concentratie vereist, die in de setting waarin de toets is afgenomen moeilijk was op te brengen.

Combinatietaak

Bij de combinatietaak blijkt eveneens dat er weinig verschil in gedrag is tussen de referentiegroep en de migrantengroepen, en de migrantengroepen onderling. Daarentegen is de variatie binnen elk van de 3 informantengroepen wel groot, ofschoon niet interpreteerbaar gebleken. De verschillen tussen de informantengroepen die werden gevonden, blijken voor een deel conceptueel van aard te zijn. Verder lijkt een klein deel van het gemeten verlies door vormgelijkenis bepaald te worden. Maar in voorkomende gevallen is meestal ook sprake van samenvaal van concepten uit hetzelfde betekenisveld tot een globaler concept. Met conceptuele adaptatie, samenvaal van concepten en eventueel vormgelijkenis zijn de gevonden verschillen overigens niet helemaal verklaard.

Een deel van de geringe variatie zou ook nog te wijten kunnen zijn aan de mate van bekendheid met toetsen of toetservaring. Denk aan de plaatjes die bij informanten in de referentiegroep laag scoorden door niet-herkenning. Juist omdat de gevonden verschillen klein zijn en de scores in de drie groepen hoog, is het moeilijk een duidelijk patroon vast te stellen en uitspraken te doen met betrekking tot verlies. Enkele afwijkingen in de referentiegroep bepalen dan al de significantie van verschillen. Zo is bij de referentiegroep de laagste gemiddelde score 0,85 en wel in categorie 4. Ofschoon deze score ervoor heeft gezorgd dat de verschillen tussen de groepen in categorie 4 niet significant bleken, is deze score nog altijd hoog. Bij de Nederlandse groep zijn de scores in categorie 2, 3 en 4 vrij constant. Hetzelfde kan gezegd worden van de scores van de Franse groep in categorie 1, 3, 4 en 5. Conform de verwachtingen laat de Nederlandse groep een lage uitschieter zien in categorie 1, hoewel de gemiddelde score net niet significant verschilt van de referentiegroep; de Franse groep heeft de laagst gemiddelde score in categorie 2 en het verschil met de score bij de referentiegroep blijkt significant ($p < 0,05$). De Nederlandse score in categorie 2 blijkt tegen de verwachting in ook significant te verschillen met de score bij de referentiegroep. De significantie is echter geheel te wijten aan het plaatje \cake\ dat niet met het Portugese *bolo* geassocieerd wordt. In categorie 3 blijkt alleen de Nederlandse score significant verschillend van de score bij de referentiegroep. Dat is paradoxaal genoeg te wijten aan het feit dat conceptuele adaptatie in de richting van T2 bij het item *copo* in de Franse groep verder gevorderd is dan in de Nederlandse groep: zowel in de Nederlandse groep als in de Franse groep blijkt het kenmerk <vorm: geen oor> minder distinctief, maar in de Franse groep blijkt ook dat het kenmerk <materiaal: glas> inmiddels als distinctief kenmerk aan het concept is toegevoegd. Daardoor leggen informanten in de Franse groep alleen nog verband tussen *copo* en drinkvoorwerpen met of zonder oor die van glas zijn, terwijl informanten in Nederland de beperking <materiaal: glas> niet aanbrengen en ook drinkvoorwerpen met of zonder oor aanwijzen waarbij het materiaal niet van glas is.

De laatste score die niet conform verwachting is, is de score 0,81 van de Franse groep in categorie 5. Hoewel nog altijd hoog, is deze gemiddelde score significant lager ($p < 0,05$) dan de gemiddelde score in de referentiegroep in Portugal (0,97). In deze categorie lijkt vormgelijkenis een rol te spelen, maar ook een samenvallende van concepten uit hetzelfde betekenisveld tot een globaler concept. De variatie blijkt hier vooral terug te voeren op het plaatje \gevangenis\ bij het item *cela*, dat door bijna alle informanten in de Nederlandse groep wordt aangewezen en door geen van de informanten in Frankrijk. Als genoemd plaatje buiten de analyse wordt gehouden, is er geen significant verschil meer tussen de verschillende groepen en de referentiegroep. Dit ene plaatje bepaalt derhalve de significantie en vormgelijkenis lijkt hier te werken in het voordeel van de Nederlandse groep.

Al met al is er weinig taalverlies met de combinatietaak gemeten. Het geringe verlies dat is gevonden, toont eigenlijk wel aan dat er geen sprake is van taalverlies in klassieke zin: er verdwijnen geen concepten of taalvormen. Wel is er sprake van adaptatie van concepten. Dat de richting van adaptatie niet altijd duidelijk is, heeft onder meer te maken hebben met het feit dat er zo weinig afwijkingen zijn. Verder lijkt een additioneel deel van de afwijkingen bepaald te zijn door vormgelijkenis. De precieze rol van vormgelijkenis behoeft echter nader onderzoek, daar de data ook tegenindicaties lijken te leveren (zie verder 5.6). Daarnaast verklaart het samenvallen van concepten tot een globaler concept een aantal afwijkingen. Dit kan echter niet zonder meer als verlies worden beschouwd, omdat dit verschijnsel ook voorkomt bij de informanten in de referentiegroep.

Benoemingstaak

Wederom wordt er nauwelijks verlies gevonden en is de variatie binnen de informantengroepen groter dan tussen de groepen. Voorts blijkt voor alle conceptuele categorieën dat het aantal afwijkende benoemingen in de Franse groep groter is dan het aantal afwijkende benoemingen voor dezelfde categorieën in de Nederlandse groep. Verder blijkt uit Tabel 5.16 dat het percentage afwijkende benoemingen in de Nederlandse groep duidelijk hoger is in de categorieën waar de conceptualisering in het Nederlands afwijkt van de conceptualisering in het Portugees. In de Franse groep daarentegen zien we dit onderscheid niet (zie Tabel 5.18). Nadere analyse leert dat de oorzaak van afwijkende benoemingen in de categorieën waar de Franse conceptualisering afwijkt van het Portugees vooral conceptueel van aard is, terwijl afwijkende benoemingen in de categorieën waar de conceptualisering van het Frans en het Portugees overeenkomen vooral door vormgelijkenis lijken te worden bepaald.

Opmerkelijk is dat het percentage afwijkingen van conceptuele aard nagenoeg gelijk is in de Nederlandse en de Franse groep, namelijk 32,5% respectievelijk 33,1%. In de Franse groep zorgen afwijkingen die door vormgelijkenis lijken te worden bepaald voor additioneel taalverlies. Het percentage afwijkingen door vormgelijkenis is nagenoeg gelijk aan het percentage afwijkingen in de vorm van omschrijving en hoger dan het percentage benamingen uit hetzelfde betekenisveld. In Nederland spelen afwijkingen in de vorm van omschrijvingen en benamingen uit hetzelfde betekenisveld een grotere rol. Omschrijvingen en benamingen uit hetzelfde betekenisveld kunnen echter niet zonder meer als taalverlies worden beschouwd, daar dit type afwijkingen ook voorkomt in de referentiegroep in Portugal.

Ten slotte valt op dat in de referentiegroep in Portugal afwijkingen van conceptuele aard voorkomen, zij het dat het hier om een relatief klein percentage gaat. Dat is vooral opmerkelijk omdat hierbij geen sprake is van contact met een tweede taal met een mogelijk afwijkende conceptualisering. Nadere bestudering van deze afwijkingen leert dat de afwijkingen zonder uitzondering overeenkomen met de Franse conceptualisering. Als verklaring daarvoor is

geopperd dat de bron van deze veranderingen in conceptualisering mogelijk ligt bij het grote aantal Portugese migranten in Frankrijk, dat nog altijd intensief contact met Portugal onderhoudt. Intensieve contacten met Portugal en tussen immigrantengroepen onderling bieden mogelijk ook een verklaring voor afwijkingen van conceptuele aard in de immigrantengroepen die niet door contact met de T2 kunnen worden verklaard. Neem de afwijking *tesouras* {scharen} in plaats van *tesoura* {schaar} in de informantengroep in Nederland en de afwijkingen *faca de bolso/navalha de bolso/canivete de bolso* in plaats van *canivete* {zakmes} in de Franse groep. De migranten in verschillende Europese landen treffen elkaar tijdens vakanties in Portugal, voorzover ze niet ook geëmigreerde familieleden en vrienden in andere landen opzoeken of daarmee op andere wijze contact onderhouden. Doordat het om relatief grote groepen sprekers gaat, zouden bepaalde afwijkingen van conceptuele aard op den duur ook een verandering van conceptualisering in het Portugees in Portugal kunnen veroorzaken die dan als taalevolutie moet worden beschouwd. Een voorbeeld daarvan zou *tricotar* in plaats van *fazer malha* {breien} kunnen zijn.

Verteltaak

De data van de verteltaak blijken geen duidelijker of ander licht te werpen op de mate van taalverlies bij de informanten in Nederland noch op taalverlies in het algemeen. Wat afname van de verteltaak bij de informanten in Frankrijk in dit opzicht had kunnen betekenen, blijft een open vraag. Op grond van de hierboven beschreven bevindingen, de resultaten op de andere voorgelegde taaltaken en de indruk van de onderzoekster met betrekking tot het taalgebruik van de informanten wordt echter aangenomen dat afname van de verteltaak bij de informanten in Frankrijk niet veel meer duidelijkheid had opgeleverd: ook daar zouden de verschillen tussen de informanten onderling waarschijnlijk groter zijn dan de verschillen tussen de informantengroep in Frankrijk en de referentiegroep in Portugal of de informantengroep in Nederland.

Uit het bovenstaande blijkt dat er niet of nauwelijks sprake is van taalverlies zoals gedefinieerd in dit onderzoek. Er is wel sprake van variatie, maar daarin is naast de conceptuele tendens geen systematiek gevonden. Verschillende zogenaamde afwijkingen blijken ook in de referentiegroep in Portugal voor te komen. Afwijkingen die verklaard zouden kunnen worden door vormgelijkenis komen echter niet voor in de referentiegroep in Portugal. Om die reden wordt de invloed van vormgelijkenis hierna toch nader geanalyseerd.

5.6 CONTROLE OP VORMGELIJKENIS

Vormgelijkenis lijkt in de taken en bij terugkerende items soms wel en soms niet van invloed te zijn. Zo wordt *viatura* voor [auto] dat vormgelijkenis vertoont met het Franse *voiture* vaak niet verbeterd in de correctietaak, maar

wordt het plaatje \auto\ zonder uitzondering correct aangeduid met *carro* of *automóvel*. In de combinatietaak verbinden 2 informanten in Frankrijk *volante* met het plaatje \fietsstuur\, terwijl er in dit geval zowel vormgelijkenis als conceptuele gelijkenis is tussen het Portugees en het Frans. Vooral uit de resultaten van de benoemingstaak is niettemin geconcludeerd dat een aantal additionele afwijkingen bij de informanten in Frankrijk voor rekening zou kunnen komen van de factor vormgelijkenis (zie Tabel 5.18). Anders gezegd: het vorm-effect lijkt in productieve taken toe te nemen naarmate de taaltypologische afstand geringer is. Om na te gaan of deze hypothese klopt, zijn de items van de benoemingstaak gecodeerd op vormgelijkenis tussen het Portugees en het Frans en op vormgelijkenis tussen het Portugees en het Nederlands (zie 4.3.6). Vervolgens zijn de scores per groep en per land berekend, resulterend in Tabel 5.22.

Ofschoon de rol van vormgelijkenis niet systematisch onderzocht kan worden met behulp van de data uit het onderhavige onderzoek, lijkt de conclusie na analyse van Tabel 5.22 voor de benoemingstaak te moeten zijn dat vormgelijkenis nauwelijks een rol speelt. De groep waarin de Portugese items geen vormgelijkenis vertonen met het Frans en evenmin met het Nederlands (groep 00), laat de laagste scores zien. Aangezien in groep 00 ook de gemiddelde score in Portugal lager is dan in de andere groepen, is het niet aannemelijk dat vormgelijkenis de oorzaak is voor de lagere scores in de informantengroepen. Over groep 01, waarin slechts 1 Portugees item geen vormgelijkenis vertoont met het Frans maar wel met het Nederlands, kan geen uitspraak worden gedaan. In de groep waarin de Portugese items vormgelijkenis vertonen met het Frans maar niet met het Nederlands (groep 10), is de score van de Franse migrantengroep duidelijk lager. De informantengroep in Frankrijk haalt echter in alle groepen de laagste score, dus een lagere score hier is niet opmerkelijk. In groep 11 waarin de Portugese benamingen vormgelijkenis vertonen met zowel de benamingen in het Frans als in het Nederlands, zijn de gemiddelde scores van de drie informantengroepen praktisch even goed. De conclusie die uit Tabel 5.22 getrokken moet worden is dat de invloed van vormgelijkenis verwaarloosbaar is.

Tabel 5.22: *De items van de benoemingstaak ingedeeld naar vormgelijkenis tussen het Portugees en het Frans en tussen het Portugees en het Nederlands (N = aantal items; n = aantal informanten)*

00 = geen vormgelijkenis P-F; geen vormgelijkenis P-N

01 = geen vormgelijkenis P-F; vormgelijkenis P-N

10 = vormgelijkenis P-F; geen vormgelijkenis P-N

11 = vormgelijkenis P-F; vormgelijkenis P-N

Groep		Portugal (n=20)	Nederland (n=20)	Frankrijk (n=20)
00 (N=64)	gemiddelde	0,89	0,85	0,78
	st. deviatie	0,19	0,21	0,24
01 (N=1)	gemiddelde	1,00	1,00	0,85
	st. deviatie	,	,	,
10 (N=30)	gemiddelde	0,94	0,90	0,82
	st. deviatie	0,10	0,17	0,24
11 (N=7)	gemiddelde	0,99	0,96	0,96
	st. deviatie	0,03	0,05	0,04
Totaal (N=102)	gemiddelde	0,91	0,88	0,80
	st. deviatie	0,16	0,19	0,23

Als aangenomen wordt dat vormgelijkenis van belang is voor het taalverliesproces binnen een cognitief-semantische benadering, zijn er in beginsel 4 mogelijkheden:

1. vormgelijkenis ondersteunt taalbehoud in geval van conceptuele gelijkenis;
2. vormgelijkenis bevordert taalverlies in geval van conceptuele gelijkenis;
3. vormgelijkenis ondersteunt taalbehoud in geval van conceptuele verschillen;
4. vormgelijkenis bevordert taalverlies in geval van conceptuele verschillen.

De mogelijkheden 2 en 3 worden hier verder buiten beschouwing gelaten, omdat ze niet passen in de bestaande taalproductiemodellen (zie 4.3.6). Nadere analyse van de 30 items in groep 10 lijkt geen bewijs te leveren voor mogelijkheid 1, namelijk dat vormgelijkenis taalbehoud ondersteunt. In dat geval zouden de plaatjes \lichtknop\, \zakmes\ en \ramen zemen\ geen afwijkende benoeringen in Frankrijk mogen opleveren, omdat hier sprake is van zowel conceptuele gelijkenis als vormgelijkenis tussen het Portugees en het Frans. Hetzelfde geldt voor de plaatjes \zich wassen\, \wastafel\ en \koplamp\ die elk meerdere benamingen uit hetzelfde betekenisveld opleveren. De data van de benoemingstaak geven evenmin bewijs voor mogelijkheid 4, namelijk dat vormgelijkenis taalverlies bevordert in geval van conceptuele verschillen. De

enige plaatjes waarbij afwijkende benoemingen worden gedaan en die als bewijs zouden kunnen worden aangevoerd, zijn \stofzuigen\, \metselen\, \fietsen\ en \haaknaald\. De daarbij voorkomende afwijkende benoemingen kunnen even goed binnen de conceptuele hypothese worden verklaard.

De vormgelijkenishypothese is eveneens getest met de data van de combinatietaak. In de combinatietaak moesten de informanten aangeboden woorden verbinden met plaatjes. Hier zijn met name die gevallen interessant waarbij het aangeboden woord door vormgelijkenis een ander beeld zou kunnen oproepen en daardoor leiden tot een foutief verband. De interessante gevallen zijn dus de items en plaatjes waarbij geen sprake is van conceptuele gelijkenis, maar wel van vormgelijkenis tussen de linguïstische vormen in T1 en T2. De vormgelijkenishypothese voorspelt dan dat er verlies zal optreden en dat het verkeerde plaatje wordt aangewezen. Neem het plaatje \conducteur\ dat in het Nederlands moet worden benoemd met *conducteur* en in het Portugees met *revisor*. Een Portugees taalverliezer in Nederland zou het plaatje onder invloed van vormgelijkenis kunnen benoemen met het Portugees *condutor*. Zulke gevallen doen zich echter niet of nauwelijks voor. Waar wel iets fout gaat, is in het geval van het Portugees *cela* dat door de informantengroep in Frankrijk verbonden wordt met het plaatje \fietsstuur\ waarop nog net een stukje fietszadel is te zien. Hier echter wordt niet van het Portugees *cela* [gevangeniscel] maar van het Portugees *sela* uitgegaan: in de uitspraak is geen onderscheid te horen. Het Portugees *sela* roept het Franse concept van *selle* op, namelijk [zadel] dat zowel naar een paardenzadel als naar een fietszadel kan verwijzen. Aangezien het Portugees *sela* alleen verwijst naar [paardenzadel], terwijl het laag-frequente Portugees *selim* naar [fietszadel] verwijst, is het onwaarschijnlijk dat het aanwijzen van het plaatje met een stukje fietszadel via het Portugees concept loopt. Via het Franse concept kunnen de informanten in Frankrijk wel verband met [fietszadel] leggen. Daarentegen hoort de informantengroep in Nederland het laag-frequente *cela* en niet *sela*. Via het concept [gevangeniscel] dat gelijk is in het Portugees en in het Nederlands wordt het aangeboden woord correct met het plaatje \gevangeniscel\ verbonden. In de referentiegroep in Portugal geven enkele informanten aan dat het aangeboden woord niet met een plaatje verbonden kan worden. Dit zou erop kunnen wijzen dat ook zij tevergeefs een plaatje bij *sela* hebben gezocht in plaats van bij *cela*. Het gegeven dat 19 van de 20 informanten in Nederland zonder meer het plaatje \gevangeniscel\ aanwijzen, zou daarom als argument kunnen worden gebruikt om te stellen dat vormgelijkenis kan leiden tot taalbehoud. Maar dan is toch niet te verklaren waarom 3 informanten in Frankrijk bij het Portugees *volante* dat zowel conceptuele gelijkenis als vormgelijkenis met het Franse *volant* vertoont, het plaatje \fietsstuur\ aanwijzen. Bovendien wordt een fietsstuur in het Portugees met *guidão* of *guiador* en in het Frans met *guidon* aangeduid, waarbij eveneens sprake is van vormgelijkenis. Geconcludeerd is dat vormgelijkenis slechts een geringe, additionele rol speelt in de combinatietaak. Als de gevallen waar vormgelijkenis zich voordoet nader geanalyseerd wor-

den, blijkt vaak dat afwijkingen ook verklaard kunnen worden door een aanpassing van de conceptuele hypothese of door samenvallende concepten tot een globaler concept. Het aantal afwijkingen is echter te klein om uitspraken te kunnen doen over het belang van elke factor apart. Daarnaast blijkt uit deze analyse dat de informanten die gevoeliger zijn voor vormgelijkenis vooral méér plaatjes aanwijzen: er wordt meestal een juist verband tussen een item en een plaatje gelegd plus een verband met een plaatje dat niet gelegd zou moeten worden.

De analyse naar de invloed van vormgelijkenis aan de hand van de data uit de benoemingstaak en de combinatietask laat zien dat er geen sprake is van enige systematische invloed. Vormgelijkenis speelt nauwelijks een rol van betekenis.

6 Conclusies en discussie

Het onderzoek naar taalverlies is uitgevoerd met behulp van 53 informanten, waarvan 20 in Nederland, 20 in Frankrijk en 13 in Portugal. De informanten in Portugal vormen het referentiepunt voor de migrantengroepen in Nederland en Frankrijk. Na een inleiding in hoofdstuk 1 zijn in hoofdstuk 2 verschillende kernproblemen met betrekking tot onderzoek naar taalverlies besproken aan de hand van de bestaande literatuur, waarna een cognitief-semantisch kader is gepresenteerd voor het onderzoek. In hoofdstuk 3 is de globale onderzoekopzet uitgewerkt en de keuze van informanten en talen verantwoord. Hoofdstuk 4 presenteert de onderzoeksmethode waarbij methodologische kwesties zijn besproken, de achtergrondkenmerken van de informanten zijn weergegeven en de voorgelegde taaltaken zijn verantwoord en toegelicht. In hoofdstuk 5 zijn de resultaten van de data-analyse besproken. Ten slotte worden in dit hoofdstuk de conclusies uit het onderzoek naar taalverlies gepresenteerd en wordt de betekenis ervan besproken in het kader van de gekozen cognitief-semantische benadering. Tevens wordt ingegaan op beperkingen van het onderzoek en worden suggesties gedaan voor vervolgonderzoek. Met een bespreking van de status van het taalverliesonderzoek wordt het hoofdstuk afgesloten.

6.1 DE GEKOZEN COGNITIEF-SEMANTISCHE BENADERING

Het onderzoek naar taalverlies waarvan in deze studie verslag wordt gedaan, gaat uit van een cognitief-semantische benadering waarbij aan betekenisaspecten een nadrukkelijke rol in het taalverliesproces wordt toegekend. Het onderzoek is toegespitst op morfolexicaal verlies, aangezien semantische aspecten sterk naar voren komen in het lexicon. Bovendien wordt algemeen aangenomen dat taalverlies zich het allereerst in het lexicon voordoet (cf. Andersen, 1982; Yagmur, 1997: 100). In de literatuur komt geen eenduidige definitie van taalverlies naar voren. Voor het onderhavige onderzoek is de volgende operationalisering gekozen:

Taalverlies is een veranderingsproces in T1 dat veroorzaakt wordt door een breuk met de oorspronkelijke T1-gemeenschap, met als gevolg een beperkt gebruik van T1 en intensief contact met T2. De resulterende taalverandering is oorzaak van potentiële communicatieproblemen tussen een individu of een groep individuen en de taalgemeenschap waartoe het individu of de groep zich rekent.

De cognitief-semantische benadering waarvan is uitgegaan, is uiteengezet in 2.2. Uit de cognitief-semantische benadering is een hypothese afgeleid, die luidt:

Taalverlies wordt veroorzaakt door een geleidelijke verandering in het conceptuele systeem daar waar T1-concepten niet helemaal samenvallen met T2-concepten. Verandering in het conceptuele systeem vindt plaats in de richting van T2, waarbij relatieve gebruiksfrequentie en relatieve transparantie medebepalend zijn voor de structuur van conceptuele verandering.

Uitwerking van deze werkhypothese die getoetst is bij Portugese informanten in Nederland en Frankrijk leidt in beginsel tot de volgende categorieën:

1. Portugees	=	Frans	≠	Nederlands
2. Portugees	=	Nederlands	≠	Frans
3. Portugees	≠	Nederlands	=	Frans
4. Portugees	≠	Nederlands	≠	Frans
5. Portugees	=	Nederlands	=	Frans

Methode

Om de conceptuele hypothese te toetsen zijn 3 taaltaken ontwikkeld en voorgelegd aan de informanten, te weten: een correctietaak, een combinatietaak en een benoemingstaak. De correctietaak is geconstrueerd in de vorm van een brief van een 14-jarig Portugees migrantenmeisje aan een vriendin in Portugal, waarbij items uit de verschillende conceptuele categorieën zijn ingevoerd. De informanten is gevraagd de brief hardop te lezen en te corrigeren als was het een brief van een eigen dochter. De combinatietaak bestaat uit 15 items in de vorm van mondeling aangeboden woorden die gecombineerd moeten worden met één of meerdere plaatjes uit een set van 48. De benoemingstaak bestaat uit 99 plaatjes met 102 handelingen en objecten, waarbij de informanten is gevraagd de handelingen en objecten te benoemen. Deze drie taaltaken doen een wisselend beroep op metalinguïstische kennis. Daarnaast is een verteltaak aangeboden bestaande uit een filmfragment van Charlie Chaplin. De verteltaak is de enige taak die niet primair bedoeld is ter toetsing van de conceptuele hypothese. Met deze taak is in korte tijd veel vergelijkbaar materiaal verzameld, waarmee een beeld verkregen is van de algemene taalvaardigheid van de informanten. Doordat de informant bij de verteltaak moet vertellen wat er gebeurt terwijl het filmfragment loopt, wordt bovendien de tijd die benodigd is voor de taakuitvoering onder controle gehouden.

Resultaten

Ten opzichte van de informanten in Portugal die het referentiepunt vormen, blijkt bij de informanten in Nederland en in Frankrijk allereerst veel minder verlies op te treden dan verwacht. Zo blijkt uit de resultaten van de correctietaak dat alleen de score in categorie 4 van de informantengroep in Frankrijk significant afwijkt van de score van de referentiegroep in Portugal (zie tabel 5.2). De overige scores van de informantengroep in Frankrijk en alle scores van de informantengroep in Nederland zijn soms zelfs hoger dan de scores van de referentiegroep in Portugal, hoewel de verschillen nergens significant ($p < 0,05$) zijn.

Bij de combinatietask blijken de scores van de informantengroep in Frankrijk significant verschillend van de scores van de referentiegroep in Portugal in categorie 2 en 5; de scores van de informantengroep in Nederland blijken significant verschillend van de scores in de referentiegroep in categorie 2 en 3 (zie tabel 5.11). Een significant verschil in categorie 2 tussen de referentiegroep in Portugal en de informantengroep in Frankrijk is conform verwachting maar een significant verschil tussen de referentiegroep in Portugal en de informantengroep in Nederland niet, omdat in categorie 2 de conceptualisering van het Portugees met het Nederlands overeenkomt terwijl de conceptualisering van het Frans afwijkt. Het significante verschil tussen de referentiegroep in Portugal en de informantengroep in Nederland blijkt veroorzaakt te worden door het plaatje \cake\ dat door informanten in Nederland significant minder wordt aangewezen bij het mondeling aangeboden woord *bolo*. In categorie 3 is het significante verschil tussen de gemiddelde scores van de referentiegroep en van de informantengroep in Nederland conform verwachting en komt dit verschil voor rekening van het item *copo*, waarbij de informantengroep in Nederland niet alleen plaatjes aanwijst van drinkvoorwerpen van glas, metaal, plastic en porselein maar ook van drinkvoorwerpen met en zonder oor. Daaruit is geconcludeerd dat het kenmerk <vorm: zonder oor> conform de Nederlandse conceptualisering niet meer distinctief is. De informantengroep in Frankrijk wijst daarentegen minder plaatjes aan van drinkvoorwerpen die niet van glas zijn, maar wel plaatjes met drinkvoorwerpen van glas met en zonder oor. Hier is de conclusie geweest dat het kenmerk <vorm: zonder oor> niet meer distinctief is, terwijl het kenmerk <materiaal: glas> inmiddels wel distinctief is geworden voor het Portugese *copo*. Zo bezien is de verandering in conceptualisering verder gevorderd bij de informantengroep in Frankrijk, daar de conceptualisering inmiddels helemaal conform de conceptualisering van het Frans is. De verandering in conceptualisering bij de informantengroep in Nederland is daarentegen nog niet zover gevorderd dat deze helemaal overeenkomt met de conceptualisering in het Nederlands. Dit resulteert in het vaker aanwijzen van méér plaatjes bij de informantengroep in Nederland, wat leidt tot een significant verschil met de gemiddelde score van de referentiegroep in Portugal. Het verschil in gemiddelde scores tussen de informantengroep in Frankrijk en de referentiegroep in Portugal blijkt daarentegen niet significant, doordat de plaatjes van drinkvoorwerpen met oor maar niet van glas niet of nauwelijks worden aangewezen. Paradoxaal genoeg komt een ver gevorderde conceptuele aanpassing niet tot uiting in een significant verschil, terwijl een minder ver gevorderde aanpassing wel tot een significant verschil leidt. Het significante verschil in categorie 5 van de migrantengroep in Frankrijk ten opzichte van de referentiegroep in Portugal gaat tegen de verwachting in, daar in deze categorie de conceptualisering van de 3 talen gelijk is. De significantie blijkt in deze categorie te wijten aan het item *cela* {gevangeniscel}. Dit mondeling aangeboden item is laag frequent en is in Frankrijk vaak begrepen als *sela* {zadel}, waarna de informanten aldaar een fietszadel aanwijzen waarvan toevallig een deel te zien is bij het plaatje \fietsstuur\. In de referentiegroep in

Portugal wordt meestal het plaatje \gevangeniscel\ aangewezen en soms aangegeven dat geen plaatje met het aangeboden item kan worden verbonden. In Nederland wordt bijna zonder uitzondering het plaatje \gevangeniscel\ aangewezen.

De resultaten van de benoemingstaak geven aan dat de gemiddelde scores van de informantengroep in Frankrijk significant verschillen van die van de referentiegroep in Portugal in categorie 1, 3, 4 en 5, terwijl de gemiddelde scores van de informantengroep in Nederland nergens significant verschillen van die van de referentiegroep in Portugal (zie tabel 5.15). Hieruit is geconcludeerd dat de informantengroep in Nederland bij de benoemingstaak niet of nauwelijks verlies vertoont. Bij de informantengroep in Frankrijk wordt iets meer verlies gemeten, waarbij de lagere scores in categorie 1, 3 en 4 conform verwachting zijn, daar in deze categorieën de conceptualisering in het Frans afwijkt van de conceptualisering in het Portugees. Bij nadere analyse blijken de afwijkingen voor een deel conceptueel van aard te zijn, maar voor een deel ook niet. Geen significant afwijkende score in categorie 2 is in overeenstemming met de verwachting, daar in deze categorie de conceptualisering in het Portugees en in het Frans gelijk is. De score in categorie 5 gaat tegen de verwachting in. Analyse van de afwijkingen hier wijst uit dat deze niet conceptueel van aard zijn, maar eerder te wijten zijn aan factoren die in 5.3 zijn toegeschreven aan vormgelijkenis (zie tabel 5.18).

Analyse van de verteltaak die als controletaak op de eerder genoemde taken is afgenomen bij de informanten in de referentiegroep in Portugal en bij de informantengroep in Nederland, wijst eveneens uit dat er geen sprake is van verlies: in communicatief opzicht doen verschillende informanten in Nederland het zelfs beter, al blijken ook in deze taak de verschillen binnen de informantengroepen groter dan de verschillen tussen de informantengroepen.

6.2 BETEKENIS VAN DE RESULTATEN VOOR DE GEKOZEN COGNITIEF-SEMANTISCHE BENADERING

Ofschoon de cognitief-semantische benadering zinvol is gebleken voor het opsporen van potentiële afwijkingen tussen de drie betrokken informantengroepen, blijkt het relatief geringe aantal afwijkingen in de migrantengroepen ten opzichte van de referentiegroep in Portugal slechts voor een deel overeen te komen met de verwachtingen op basis van de conceptualisering in T2. De gevonden afwijkingen kunnen maar voor een deel verklaard worden vanuit het Nederlandse respectievelijk Franse conceptuele systeem. De resultaten van de benoemingstaak laten zien dat een deel van de afwijkingen daarnaast bestaat uit omschrijvingen, zoals *máquina para tirar fotografias* {toestel om foto's te maken} in plaats van *máquina fotográfica* {fototoestel}. Omschrijving en parafrase worden in de bestaande literatuur veelal als tekenen van taalverlies beschouwd (cf. Andersen, 1982: 101-106). Een ander deel wordt gevormd door een samenval van concepten uit hetzelfde betekenisveld, zoals *abre-latas* {blikopener}

voor *abre-garrafas* {flesopener}. Feldman (1996: 48), die haar data van Russische immigranten in Israël analyseert volgens Levelt's model voor spraakproductie (1989), spreekt in dit verband over 'tip-of-the-tongue (TOT) phenomena' en beschouwt deze ook als taalverlies. Maar omschrijving en samenval van concepten komen in het onderhavige onderzoek ook voor in de referentiegroep in Portugal, zij het in mindere mate (zie tabel 5.20). Daaruit is geconcludeerd dat omschrijving en samenval van concepten niet zonder meer als taalverlies kunnen worden beschouwd en dat nader onderzoek naar deze verschijnselen vereist is. Afwijkingen van conceptuele aard, omschrijvingen en benamingen uit hetzelfde betekenisveld vormen samen 75% van de afwijkingen bij de informantengroep in Nederland en 63% van de afwijkingen bij de informantengroepen in Frankrijk, al zijn de absolute aantallen afwijkingen in Frankrijk aanzienlijk hoger. Opvallend in de benoemingstaak is verder dat het percentage afwijkingen van conceptuele aard bij de informanten in Nederland en bij de informanten in Frankrijk niet alleen het grootste aandeel in de afwijkingen heeft, maar ook nagenoeg gelijk is in beide condities: 32,5% in Nederland respectievelijk 33,1% in Frankrijk.

Hierna wordt een aantal factoren besproken dat in de literatuur van invloed wordt geacht op taalverlies en in 2.1 is besproken.

Taaltypologische afstand

De taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Frans is geringer dan de taaltypologische afstand tussen het Portugees en het Nederlands. Op grond daarvan werd minder taalverlies bij de informanten in Frankrijk verwacht, daar het conceptuele systeem van het Portugees minder verschilt van het conceptuele systeem van het Frans dan van het conceptuele systeem van het Nederlands (cf. Jaspaert & Kroon, 1992: 146-147). De resultaten in het onderhavige onderzoek laten echter het omgekeerde zien: voor zover er verlies is gemeten, is dat in kwantitatieve zin vooral bij de informantengroep in Frankrijk aangetroffen. Het beeld dat hier naar voren komt stemt overeen met het beeld uit 2 case-studies over brieven van Nederlandse emigranten in de Verenigde Staten en in Brazilië (Jaspaert & Kroon, 1992; Schoenmakers-Klein Gunnewiek, 1997). In beide gevallen zijn brieven geanalyseerd over een periode van bijna 20 jaar, waarbij de emigrant in de Verenigde Staten meer taalverlies vertoont dan de emigranten in Brazilië, terwijl op basis van taaltypologische afstand het omgekeerde werd verwacht.

Taalcontact

De factor taalcontact moet opgesplitst worden in contact met T1 en contact met T2. Met betrekking tot contact met T1, zijn de verschillende contactmogelijkheden met T1 voor Portugezen in Frankrijk aanzienlijk groter dan voor Portugezen in Nederland. Daarbij moet onder meer gedacht worden aan het aantal Portugese migranten, het aantal verenigingen, radioprogramma's in het Portugees en de verschillende kranten en bladen in het Portugees die beschikbaar zijn (zie 4.2.2).

Indien contact met T1 tot taalbehoud leidt, zou de verwachting moeten zijn dat er meer verlies bij de informantengroep in Nederland dan bij de informantengroep in Frankrijk gevonden wordt: het contact met T1 in Nederland is immers zowel qua soort als in kwantitatief opzicht veel beperkter. Maar de resultaten in het onderhavige onderzoek wijzen eerder in de tegenovergestelde richting. Kijken we naar contact met T2, dan is de druk van T2 in Frankrijk eveneens aanzienlijk groter dan in Nederland. Zo worden buitenlandse programma's op de Franse televisie veelal in het Frans gesynchroniseerd en valt op dat op straat en in openbare ruimten weinig teksten (reclame, wegwijzers etcetera) in een andere taal dan het Frans voorkomen. Meerdere Portugese informanten in Frankrijk gaven verder uit eigen beweging aan dat er sociale druk wordt uitgeoefend om Frans met hun kinderen te spreken. Met de aansporing "Il faut pratiquer" werd hen erop gewezen dat het ook goed voor hun Frans was om Frans te spreken. De druk van T2 in Nederland is geringer: buitenlandse programma's op de televisie worden niet in het Nederlands gesynchroniseerd, er zijn op straat en in openbare ruimten veel teksten in andere talen zoals het Engels of teksten doorspekt met Engels te lezen, er wordt veel in het Engels op de radio gezongen en gesproken en men staat over het algemeen neutraler tegenover het gebruik van een andere taal dan het Nederlands. Daarnaast wordt bij officiële instanties als de belastingdienst en grotere gemeenten gebruik gemaakt van brochures in verschillende talen waaronder het Portugees en is er in de gezondheidszorg en bij de rechtbank de mogelijkheid om gebruik te maken van tolkdiensten. Geen enkele informant in Nederland repte ten tijde van het onderzoek dan ook over sociale druk om het Nederlands te gebruiken. De Portugese informanten in Nederland gaven daarentegen wel vaker uit zichzelf aan dat de manier van leven van Nederlanders, hun individualisme en hun afstandelijkheid maakte dat er niet veel intensieve contacten met Nederlanders waren. Deze gegevens in combinatie met de resultaten van de taaltaken lijken te bevestigen dat intensief contact met T2 en de T2-samenleving belangrijker zijn voor taalverlies dan beperkt contact met T1. De hypothese in het onderhavige onderzoek waarbij gesteld wordt dat in geval van taalverlies de conceptualisering wordt aangepast in de richting van T2, komt overeen met de hier genoemde gegevens. De hypothese moet mogelijk wel aangescherpt worden: er is voldoende contact en druk nodig vanuit T2 om de conceptualisering in T1 aan te passen.

Beheersing van T2

De mate van contact met T2 is niet systematisch onderzocht en, daarmee samenhangend, evenmin de mate van T2-beheersing. De taalvaardigheid van de Portugese informanten in het Nederlands respectievelijk in het Frans is niet gemeten. De mate van T2-beheersing en van het bijbehorende conceptuele systeem bepaalt uiteindelijk de mate van potentiële verandering in het conceptuele systeem van T1 van een individu. Aangenomen dat in het taalverliesproces de invloed van T2 belangrijker is dan de mate van contact met T1, kan het gegeven dat er niet of nauwelijks taalverlies is gevonden derhalve ook een gevolg zijn van

geringe T2-beheersing. Fase e.a. (1992: 4-5) stellen dat migranten hun contact met T2 kunnen beperken door te kiezen voor andere communicatiestrategieën. Geringe T2-beheersing is bovendien niet ongebruikelijk bij migranten, getuige onderzoek naar spontane T2-verwerving onder volwassen migranten. Zo blijkt uit Perdue (1984; 1993) en daaruit voortvloeiend onderzoek (Schenning, 1998; Van de Craats e.a., 1998) dat de T2-beheersing na twee en een half jaar in een T2-omgeving te verkeren nog steeds op een vrij laag niveau kan staan en dat er dan ook al sprake kan zijn van fossilisatie. Dit onderzoek betrof jonge volwassenen. Van Hout & Strömquist (1993) hebben aangetoond dat behalve intensief contact met T2, leeftijd, opleiding in het land van herkomst en leefsituatie (nationaliteit van de partner en het hebben van kinderen) van migranten ook factoren zijn die sterk samenhangen met de mate van T2-verwerving. Gezien de achtergrond van de Portugese informanten in het onderhavige onderzoek is het heel wel mogelijk dat hun mate van T2-beheersing zeker niet groter is: de Portugese informanten in Nederland en Frankrijk zijn veelal op oudere leeftijd geëmigreerd dan de eerder genoemde jonge volwassenen, hebben gemiddeld 4 jaar onderwijs in Portugal genoten en hebben meestal een Portugese partner en kinderen.

Taalevolutie

Een andere factor die een rol kan spelen in het taalverliesproces is taalevolutie. Bij de constructie van de taaltaken is rekening gehouden met taalevolutie in het herkomstland Portugal, al had daarbij mogelijk meer rekening moeten worden gehouden met de invloed van de in Portugal zeer populaire Braziliaanse soap-series op televisie. De Braziliaanse variant van het Portugees wijkt namelijk op een aantal punten af van de Portugese variant in Portugal. Dit kan ertoe leiden dat aangeboden lexicale elementen en constructies, die in de correctietaak gecorrigeerd zouden moeten worden omdat ze niet conform de conceptualisering in het Europees Portugees zijn, niet werden gecorrigeerd, omdat de conceptualisering van de Braziliaanse variant van het Portugees inmiddels vertrouwd is geworden en in deze gevallen overeenkomt met de Franse en/of Nederlandse conceptualisering. Zo is het item *calças* <mv> voor [broek] dat in de correctietoets conform de Nederlandse en Franse conceptualisering als *calça* <ev> is ingevoerd, in de referentiegroep in Portugal niet altijd gecorrigeerd. In het Braziliaans Portugees is het ook *calça*.

Uit de resultaten van het onderhavige onderzoek is verder gebleken dat meer rekening gehouden moet worden met de mogelijkheid van taalevolutie in het migratieland, zeker wanneer sprake is van grote aantallen migranten. De omvang van de Portugese taalgemeenschap in Frankrijk lijkt bewust of onbewust homogeniserend te werken op het taalgebruik in T1. Een mooi voorbeeld daarvan is de constructie *vem de começar* {komt te beginnen} in plaats van *acaba de começar* {eindigt te beginnen = is net begonnen} in de correctietaak, die door geen enkele informant in Frankrijk werd gecorrigeerd en zelfs niet door docenten Portugees met wie de correctietaak werd besproken. Daarentegen werd deze constructie door alle informanten in de referentiegroep en door 16 van de 18

informanten in Nederland verbeterd. Hiervoor is al gesteld dat de mogelijkheden tot gebruik van het Portugees binnen de Portugese taalgemeenschap in Frankrijk in verschillende condities vele malen groter zijn dan in Nederland. Als echter nauwkeuriger gekeken wordt naar de meer formele media in Frankrijk waarin het Portugees wordt gebruikt zoals radio en kranten, dan blijkt dat veel van deze radioprogramma's en bladen lokaal van aard zijn en buiten het officiële circuit om in Frankrijk worden gemaakt voor migranten aldaar (zie 4.2.2). Jongeren spelen een grote rol bij het maken ervan. Deze jongeren zijn veelal in Frankrijk opgegroeid en vaak ook in Frankrijk geboren. Het Portugees dat zij spreken is vooral verworven in de context van migratie. Voorzover deze jongeren onderwijs in de Portugese taal hebben genoten, is dat meestal bij Portugese migrantenverenigingen geweest die dat onderwijs zelf organiseerden. Het Portugees dat zij spreken, is in het onderhavige onderzoek buiten beschouwing gebleven. Muñoz (1991) meldt echter dat het Portugees van immigranten in Frankrijk afwijkt van het Portugees zoals dat gesproken en geschreven wordt in Portugal. De Bot & Fase (1991: 11) concluderen op basis van Muñoz (1991) dat het Portugees in Frankrijk al een min of meer gecodificeerde variant is, ofschoon niet uniform. Daarentegen zijn er nauwelijks Portugese jongeren van de tweede generatie die in Nederland radioprogramma's in het Portugees maken. Willen Portugese migranten in Nederland naar Portugese programma's luisteren, dan moeten zij afstemmen op de Portugese radio in Portugal en dat doen sommige informanten ook. Lokale kranten en andere bladen in het Portugees worden in Nederland niet gemaakt. De kranten en bladen die informanten eventueel lezen, komen voornamelijk uit Portugal. Verder laten Portugezen in Nederland vaker videobanden door familieleden in Portugal opnemen die in Nederland bekeken worden. De Portugezen in Frankrijk hebben daartoe minder mogelijkheden, omdat het videosysteem in Frankrijk afwijkt van het videosysteem in Portugal. Het is derhalve mogelijk dat er in Frankrijk taalevolutie in het Portugees kan plaatsvinden die afwijkt van de taalevolutie in Portugal, terwijl taalevolutie in het Portugees in Nederland eerder de taalevolutie in Portugal zal volgen. Dat kan mede de resultaten verklaren waarbij de Nederlandse informantengroep niet te onderscheiden is van de referentiegroep in Portugal, terwijl de Franse informantengroep daarvan enigszins afwijkt.

Een laatste factor die van betekenis kan zijn voor taalevolutie in het herkomstland Portugal en die in het onderhavige onderzoek niet is betrokken, is het aantal Portugese migranten dat vooral in de zomermaanden in Portugal verblijft. Gemiddeld woont 1 op de 4 Portugezen buiten de landsgrenzen van Portugal (zie 4.2). Daarbij zijn de percentages emigranten in de noordelijke provincies van Portugal hoger terwijl ze in de zuidelijke provincies lager liggen. Een groot deel van deze migranten woont en werkt in Frankrijk. Alle informanten in de referentiegroep in Portugal bleken in meer of mindere mate contact te hebben met familie, burens, vrienden en/of kennissen die naar Frankrijk waren geëmigreerd. De invloed van deze contacten op het Portugees in Portugal is in het onderhavige onderzoek niet onderzocht. Het opmerkelijke gegeven dat afwijkingen van

conceptuele aard in de benoemingstaak voorkomen bij de referentiegroep in Portugal, wijst mogelijk wel op zo'n invloed (zie Tabel 5.21). Nadere analyse van de afwijkingen van conceptuele aard toont ook aan dat deze afwijkingen van het Portugees zonder uitzondering conform de Franse conceptualisering zijn. Deze conceptuele afwijkingen lijken erop te duiden dat de invloed van Portugese migranten op het taalgebruik in Portugal groter is dan aanvankelijk werd aangenomen. Het feit dat Portugese informanten in Nederland soms ook afwijkingen vertonen die niet overeenkomen met de conceptualisering in het Nederlands maar met de conceptualisering in het Frans, duidt ook op contacten tussen Portugese migranten in Nederland en Portugese migranten in Franstalige landen. Deze contacten zijn niet nader onderzocht, maar hierbij is geopperd dat ze mogelijk intensiever zijn dan gedacht. Door het grote aantal Portugese migranten in Frankrijk bestaat niet alleen de mogelijkheid tot ontwikkeling van een eigen variant van het Portugees, maar ook de mogelijkheid van invloed daarvan op het Portugees in Portugal.

Referentiepunt

Het gegeven dat de referentiegroep in Portugal niet altijd de hoogste scores behaalt en in de benoemingstaak ook afwijkingen van conceptuele aard vertoont, terwijl er in herkomstland Portugal geen sprake is van T2-contact, kan erop duiden dat ook het taalgebruik van de informantengroep in Portugal die het referentiepunt vormt minder stabiel is dan gedacht. In 4.1.1 is gesteld dat ondanks taalevolutie in het land van herkomst, een informantengroep aldaar voorslagnog het beste referentiepunt is (zie ook Jaspert e.a., 1986). Deze conclusie wordt nog steeds onderschreven. Gezien de resultaten van het onderhavige onderzoek moet in landen met een groot aantal emigranten, dat intensief contact onderhoudt met het herkomstland en regelmatig daarnaar terugkeert, echter sterker rekening worden gehouden met taalevolutie onder invloed van deze migranten. In Portugal kan de invloed van Portugese migranten op de taal in Portugal veel groter zijn dan bijvoorbeeld de invloed van Nederlandse migranten in Nederland: het aantal Nederlandse emigranten op de totale Nederlandse bevolking is veel kleiner en het contact met Nederland is over het algemeen ook veel minder intensief (zie Klatter-Folmer & Kroon, 1997 voor een overzicht van het Nederlands bij Nederlandse emigranten in verschillende landen).

Verder kan de confrontatie in de taaltaken met conceptualiseringen uit andere samenlevingen die de laag opgeleide referentiegroep in Portugal niet kent maar die de migrantengroepen wel kennen, voordeel bieden aan informanten in de migrantengroepen: de informanten in Nederland en Frankrijk kunnen daardoor conceptuele afwijkingen eerder herkennen.

Een referentiepunt in het land van herkomst blijft toch zinvol. De eerder vermelde conclusie dat omschrijving en samenvatting van concepten niet altijd op taalverlies hoeven te duiden, kon alleen getrokken worden doordat de informanten in de referentiegroep in Portugal eveneens gebruik bleken te maken van

omschrijving en samenvatting van concepten. Feldman (1996) hanteert niet een referentiepunt in het herkomstland in haar onderzoeksopzet en interpreteert deze verschijnselen zonder meer als verlies¹.

Vormgelijkenis

De invloed van vormgelijkenis is in het onderhavige onderzoek beperkt gebleken. Items in verschillende taken leken in eerste instantie op een dergelijke invloed te wijzen, al waren er ook tegenindicaties. Zo wordt *viatura* voor [auto], dat vormgelijkenis vertoont met het Franse *voiture*, vaak niet verbeterd in de correctietaak, maar wordt het plaatje \auto\ in de benoemingstaak zonder uitzondering correct aangeduid met *carro* of *automóvel*. Verder wordt het Portugese *volante* {autostuur} in de combinatietask in de informantengroep in Frankrijk toch 2 keer verbonden met het plaatje \fietsstuur\, terwijl er behalve conceptuele gelijkenis ook vormgelijkenis bestaat met het Franse *volant* en tussen het Portugese *guidão* {fietsstuur} en het Franse *guidon*. Bovendien blijken in de benoemingstaak 3 informanten in Frankrijk het plaatje \zakmes\ 3 keer te benoemen met *faca de bolso* in plaats van met *canivete*, terwijl *canivete* zowel conceptuele gelijkenis als vormgelijkenis vertoont met het Franse *canif*. Op basis van de resultaten van de benoemingstaak is niettemin geopperd dat een aantal additionele afwijkingen bij de informantengroep in Frankrijk voor rekening zou kunnen komen van de factor vormgelijkenis (zie tabel 5.18). Anders gezegd: de mogelijkheid dat het vormgelijkenis-effect toeneemt naarmate de taaltypologische afstand geringer is, is niet bij voorbaat uitgesloten. Nadere analyse wijst echter uit dat vormgelijkenis nauwelijks van invloed is. Er komen afwijkingen voor die volgens de vormgelijkenishypothese niet mogen voorkomen, zoals het hierboven genoemde voorbeeld bij het plaatje \zakmes\. Andere afwijkingen die door vormgelijkenis lijken te worden bepaald kunnen vaak ook binnen de conceptuele hypothese worden verklaard. Zo is bij het plaatje \metselen\, dat afwijkende benoelingen als *pousar tijolo* {Frans: poser une brique} of *montar tijolos/um muro* {Frans: monter un mur} in plaats van *assentar tijolo* {metselen} of *fazer um muro* {een muur maken/bouwen} oplevert, eveneens sprake van afwijkende conceptualiseringen tussen het Franse *poser* en *monter* en het Portugese *pousar* en *montar*. Nadere analyse van de items in de combinatietask die geen conceptuele gelijkenis maar wel vormgelijkenis vertonen met een linguïstische vorm in T2 en daardoor tot verwijzing naar andere plaatjes zouden kunnen leiden, laat zien dat amper afwijkende verbanden worden gelegd die zuiver op vormgelijkenis

¹ Door dezelfde taken in zowel T1 als T2 af te nemen, creëert zij een referentiepunt binnen het individu: de mate van T2-beheersing vormt het referentiepunt voor de mate van T1-beheersing. Ofschoon het bepalen en vergelijken van de mate van beheersing van T1 en van T2 interessante perspectieven biedt voor taalverliesonderzoek, lijkt het vreemd om de mate van T2-beheersing als een referentiepunt voor T1-verlies te hanteren. Onvolledige verwerving wordt niet uitgesloten en een grotere T2-beheersing wordt automatisch geïnterpreteerd als meer verlies van T1.

kunnen worden teruggevoerd. Meestal kan het afwijkende verband ook door de conceptuele hypothese worden verklaard.

6.3 BEPERKINGEN VAN DE GEHANTEERDE ONDERZOEKSMETHODE

Het onderzoek kent een aantal beperkingen dat hierna besproken wordt. De eerste beperking is dat de mate van T2-beheersing bij de informanten niet is vastgesteld. Het onderzoek gaat uit van de veronderstelling dat in geval van taalverlies T1-concepten zijn aangepast aan T2-concepten. Maar nu er nauwelijks verlies is geobserveerd, is niet duidelijk waarom dat zo is. Het kan zijn dat aanpassingen van eenmaal verworven T1-concepten niet voorkomen of minimaal zijn. Het kan ook zijn dat de T2-beheersing te gering is en er daardoor onvoldoende contact met T2-conceptualisering is geweest. In dat geval is er voor de informanten onvoldoende noodzaak geweest om hun T1-concepten aan te passen aan T2-concepten.

Verder moet bedacht worden dat de verschillende taken in dit onderzoek niet hetzelfde meten, niet alleen omdat ze een verschillend beroep doen op metalingüistisch bewustzijn maar ook omdat ze verschillende aspecten van taalvaardigheid meten: de correctietaak meet vooral het kunnen opsporen en corrigeren van fouten op zins- en tekstniveau, de combinatietaak speelt in op mogelijke associaties, de benoemingstaak is een productietaak waarbij het nauwkeurig aanduiden van handelingen en objecten belangrijk is, en de verteltaak doet vooral een beroep op communicatieve vaardigheden op tekstniveau. Uit de resultaten blijkt dat de verschillen tussen de informanten binnen de referentiegroep en binnen de 2 migrantengroepen groter zijn dan tussen de verschillende informantengroepen. Bovendien blijkt dat een hoge score bij de ene taak niet automatisch een hoge score bij een andere taak betekent; ook blijkt dat informanten die zich in de ene taak min of meer hetzelfde gedragen zich in een andere taak verschillend gedragen. De verschillende taken geven dus een meerzijdig beeld van de T1-taalvaardigheid van de informanten. Daarbij wordt het belang van terugkerende items in verschillende taken groter. Met de terugkerende items kan worden bepaald wat de invloed van de taakvorm is. Het aantal terugkerende items in dit onderzoek is echter relatief laag, zodat systematische analyse van de invloed van de taakvorm niet mogelijk is.

Een andere beperking van het onderzoek en mogelijk één van de oorzaken waarom de correctietaak zoals voorgelegd maar matige resultaten heeft opgeleverd, is dat het opsporen van fouten vaak sterk afhankelijk is van de context. Om die reden moet de context slechts voor één interpretatie vatbaar zijn. Zulke ondubbelzinnige contexten rond een item creëren is niet eenvoudig. Als voorbeeld mag het volgende stukje in de correctietaak in de vorm van een brief dienen:

A última novidade: a tia Joana teve um bebé. Agora eu tenho 8 sobrinhos.
{Het laatste nieuwtje: tante Johanna heeft een baby. Nu heb ik 8 neven en nichten.}

Hier moet *sobrinhos* [neven en nichten <oom- of tantezeggers>] verbeterd worden in *primos* [neven en nichten <geen oom- of tantezeggers>]. Deze correctie wordt in iedere informantengroep slechts 2 keer aangebracht, dat wil zeggen door in totaal 6 informanten. Ook docenten en andere Portugezen in Portugal, Frankrijk en Nederland waaraan de brief ter controle is voorgelegd, brengen deze correctie niet aan. Op de vraag achteraf waarom was het antwoord meestal dat familierelaties zo ingewikkeld zijn. Het gebruik van *sobrinhos* in deze context is alleen mogelijk als tante [zus van vader of moeder] Johanna met een oudere broer van de 14-jarige briefschrijfster is getrouwd. In dat geval zijn de kinderen in dubbel opzicht neven en nichten. Deze situatie is niet onmogelijk, maar toch wel zeldzaam in Portugal, Frankrijk en Nederland. Uit de voorgelegde brief blijkt verder ook niet dat de briefschrijfster uit een heel bijzondere familie komt. Integendeel: ze heeft een vader, moeder en een 18-jarige broer; ze heeft zeker één oom en één tante; ze gaat naar de middelbare school; ze verdient wat zakgeld met babysitten en ze houdt van "pastéis" {gebak, meestal zoet}. De correctie moet echter wel aangebracht worden op grond van een context die het zinsniveau overstijgt. Misschien dat daarin de moeilijkheid zit. Deze moeilijkheid is echter niet gebonden aan opleidingsniveau, getuige het feit dat ook docenten met een universitaire opleiding deze correctie niet aanbrengen.

Uit het feit dat de correctietaak ook in de referentiegroep in Portugal matige resultaten oplevert, zou geconcludeerd kunnen worden dat deze taak minder geschikt is voor informanten met gemiddeld 4 jaar onderwijs en weinig contact met geschreven Portugees (cf. Muñoz, 1991: 67). De correctietaak vergt behalve metalinguïstische kennis namelijk ook een relatief hoge concentratie gedurende langere tijd, omdat analyse op zins- en vooral tekstniveau moet plaatsvinden. De afnamecondities bij de informanten thuis waren niet ideaal omdat er bijna altijd meerdere mensen bij aanwezig waren. Men kan er wel voor kiezen om dergelijke taaltaken niet thuis af te nemen, maar de drempel voor veel van de informanten in dit onderzoek wordt dan te hoog. Bij vervolgonderzoek moet hiervoor een oplossing gezocht worden.

Ten slotte is de verteltaak niet bij de informanten in Frankrijk afgenomen. Uit de resultaten van de andere taaltaken is gebleken dat als er al taalverlies optreedt, dit eerder bij de informanten in Frankrijk is te observeren dan bij de informanten in Nederland. Vanuit dat perspectief was afname van de verteltaak bij de informanten in Frankrijk mogelijk toch interessant geweest.

6.4 SUGGESTIES VOOR VERVOLGONDERZOEK

Wat betekenen de resultaten voor eventueel vervolgonderzoek naar taalverlies? Allereerst dat taalverlies zich moeilijk laat vaststellen. Bovendien lijkt het erop dat de relatie tussen tijd en mate van taalverlies ook niet met behulp van een S-curve in een grafiek kan worden weergegeven, zoals Jaspaert e.a. (1986: 40-41) voorstellen. Onderzoek naar taalverlies op grond van veranderingen in het

conceptuele systeem is in het onderhavige onderzoek uitgevoerd met informanten in migrantengroepen die ten tijde van het onderzoek 9 tot 23 jaar in het immigratieland verbleven. Schoenmakers-Klein Gunnewiek (1997) analyseert 176 brieven van 2 Nederlandse emigranten in Brazilië die geschreven zijn in een periode van bijna 20 jaar, tussen hun twintigste en veertigste verblijfsjaar in Brazilië. Jaspaert & Kroon (1992) voerden een case-study uit op basis van 29 brieven van een Nederlandse emigrant in de Verenigde Staten die geschreven zijn in een periode van 20 jaar, waarbij de eerste brief dateert van ruim 40 jaar na vertrek uit Nederland en de laatste van ruim 60 jaar na vertrek. In alle drie de studies blijkt de mate van taalverlies over gemiddeld 20 jaar laag. Bovendien worden daarbinnen geen duidelijke periodes aangetroffen waarin ineens meer of versneld taalverlies wordt geleden. Waarmee niet gezegd is dat er geen grote verschillen zijn tussen de brieven van één en dezelfde informant. Deze lijken echter eerder samen te hangen met de leef- en werksituatie dan met tijd, waarbij de soort en mate van taalcontact de belangrijkste factor is. Zo kunnen tekenen van T1-verlies in eerdere brieven later soms ook weer verdwijnen, doordat het contact met T2 minder wordt en het contact met T1 juist meer.

Een cognitief-semantische benadering van taalverlies is nog steeds zinvol. Uit de resultaten van het onderzoek komt naar voren dat als er sprake is van taalverlies, dit minder te maken heeft met T1 en met de volgorde van verwerving daarin dan met de confrontatie met T2. Deze confrontatie leidt ertoe dat T1-concepten kunnen worden aangepast in de richting van de T2-concepten. De cognitief-semantische benadering moet echter wel aangescherpt en verfijnd worden. Niet elke afwijking van de norm wijst namelijk op een aspect van taalverlies. Vervolgonderzoek naar deze verschijnselen is belangrijk, om onderscheid te kunnen maken tussen verschillende typen afwijkingen en daarmee tussen wat taalverlies-aspecten zijn en wat niet. Psycholinguïstisch onderzoek naar zowel het taalproductieproces als naar het taalperceptieproces zou meer dan nu het geval is bij taalverliesonderzoek betrokken moeten worden. De semantiek biedt mogelijk perspectieven voor verder onderzoek naar de relatie tussen conceptualisering en morfologie bij taalverlies, maar ook naar het onderscheid tussen 'competence' en 'performance' dat vaak gemaakt wordt zonder dat echt duidelijk is wat daar nu precies onder moet worden verstaan.

Gelijktijdig met het onderzoek naar T1-verlies zou de beheersing van T2 gemeten moeten worden. Het onderzoek van Feldman (1996: 47-62) is in dit opzicht interessant. Dergelijk onderzoek kan meer inzicht geven in de potentiële mogelijkheden voor aanpassing van het conceptuele systeem. Wel blijft een referentiepunt in het herkomstland noodzakelijk om bepaalde afwijkingen niet ten onrechte als taalverlies te beschouwen. Het ontbreken van een referentiepunt in het herkomstland leidt bij Feldman (1996) ertoe dat verschijnselen als omschrijving en samenvatting van concepten uit hetzelfde betekenisveld uitgelegd worden als verminderde beschikbaarheid en dus T1-verlies. In het onderhavige onderzoek is juist gebleken dat verschijnselen als omschrijving, samenvatting van concepten uit hetzelfde betekenisveld -'tip-of-the-tongue phenomena' in Feldman's woorden-

alsmede 'speech errors' ook voorkomen bij de referentiegroep in het herkomstland en dus niet zonder meer als verlies kunnen worden beschouwd. Mogelijk zijn deze verschijnselen in T1 veel gewoner dan gedacht en moeten ze niet zozeer gezien worden als strategieën om taalverlies te camoufleren als wel als het resultaat van normale taalproductieprocessen. Vervolgonderzoek is ook hier nodig en het liefst met meerdere referentiepunten.

In methodologisch opzicht moet verder een betrouwbare manier worden gevonden om relatieve gebruiksfrequentie in twee of meer talen vast te stellen. In 2.2.6 is uiteengezet dat frequentie binnen een cognitief-semantische benadering een rol speelt. In 4.1.6 is echter aangegeven dat er wel frequentielijsten voor het Nederlands en het Portugees bestaan, maar dat die volgens verschillende methoden zijn samengesteld en voor verschillende doeleinden zijn gemaakt, waardoor ze niet vergelijkbaar zijn. Bovendien zeggen deze frequentielijsten niets over relatieve gebruiksfrequentie, terwijl juist de relatieve gebruiksfrequentie in de verschillende talen van belang is om te kunnen bepalen hoe groot de druk van T2 op T1 is en vice-versa. Dat is met name van belang bij voorspellingen over aanpassingen in het conceptuele systeem van taalgebruikers.

Wat toetsen betreft, is het voorleggen van verschillende soorten taaltaken waarbij meerdere facetten van taalvaardigheid en taalgebruik aan bod komen de beste oplossing. Daarbij kunnen de te toetsen items in verschillende condities terugkeren, zodat de invloed van taakvormen onder controle wordt gehouden. Onderzoek van spontane taaldata dat in voldoende mate aanwezig is, is daarnaast zeker zinvol omdat daarbij veel meer gekeken kan worden naar taal in haar natuurlijke situatie, dat wil zeggen: taalgebruik met als doel communicatie. Zowel voor de ontwikkeling van taaltaken als voor de analyse van taaldata verkregen door afname van taaltaken of uit spontane taalgebruikssituaties is een cognitief-semantisch georiënteerd theoretisch kader nodig. Daarvoor moet het concept van taalverlies verder uitgewerkt worden. Op grond van de resultaten in eerder onderzoek (cf. Grendel, 1993; Grendel e.a., 1995) en de verteltaak in het onderhavige onderzoek wordt van experimentele taken die onder tijdsdruk moeten worden uitgevoerd niet veel heil verwacht voor het taalverliesonderzoek.

6.5 DE STATUS VAN TAALVERLIESONDERZOEK

De resultaten uit verschillende onderzoeken lijken erop te wijzen dat het taalverliesproces veel meer met taalveranderingsprocessen gemeen heeft dan aanvankelijk werd aangenomen. Zoals taalveranderingsprocessen in het algemeen en taalverwervingsprocessen in het bijzonder onder invloed staan van hun omgeving, zo staat het taalverliesproces ook onder invloed van een omgeving. Het bijzondere van het taalverliesproces is vooral dat het in een T2-omgeving plaatsvindt. De invloeden van de T2-omgeving kunnen leiden tot adaptatie van het conceptuele systeem in de richting van de T2-werkelijkheid (cf. Extra & Jaspaert, 1987: 9-10; Jaspaert & Kroon, 1992: 196-197). Door de T2-omgeving

is de werkelijkheid voor de T1-gebruiker namelijk veranderd, waardoor de T1-gebruiker genoodzaakt kan zijn om zijn T1-conceptualiseringssysteem bij te stellen. Een dergelijke bijstelling kan vervolgens tot uiting komen in het T1-taalgebruik. Deze opvatting van taalverlies komt overeen met empirische gegevens uit psycholinguïstisch en antropologisch-sociolinguïstisch onderzoek waaruit blijkt dat categorisering van de werkelijkheid niet los staat van het individu en zijn ervaringen (Geeraerts, 1986; Lakoff, 1987). Verder strookt deze opvatting met het uitgangspunt dat concepten verband houden met de referentiële functie van taal, dat wil zeggen met het gegeven dat taal informatie geeft over de werkelijkheid (Geeraerts, 1986: 2). In 2.2.2 is al aangegeven dat consequenties van dit uitgangspunt zijn: (a) dat taal de wereldkennis en de indeling daarvan weerspiegelt; (b) dat taal niet autonoom is, maar deel uitmaakt van een ruimere cognitieve structuur waarbij ervaring een grote rol speelt; en (c) dat er zowel in de talige als niet-talige kennis van de wereld naast universalistische aspecten ook variatie bestaat (Geeraerts, 1986: 187-189; Lakoff, 1987: 269-303). Volgens gangbare opvattingen in de semantiek vindt aanpassing van concepten in een T2-omgeving vooral plaats in condities: (a) waar de wereldkennis in de T2-omgeving niet gelijk is aan de wereldkennis in de T1-omgeving; (b) waar nieuwe ervaringen worden opgedaan; en (c) waar variatie mogelijk is in de talige en niet-talige kennis van de wereld. Daarmee komt het concept taalverlies heel dicht bij het concept taalverwerving. Een benadering van taalverlies als een vorm van taalverwerving betekent dan dat de taalverliezer de verworven taal behoudt, maar dat de werkelijkheid en de conceptualisering van die werkelijkheid verandert. Nieuwe ervaringen kunnen worden geïntegreerd in het T1-gebruik. Een dergelijke benadering van taalverlies komt ook overeen met het idee dat eenmaal verworven kennis niet meer verloren gaat en dat er zelfs sprake kan zijn van verdere verwerving, dus vooruitgang in plaats van achteruitgang (cf. Grendel e.a., 1995: 134-135; Weltens 1997: 72-73).

Het overgrote deel van het taalverliesonderzoek is tot op heden vooral op linguïstische kenmerken gericht geweest. Uit de resultaten van veel van dit onderzoek, waaronder het onderhavige, is gebleken dat er buiten performance-achtige aspecten niet of nauwelijks taalverlies optreedt. Men kan zich derhalve afvragen of termen als 'verlies', 'loss' en 'attrition' wel de beste benamingen zijn voor dit taalveranderingsproces. Deze benamingen klinken pejoratief en lijken de lading niet te dekken. De benaming taalverlies suggereert dat er iets verloren is gegaan wat eerst aanwezig was. Bovendien gaat deze benaming ervan uit, dat de taalnormen en taalwaarden van het herkomstland de normen en waarden zijn van andere taalgemeenschappen die deze taal spreken. Maar is dit impliciete standpunt realistisch, wanneer grote taalgemeenschappen elders andere invloeden ondergaan en wanneer deze taalgemeenschappen bovendien hun invloed laten gelden in omgekeerde richting? Zo lijkt er een invloed te zijn van de Portugees-sprekende gemeenschap in Frankrijk op (delen van) de taalgemeenschap in Portugal. Dat neemt niet weg dat de afwijkende taalverandering in een T2-omgeving natuurlijk

wel bestudeerd kan worden, evenals de eventuele invloed daarvan op de oorspronkelijke gemeenschap.

Vragen die mede door de huidige stand van zaken in de semantiek en psycholinguïstiek worden opgeroepen zijn verder: In hoeverre kunnen we spreken van een op zichzelf staand, autonoom taalsysteem? Hebben taal en taalgebruik niet alles te maken met de werkelijkheid waarin ze voorkomen? Is aanpassing aan een nieuwe werkelijkheid niet het meest natuurlijke taalproces, wanneer deze werkelijkheid niet meer de werkelijkheid is van de oorspronkelijke gemeenschap? Is taal niet in eerste en in laatste instantie bedoeld voor intermenselijke communicatie? Op deze en andere vragen heeft de taalkunde nog geen pasklare antwoorden. De opvatting waar hier voor gepleit wordt is dat er sprake is van één taalverwervingsproces dat in verschillende omstandigheden kan leiden tot verschillende dynamische taalsystemen. Deze opvatting opent mogelijk nieuwe perspectieven voor taalveranderingsonderzoek. De gekozen cognitief-semantische benadering in dit onderzoek kan daarin gezien worden als een eerste stap naar een benadering van taalverlies in termen van een taalveranderingsproces door intensief contact met T2.

Bibliografie

- Aissati, A. El (1996). *Language loss among native speakers of Moroccan Arabic in the Netherlands*. Dissertatie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Aitchison, J. (1989). *Words in the mind. An introduction to the mental lexicon*, 3e druk. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Ammerlaan, T. (1996). *"You get a bit wobbly...": Exploring bilingual lexical retrieval processes in the context of first language attrition*. Dissertatie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Andersen, R. (1982). Determining the linguistic attributes of language attrition. In: R. Lambert & B. Freed (Eds.) *The loss of language skills*. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers, 83-118.
- Appel, R. & P. Muysken (1987). *Language contact and bilingualism*. Londen: Edward Arnold.
- Appel, R. & A. Vermeer (1994). *Tweede-taal verwerving en tweede-taal onderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Arroteia, J. (1981). Portugal e a emigração. In: *Cadernos. Revista de história económica e social. Estudos sobre a emigração portuguesa, 1-2*. Lisboa: Sá da Costa Editora, 7-30.
- Backus, A. (1996). *Two in one. Bilingual speech of turkish immigrants in The Netherlands*. Dissertatie. Tilburg: Tilburg University Press.
- Berkel, H. van & A. Bax (1993). Beoordelen met een mondelinge toets. In: H. van Berkel & A. Bax (Eds.) *Beoordelen in het onderwijs. Een handleiding voor het construeren van toetsen en het evalueren van leerdoelen en onderwijsvormen*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum, 53-59.
- Bettoni, C. (1986). Italian Language Attrition in Sydney: the role of birth order. In: Bettoni, C. (Ed.) *Altro Polo. Italian abroad. Studies on language contact in English speaking communities*. Sydney: Frederick May Foundation for Italian Studies, 61-85.
- Bialystok, E. (1986). Factors in the growth of linguistic awareness. In: *Child Development*, 57, 498-510.
- Bialystok, E. (1990). *Communication Strategies. A psychological analysis of second-language use*. Cambridge/Massachusetts: Basil Blackwell.
- Bialystok, E. (1991). Metalinguistic dimensions of bilingual language proficiency. In: E. Bialystok (Ed.) *Language processing in bilingual children*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 113-140.
- Boléo, M. de Paiva & M.H. Santos Silva (1961). O mapa dos dialectos e falares de Portugal Continental. In: *Boletim de Filologia*, 20 (1-2), 85-112. (Ook uitgegeven door: Centro de Estudos Filológicos (1962). *Actas III. IX Congresso internacional de linguística românica/IXe Congrès international de linguistique romane*. Lisboa: Universidade de Lisboa, 85-112).
- Bogaart, P. Uit den (1975) (red.) *Woordfrequenties in gesproken en geschreven Nederlands*. Utrecht: Oosthoek, Scheltema en Holkema.

- Booij, G. (1981). Morfologie en de structuur van de woordgrammatica. In: G.. Booij, *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Utrecht [etc.]: Spectrum, 99-131.
- Bot, K. de & W. Fase (1991). *Migrant Languages in Western Europe* (= *International Journal of the Sociology of Language* 90), 57-76.
- Bot, K. de (1993) (Ed.) *Case studies in minority languages* (= *AILA Review*, 10).
- Bot, K. de & M. Clyne (1994). A 16-year longitudinal study of language attrition in Dutch immigrants in Australia. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 15 (1), 17-28.
- Bot, K. de & W. Fase (1991) (Eds.) *Migrant languages in Western Europe* (= *International Journal of the Sociology of Language* 90).
- Bot, K. de & R. Schreuder (1993). Word production and the bilingual lexicon. In: R. Schreuder & B. Weltens (Eds.) *The bilingual lexicon*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 191-214.
- Bot, K. de & B. Weltens (1985). Taalverlies beschrijven versus verklaren. In: *Handelingen van het achtendertigste Nederlandse Filologencongres*. Amsterdam: APA-Holland Universiteitspers, 51-61.
- Bot, K. & B. Weltens (1991). Recapitulation, regression, and language loss. In: H. Seliger & R. Vago (Eds.) *First language attrition*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 35-51.
- Bourhis, R., H. Giles & D. Rosenthal (1981). Notes on the Construction of a "Subjective Vitality Questionnaire" for Ethnolinguistic Groups. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2, 145-155.
- Broeder, P., G. Extra, R. van Hout, S. Strömquist & K. Voionmaa (1993). Word formation processes in talking about entities. In: C. Perdue. *Adult language acquisition: Cross-linguistic perspectives, Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 41-72.
- Campbell, C.B. (1980). Second Generation Australian Italian In Giru, North Queensland. In: *ITL Review of Applied Linguistics*, 49-50, 5-22.
- CEDEP (1984). *Les Portugais dans les radios locales en France*. Dossier 6. Paris: CEDEP.
- CEDEP (1986). *Enfermements et ouvertures. Les associations portugaises en France*. Parijs: CEDEP.
- Chapoulie, S. (1988). Qui sont les étrangers? In: Centre de Documentation Migrants, *Dossier d'information sur les immigrés en France*, 6/1988, 3-6.
- Clark, H. & E. Clark (1977). *Psychology and Language*. New York [etc.]: Harcourt Brace Jovanovich.
- Clyne, M. (1980). Typology and grammatical convergence among related languages in contact. In: *ITL Review of Applied Linguistics*, 49-50, 23-36.
- Clyne, M. (1992). Linguistic and sociolinguistic aspects of language contact, maintenance and loss: Towards a multifacet theory. In: W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (Eds.) *Maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 17-36.

- Cordeiro, A. (1984a). *L'immigration*. Paris: Editions La Découverte.
- Cordeiro, A. (1984b). La communauté issue de l'immigration. Analyse historique comparative et devenir. In: *Immigrés portugais: Une communauté en mouvement*, 4/1984. Paris: CIMADE-Information, 10-14.
- Cordeiro, A. (1985). La grande communauté "invisible" de France: Les Portugais. Leur autonomie remet en cause le modèle assimilationniste français. In: *Travail*, 7 (2/1985), 34-41.
- Craats, I. van de, N. Corver & R. van Hout (1998). De wet van behoud van structuur. Verwerving van de possessief in een tweede taal. In: *Toegepaste Taalwetenschap in Discussie (=TTWA 58 (1))*, 137-147.
- Cunha, M. do Céu (1985). Portugais de France: Mouvement associatif, identités. In: G. da Silva (Ed.) *Thos: Chuchotements dans l'arrière-cour*. Paris: Collectif Centopeia, 30-39.
- Cunha, M. do Céu (1986). Femmes: la longue marche. In: CEDEP. *Enfermements et ouvertures. Les associations portugaises en France*. Paris: Edit 71, 121-131.
- Cunha, C. & L. Lindley Cintra (1986). *Nova gramática do português contemporâneo*, 3de editie. Lisboa: Edições João Sá da Costa.
- Daan, J. (1987). *Ik was te bissie: Nederlanders en hun taal in de Verenigde Staten*. Zutphen: Walburg Pers.
- Dias, E. Mayone (1989). *Falares emigreses. Uma abordagem ao seu estudo*. Biblioteca Breve, vol. 113. Lisboa: Instituto de Cultura e Língua Portuguesa.
- Dorian, N. (1978). The fate of morphological complexity in language death: Evidence from East Sutherland Gaelic. In: *Language*, 54, 590-609.
- Duyzentkunst, F. Balk-Smit (1986). Een huid is nu eenmaal blank. In: C. Hoppenbrouwers (red.) *Syntaxis en lexicon: veertien artikelen bij gelegenheid van het emeritaat van Albert Sassen*. Dordrecht [etc.]: Foris.
- Els, T. van, T. Bongaerts, G. Extra, C. van Os & A. Janssen-van Dielen (1984). *Applied Linguistics and the Teaching of Foreign Languages*. Londen: Edward Arnold.
- Extra, G. & K. Jaspaert (1987). Language loss versus language acquisition: A dichotomy in language change? Symposium on pidgin and creole languages (25-28 maart 1987). Universität Duisburg Gesamthochschule, A 175. Duisburg: L.A.U.D.
- Fase, W., K. Jaspaert & S. Kroon (1992) (Eds.) *Maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Fase, W., K. Jaspaert & S. Kroon (1992). Maintenance and loss of minority languages: Introductory remarks. In: Fase, W., K. Jaspaert & S. Kroon (Eds.) *Maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3-13.
- Fase, W., K. Jaspaert & S. Kroon (1995). *The state of minority languages: International perspectives on survival and decline*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Feldman, Z. (1996). First language attrition in Russian immigrants: Focus on the lexicon. In: E. Kellerman, B. Weltens & T. Bongaerts. *EUROSLA 6. A selection of papers* (=TTWiA 2), 47-62.
- Ferreira, C. (1985). L'enseignement des langues d'origines. Le cas du portugais. In: Collectif Centopeia. *Thos: Chuchotements dans l'arrière-cour*. Paris: Imprimeurs Libres, 40-51.
- Folmer, J. (1991). *Language shift and language loss in a three generation Dutch family in New Zealand*. Scriptie. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant (In artikelvorm verschenen in J. Klatter-Folmer & S. Kroon (1997) (Eds.) *Dutch Overseas. Studies in maintenance, shift and loss of Dutch as an immigrant language*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Folmer, J. Klatter & S. Kroon (1997) (Eds.). *Dutch Overseas. Studies in maintenance, shift and loss of Dutch as an immigrant language*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Freed, B. (1980). The problem of language skill loss. Paper presented at The Annual Meeting of the Modern Language Association (December 30, 1980). New York.
- Freed, B. (1982). Language loss: Current thoughts and future directions. In: R. Lambert & B. Freed (1982) (Eds.) *The loss of language skills*. Rowley, Mass.: Newbury House, 1-5.
- Gal, S. (1979). *Language shift, social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. New York: Academic Press.
- Geeraerts, D. (1986). *Woordbetekenis: Een overzicht van de lexicale semantiek*. Leuven [etc.]: ACCO.
- Geeraerts, D. (1989). *Wat er in een woord zit: Facetten van de lexicale semantiek*. Leuven: Peeters.
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij & M. van den Toorn (1984). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Giles, H., R. Bourhis & D. Taylor (1977). Towards a theory of ethnic group relations. In: H. Giles (Ed.) *Language, ethnicity and intergroup relations*. Londen: Academic Press, 307-348.
- Gonzo, S. & M. Saltarelli (1983). Pidginization and linguistic change in emigrant languages. In: R. Andersen (Ed.) *Pidginization and creolization as language acquisition*. Rowley, Mass.: Newbury House, 181-196.
- Grendel, M. (1993). *Verlies en herstel van lexicale kennis*. Dissertatie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Grendel, M., B. Weltens & K. de Bot (1995). Taalverlies: schijnbaar of ongrijpbaar? Een overzicht van vijftien jaar onderzoek aan de KUN. In: *GRAMMA/TTT*, 4, 127-136.
- Groot, A. de (1993). Word-Type Effects in Bilingual Processing Tasks: Support for a Mixed-Representational System. In: R. Schreuder & B. Weltens (Eds.) *The bilingual lexicon*. Amsterdam [etc.]: John Benjamins, 27-51.
- Grosjean, F. (1982). *Life with two languages: An introduction to bilingualism*. Cambridge, MA/Londen: Harvard University Press.

- Gruijter, D. de (1993). Beoordelen met open vragen. In: H. van Berkel & A. Bax (Eds.) *Beoordelen in het onderwijs. Een handleiding voor het construeren van toetsen en het evalueren van leerdoelen en onderwijsvormen*. Houten/Zaventem: Bohn Stafleu Van Loghum, 37-44.
- Gunnewiek, M. Klein (1986). *A conservação da língua portuguesa entre imigrantes na Holanda*. Scriptie (Portugese Taal- en Letterkunde). Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Gunnewiek, M. Schoenmakers-Klein (1989). Structural aspects of the loss of Portuguese among migrants: A research outline. In: *ITL. Review of Applied Linguistics*, 83-84, 99-124.
- Gunnewiek, M. Schoenmakers Klein (1993). Portuguese. In: G. Extra & L. Verhoeven (Eds.) *Community languages in The Netherlands*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger Publishers, 253-277.
- Gunnewiek, M. Schoenmakers-Klein (1997). Dutch language loss in Brazil and the conceptual hypothesis. In: J. Klatter-Folmer & S. Kroon (Eds.) *Dutch Overseas. Studies in maintenance, shift and loss of Dutch as an immigrant language*. Tilburg: Tilburg University Press, 99-119.
- Hagen, A. & H. Münstermann (1985). Functieverlies en structuurverlies bij minderheidstalen en dialecten. In: *Handelingen van het achtendertigste filologencongres*. Amsterdam: APA-Holland Universiteitspers, 63-84.
- Hopkins, K. & J. Stanley (1981). *Educational and Psychological Measurement and Evaluation*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Hoppenbrouwers, C. (1982). *Language change: A study of phonemic and analogical change with particular reference to S.E.Dutch dialects*. Meppel: Krips Repro.
- Hout, R. van & S. Strömquist (1993). Measuring language acquisition: The influence of socio-biographical factors. In: C. Perdue (Ed.) *Adult language acquisition: Cross-linguistic perspectives. Volume 1: Field methods*. Cambridge: Cambridge University Press, 164-172.
- Huck, S., W. Cormier & W. Bounds (1974). *Reading Statistics and Research*. New York [etc.]: Harper & Row.
- Jakobson, R. (1941). *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Jamieson, P. (1980). The pattern of urban language loss. In: *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 16, 102-109.
- Jaspaert, K. & S. Kroon (1986). Onderzoek naar taalverschuiving en taalverlies bij etnische minderheidsgroepen. Theoretisch kader en operationaliseringsproblemen. In: J. Creten, G. Geerts & K. Jaspaert (Eds.) *Werk-in-uitvoering: Momentopname van de sociolinguïstiek in België en Nederland*. Leuven/Amersfoort: ACCO, 197-206.
- Jaspaert, K. & S. Kroon (1987). The relationship between global proficiency tests and language loss. In: F. Beukema & P. Coopmans (Eds.) *Linguistics in The Netherlands*. Dordrecht: Foris, 91-100.

- Jaspaert, K. & S. Kroon (1989). Social determinants of language loss. In: *ITL. Review of Applied Linguistics*, 83-84, 75-98.
- Jaspaert, K. & S. Kroon (1991). Social determinants of language shift by Italians in the Netherlands and Flanders. In: De Bot, K. & W. Fase (Eds.) *Migrant Languages in Europe* (= *International Journal of Sociology of Language*, 90), 77-96.
- Jaspaert, K. & S. Kroon (1992). From the typewriter of A.L.. A case study in language loss. In: W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (Eds.) *Maintenance and loss of minority languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 137-147.
- Jaspaert, K., S. Kroon & R. van Hout (1986). Points of reference in first language loss research. In: B. Weltens, K. de Bot & T. van Els. *Language attrition in progress*. Dordrecht: Foris, 37-49.
- Jaspaert, K., G. Lemmens & A. van der Zanden (1988a). Onderzoek naar de taalvaardigheid van Turkse en Italiaanse kinderen bij aanvang van het secundair onderwijs. In: R. Rector (red.) *E.G.-Pilotexperiment: moedertaal en cultuur in het secundair onderwijs*. Hasselt: Provinciale Dienst voor Onthaal van Gastarbeiders, 16-27.
- Jaspaert, K., G. Lemmens & A. van der Zanden (1988b). *Taalvaardigheid Nederlands aan het begin van het secundair onderwijs. Rapport van een beginsituatie in het kader van het E.G.-Pilotexperiment: moedertaal en cultuur in het secundair onderwijs* (extern uitgebracht verslag ten behoeve van de POG Hasselt). Tilburg, Faculteit der Letteren, 1-56.
- Johnson, P., H. Giles & R. Bourhis (1983). The viability of ethnolinguistic vitality: A reply. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 4, 225-269.
- Jordens, P., K. de Bot, C. van Os & J. Schumans (1986). Regression in German case marking. In: B. Weltens, K. de Bot & T. van Els (Eds.) *Language attrition in progress*. Dordrecht: Foris, 159-176.
- Kerkhoff, A. (1988). *Taalvaardigheid en schoolsucces*. Dissertatie. Amsterdam: Zwets & Zeitlinger.
- Kerkman, H. (1982). Taalpsychologisch onderzoek naar de organisatie van het tweetalig lexicon: Een overzicht. In: *Gramma*, 6 (3), 199-214.
- Kroll, J. (1993). Accessing conceptual representations for words in a second language. In: R. Schreuder & B. Weltens (Eds.) *The bilingual lexicon*. Amsterdam: John Benjamins, 53-81.
- Kruskal, J. & M. Wish (1978). *Multidimensional scaling*. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire and other dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago [etc.]: University of Chicago Press.
- Lambert, R. & B. Freed (1982) (Eds.) *The loss of language skills*. Rowley, Mass.: Newbury House.
- Langeveld, A. (1994). *Vertalen wat er staat*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

- Leets, L. & H. Giles (1995). Dimensions of minority language survival/ non-survival: intergroup cognitions and communication climates. In: W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (Eds.) *The state of minority languages. International perspectives on survival and decline*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 37-73.
- Lemmens, G. & K. Jaspaert (1987). *Evaluatie van het Nederlands in het Foyer-bicultureel onderwijsproject*. Intern rapport. Tilburg: KUB.
- Levelt, W. (1989). *Speaking: From intention to articulation*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Ligtenberg, L. (1986). Portugese folklore bij station Onze Lieve Vrouw ter Nood. De Fatimaprocessie van Heiloo. In: *NRC-Handelsblad. Achterpagina* (28-5-1986).
- Martinet, A. (1967). *Eléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.
- Mateus, M.H. Mira, A.M. Brito, I. Duarte & I. Hub Faria (1994). *Gramática da Língua Portuguesa*, 4e. druk. Lisboa: Editorial Caminho.
- McCormack, P. (1977). Bilingual linguistic memory. The independence-interdependence issue revisited. In: P.A. Hornby (Ed.) *Bilingualism: Psychological, social and educational implications*. New York: Academic Press, 57-66.
- Mota, R. (1980). Emigração: Holanda. Portugueses na Holanda. Entre o regresso e a integração. Trabalhador, Português, "Gastarbeides". In: *Jornal "Voz do Povo". Suplemento*.
- Muñoz, M.C. (1991). La langue 'précieuse mais précaire'. In: K. de Bot & W. Fase, *Migrant Languages in Western Europe (=International Journal of the Sociology of Language 90)*, 57-76.
- Münstermann, H. & T. Hagen (1986). Functional and structural aspects of dialect loss: A research plan and some first results. In: B. Weltens, K. de Bot & T. van Els. *Language attrition in progress*. Dordrecht: Foris, 37-49.
- Nascimento, M.F. Bacelar do, M.L. Garcia Marques & M.L. Segura da Cruz (1984). *Português Fundamental. Vocabulário e gramática. Vocabulário - volume 1 (I)*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica/Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.
- Nascimento, M.F. Bacelar do, M.L. Garcia Marques & M.L. Segura da Cruz (1987). *Português Fundamental. Métodos e documentos. Inquérito de frequência, volume 1 (I)*. Lisboa: Instituto Nacional de Investigação Científica/Centro de Linguística da Universidade de Lisboa.
- Ohlstein, E. (1986). The attrition of English as a second language with speakers of Hebrew. In: B. Weltens, K. de Bot & T. van Els (Eds.) *Language attrition in progress*. Dordrecht: Foris, 187-204.
- Ostyn, P. (1972). *American Flemish: A study in language loss and linguistic interference*. Dissertatie University of Rochester.
- Pap, L. (1949). *Portuguese-American Speech: An outline of speech conditions among Portuguese immigrants in New England and elsewhere in The United States*. Dissertatie Columbia University. New York: King's Crown Press.

- Perdue, C. (1984) (Ed.) *Second language acquisition by adult migrants: A field manual*. Rowley: Newbury House.
- Perdue, C. (1993) (Ed.) *Adult language acquisition: Cross-linguistic perspectives. Volume II: The Results*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perotti, A. (1985). *Immigration en France, depuis 1900*. Paris: Centre d'Information et d'Études sur les Migrations (CIEM).
- Rijpma, E., F. Schuringa & J. van Bakel (1978). *Nederlandse spraakkunst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Roid, G. & Th. Haladyna (1982). *A Technology for Test-Item Writing*. New York [etc.]: Academic Press.
- Rosch, E. (1973). On the internal structure of perceptual and semantic categories. In: T.E. Moore (Ed.) *Cognitive development and the acquisition of language*. New York: Academic Press, 111-144.
- Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. In: *Journal of Experimental Psychology*, 104, 192-233.
- Rosch, E. (1977). Human categorization. In: N. Warren (Ed.) *Studies in Cross-Cultural Psychology, volume 1*. New York: Academic Press, 1-49.
- Santos, M. da Graça dos (1984a). Femmes immigrées portugaises: apparences et réalités. In: *Immigrés portugais: une communauté en mouvement/Imigrantes portuguesas: uma comunidade em movimento (4/1984)*. Paris: CIMADE-Information, 41-43.
- Santos, M. da Graça dos (1984b). Les radios libres. In: *Immigrés portugais: une communauté en mouvement/Imigrantes portuguesas: uma comunidade em movimento (4/1984)*. Paris: CIMADE-Information, 36-38.
- Schenning, S. (1998). *Learning to talk about space*. Dissertatie. Tilburg: Tilburg University Press.
- Schrooten, W. & A. Vermeer (1994). *Woorden in het basisonderwijs. 15.000 woorden aangeboden aan leerlingen*. Studies in Meertaligheid 6. Tilburg: Tilburg University Press.
- Seliger, H. (1985). Primary language attrition in the context of other language loss and mixing. Unpublished manuscript. New York: Queens College, 1-53.
- Seliger, H. (1989). Deterioration and creativity in childhood bilingualism. In: K. Hyltenstam & L. Obler (Eds.) *Bilingualism across the lifespan*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 173-184.
- Seliger, H. (1991). Language attrition, reduced redundancy, and creativity. In: H. Seliger & R. Vago (Eds.) *First language attrition*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 227-240.
- Serrão, J. (1977). *A emigração portuguesa. Sondagem histórica*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Smith, M. Sharwood (1983a). On first language loss in the second language acquirer: Problems of transfer. In: S. Gass & L. Selinker (Eds.) *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, Mass.: Newbury House, 222-231.

- Smith, M. Sharwood (1983b). On explaining language loss. In: S. Felix & H. Wode (Eds.) *Language development at the crossroads*. Tübingen: Gunter Narr, 49-59.
- Smith, M. Sharwood (1986). Comprehension versus acquisition: Two ways of processing linguistic input. In: *Applied Linguistics*, 7: 234-256.
- Smith, M. Sharwood (1989). Crosslinguistic influence in language loss. In: K. Hyldenstam & L. Obler (Eds.) *Bilingualism across the lifespan*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 185-201.
- Smith, M. Sharwood & P. van Buren (1991). First language attrition and the parameter setting model. In: H. Seliger & R. Vago (Eds.) *First language attrition*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 17-30.
- Smits, C. (1996). *Disintegration of inflection. The case of Iowa Dutch*. Dissertatie. Den Haag: Holland Institute of Generative Linguistics.
- Snow, C. (1990). The development of definitional skill. In: *Journal of Child Language*, 17, 697-710.
- Toorn, M. van den (1982). *Nederlandse grammatica*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Trindade, M.B. Rocha (1981). Emigração portuguesa: As políticas de "trajecto de ida" e de "ciclo fechado". In: *Cadernos. Revista de história económica e social. Estudos sobre a emigração portuguesa*, 1-2. Lisboa: Sá da Costa Editora, 71-90.
- Walker, R. (1993). Language shift in Europe and Irian Jaya, Indonesia: Toward the heart of the matter. In: K. de Bot (Ed.) *Case studies in minority languages (=AILA 10)*.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact*. Den Haag: Mouton.
- Weltens, B., K. de Bot & T. van Els (1986) (Eds.) *Language attrition in progress*. Dordrecht: Foris Publications.
- Weltens, B. (1987). The attrition of foreign-language skills: A literature review. In: *Applied Linguistics*, 8 (1), 22-36.
- Weltens, B. (1988). *The Attrition of French as a Foreign Language*. Dissertatie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Weltens, B. & M. Grendel (1993). Attrition of vocabulary knowledge. In: R. Schreuder & B. Weltens (Eds.) *The bilingual lexicon*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 135-156.
- Weltens, B. (1997). Vijftien jaar Nijmeegs taalverliesonderzoek. In: *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 56 (1), 63-74.
- Yagmur, K. (1997). *First language attrition among Turkish speakers in Sydney*. Tilburg: Tilburg University Press.

Geraadpleegde woordenboeken:

- Boogaards, P. (1988). *Van Dale Handwoordenboek Frans-Nederlands/Nederlands-Frans*. Utrecht/Antwerpen: Van dale Lexicografie.

- Costa, J. Almeida & A. Sampaio e Melo (1986). *Dicionários Editora: Dicionário da língua portuguesa*, 6de editie. Porto: Porto Editora.
- Cunha, A.G. da (1982). *Dicionário Etimológico Nova Fronteira da Língua Portuguesa* (= Porto Editora), 2de editie, 4de druk. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira.
- Ferreira, A. Buarque de Holanda (1978). *Pequeno dicionário da língua portuguesa*, 11de editie, 9de druk. Rio de Janeiro: Editora Civilização Brasileira.
- Ferreira, A. Buarque de Holanda (1986). *Novo dicionário da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Editora Nova Fronteira, 2de editie, 17de druk.
- Geerts, G. & H. Heestermans (1984). *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Geerts, G. & H. Heestermans (1992). *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Hannay, M. (1988). *Van Dale Handwoordenboek Engels-Nederlands/ Nederlands-Engels*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Irmén, F. & A. Beau (1982). *Langenscheidts Taschenwörterbuch. Portugiesisch-Deutsch/Deutsch-Portugiesisch*. Berlin [etc]: Langenscheidt.
- Lello, J. & E. Lello (1988). *Lello universal: Dicionário enciclopédico luso-brasileiro*. Porto: Lello & Irmão.
- Lello, J. & E. Lello (1990). *Dicionário Prático Ilustrado*. Porto: Lello & Irmão Editores.
- Robert, P. (1989). *Petit Robert. Dictionnaire universel des noms propres*. Paris [etc.]: Dictionnaires Le Robert.
- Spietzsche F. & F. Wimmer (1986). *The new Michaelis. Illustrated dictionary: English-Portuguese*, 41ste editie. São Paulo: Edições Melhoramentos.
- Wimmer, F. (1986). *Novo Michaelis. Dicionário ilustrado: Inglês-Português/Português-Inglês*, 40ste editie. São Paulo: Edições Melhoramentos.

Bijlagen

BIJLAGE 1.1:*Vragenlijst, zoals afgenomen bij de informanten in Portugal***Inquérito - dados pessoais**

número do informante: .....

data do inquérito: .....

local do inquérito (país/concelho): .....

os testes foram agraphados? ..... sim / não

observações: .....

1. Idade .....
2. Sexo .....
3. Lugar de nascimento (país/concelho) .....
4. Onde é que foi para a escola?

Portugal	lugar (concelho)	.....
	tipo de escola	.....
		de ..... até .....
outro país	lugar	.....
	tipo de escola	.....
		de ..... até .....
5. Que diplomas tirou? (o grau mais alto)

Portugal	.....
outro país	.....
6. Depois de ter tirado o último diploma, ainda seguiu

instrução diurna?	sim / não
sobre o quê?	.....
onde (país/concelho)	.....
quando?	.....
7. Seguiu cursos nocturnos? ..... sim / não

que tipo?	.....
onde (país/concelho)?	.....
8. Qual é a sua profissão? .....
9. Emigrou ou passou um período no estrangeiro? ..... sim / não

onde?	.....
quando?	.....
	de ..... até .....
10. Fala línguas estrangeiras? ..... sim / não

quais?	.....
--------	-------

BIJLAGE 1.2:

Vragenlijst, zoals afgenomen bij de informanten in Nederland en Frankrijk

Inquérito - dados pessoais

número do informante: .....
data do inquérito: .....
local do inquérito (país/concelho): .....
os testes foram agraçados? ..... **sim / não**

observações: .....

-
1. Idade .....
2. Sexo .....
3. Lugar de nascimento (país/concelho) .....
4. É casado/a (tem companheiro/a)? ..... **sim / não**
    nacionalidade .....
    Tem filhos? .....
5. Em que ano emigrou para a Holanda/França? .....
    Passa férias em Portugal? ..... **semanas por ..... ano(s)**
    Fora as férias passou algum tempo em Portugal? .....
    Passou períodos noutra(s) país(es)? ..... **sim / não**
        onde? .....
6. Onde é que foi para a escola?
    Portugal   lugar (concelho) .....
                          tipo de escola .....
                          de ..... até .....
    Holanda/França   lugar .....
                          tipo de escola .....
                          de ..... até .....
7. Que diplomas tirou? (o grau mais alto)
    Portugal .....
    Holanda/França .....
8. Depois de ter tirado o último diploma ainda seguiu .....
    instrução diurna? ..... **sim / não**
        sobre o quê? .....
        onde (país/concelho)? .....
        quando? .....
9. Seguiu cursos nocturnos? ..... **sim / não**
    que tipo? .....
    onde (país/concelho)? .....

10. Tem parentes na Holanda/França? sim / não
quem? nacionalidade
.....
.....
.....
11. Tem parentes fora da Holanda/França? sim / não
quem? onde?
.....
.....
.....
12. Como contacta com parentes que não moram
na Holanda/França?
escreve? ..... vezes por ano
eles escrevem? ..... vezes por ano
telefona? ..... vezes por ano
eles telefonam? ..... vezes por ano
visita-os? ..... vezes por ano
eles visitam-no/na? ..... vezes por ano
13. Lê jornais portugueses? sim / não
que tipo de notícias? .....
quantas vezes? ..... por mês / ano
14. Lê livros portugueses? sim / não
que tipo? .....
quantas vezes? ..... por mês / ano
15. Tem contacto com portugueses na Holanda/França? língua falada
parentes sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
amigos sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
no bairro sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
no trabalho sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
religião sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
associação/clube sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
lugares públicos sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
fora desta cidade sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
16. E com holandeses/franceses?
parentes sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
amigos sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
no bairro sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
no trabalho sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
religião sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
associação/clube sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
lugares públicos sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra
fora desta cidade sim/não quantas vezes? ..... port/hol/fra

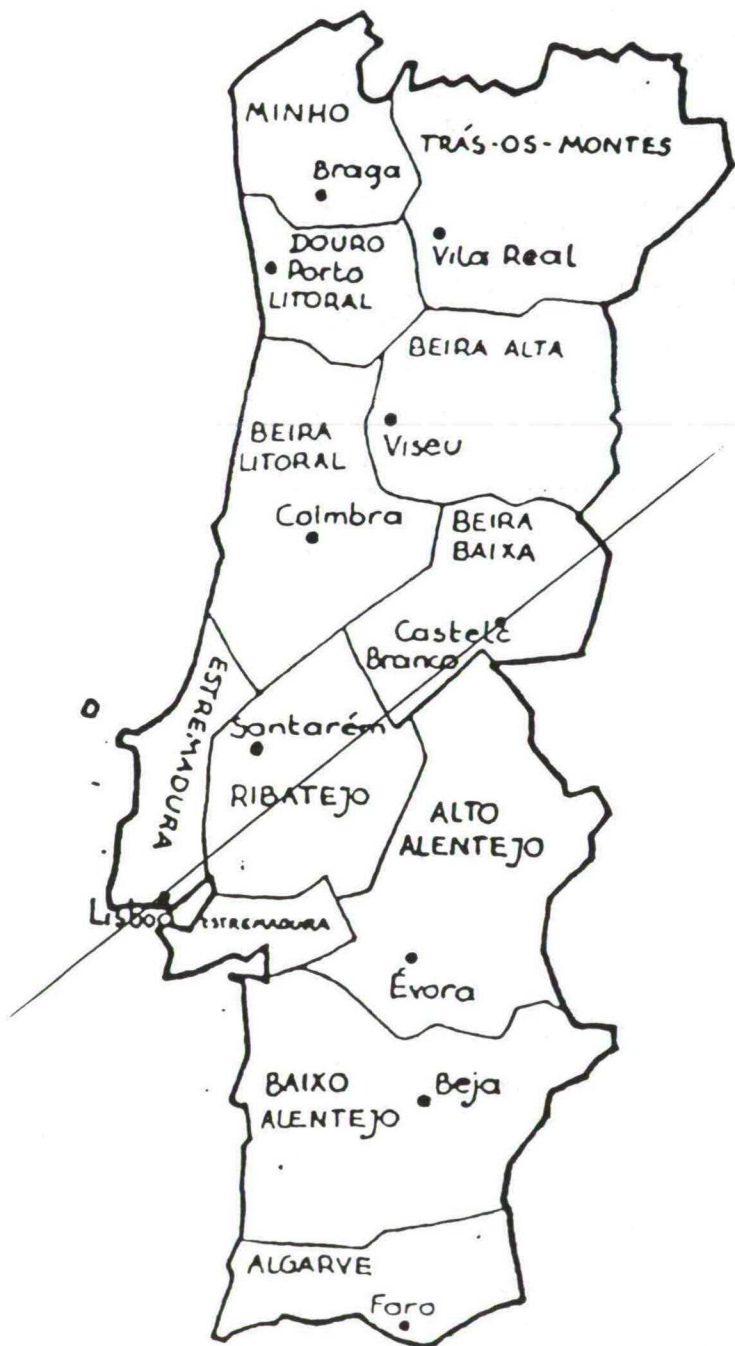
17. Quantas horas por semana (em média) vê televisão?
Que canais/emissoras (países) apanha? .....
1. ....
2. ....
3. ....
- Às vezes vê programas portugueses/brasileiros?
quantas vezes? ..... sim / não
que programas? .... vezes por semana/mês
1. ....
2. ....
3. ....
18. Qual é a sua profissão? .....
- onde é que trabalha? .....
- quantas pessoas tabalham no mesmo sítio?
- a. menos de 5
b. entre 5 e 20
c. entre 20 e 100
d. mais do que 100
- quantos são portugueses? .....
19. Os contactos durante a semana são:
- a. quase só com portugueses
b. mais com pessoas de origem portuguesa
c. mais ou menos metade é com pessoas de origem portuguesa
d. mais com pessoas de origem não-portuguesa
e. quase não com portugueses
20. Que língua fala em geral
- a. com portugueses da primeira geração na Holanda/França?
- a. português
b. sobretudo português
c. mais ou menos metade é português
d. sobretudo holandês/francês
e. holandês/francês
- b. com portugueses da segunda geração na Holanda/França?
- a. português
b. sobretudo português
c. mais ou menos metade é português
d. sobretudo holandês/francês
e. holandês/francês
- c. quando há portugueses da primeira e segunda geração juntos?
- a. português
b. sobretudo português
c. mais ou menos metade é português
d. sobretudo holandês/francês
e. holandês/francês

- d. quando estão presentes holandeses/franceses?
- a. português
  - b. sobretudo português
  - c. mais ou menos metade é português
  - d. sobretudo holandês/francês
  - e. holandês/francês
21. Às vezes fala português com pessoas que não são de origem portuguesa?
com quem? sim / não
.....
22. Como acha que fala português?
muito bem   bem   mais ou menos   mal   muito mal
23. Como acha que fala holandês/francês?
muito bem   bem   mais ou menos   mal   muito mal
24. Fala línguas estrangeiras?
quais? sim / não
.....
-

BIJLAGE 2:

Kaart van Portugal ingedeeld naar provincies

BIJLAGE 3:*Sociografische gegevens van informanten (zie voor toelichting 4.2.2)*

Inf = informant; P = Portugal; N = Nederland; F = Frankrijk; m = man; v = vrouw;

Inf	Woonplaats	Geboorteplaats in Portugal	Sekse	Leeftijd	Scholing in Portugal	Beroepsveld	Emigratieduur in jaren
01	P/Vila Nova de Gaia	Celorico de Basto	m	37	4 jaar	industrie	0
02	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	m	41	4 jaar	bediende	0
03	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	v	50	4 jaar	horeca	0
04	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	v	40	4 jaar	vrij beroep	0
05	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	v	42	4 jaar	huisvrouw	0
06	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	m	36	6 jaar	industrie	0
07	P/Vila Nova de Gaia	Vila Nova de Gaia	v	46	4 jaar	vrij beroep	0
08	P/Gondomar	Gondomar	v	50	4 jaar	vrij beroep	0
09	P/Miranda do Douro	Miranda do Douro	m	35	4 jaar	vrij beroep	0
10	P/Valpaços	Valpaços	m	48	3 jaar	bouw	9 + 6 maanden
11	P/Oliveira de Azemês	Oliveira de Azemês	v	43	4 jaar	huisvrouw	0
12	P/Marco de Canavezes	Marco de Canavezes	v	36	4 jaar	industrie	0
13	P/Celorico de Basto	Celorico de Basto	v	40	3 jaar	huisvrouw	18 maanden
14	N/Helmond	Famalicão	m	40	4 jaar	industrie	16
15	N/Helmond	Paredes	m	48	4 jaar	industrie	16
16	N/Helmond	Barcelos	v	49	2 jaar	huisvrouw	15
17	N/Helmond	Póvoa do Varzim	v	38	4 jaar	industrie	16
18	N/Helmond	Famalicão	v	39	4 jaar	huisvrouw	15
19	N/Helmond	Penaguião	v	40	4 jaar	industrie	15
20	N/Helmond	Paredes	v	30	6 jaar	wasserij/stomerij	11
21	N/Helmond	Guimarães	v	36	4 jaar	huisvrouw	14
22	N/Amsterdam	Braga	v	40	4 jaar	schoonmaakdienst	10 + 7 jaren
23	N/Amsterdam	Torre do Moncorvo	m	41	3 jaar	industrie	17
24	N/Haarlemmermeer	Cabeceiras de Basto	v	39	4 jaar	schoonmaakdienst	15
25	N/Amsterdam	Braga	v	45	4 jaar	schoonmaakdienst	15

Inf	Woonplaats	Geboorteplaats in Portugal	Sekse	Leeftijd	Scholing in Portugal	Beroepsveld	Emigratieduur in jaren
26	N/Amsterdam	Braga	m	47	6 jaar	horeca	20
27	N/Amsterdam	Vila Verde (Braga)	v	33	4 jaar	schoonmaakdienst	14
28	N/Amsterdam	Vila Franca de Xira	m	45	4 jaar	vrij beroep	19
29	N/Amsterdam	Covilhã	v	35	7 jaar	wasserij/linnenkamer	21
30	N/Amsterdam	Vinhais	m	39	4 jaar	industrie	16
31	N/Amsterdam	Barreiro	v	53	3 jaar	horeca	22
32	N/Amsterdam	Ovar	m	40	4 jaar	horeca	16
33	N/Amsterdam	Castelo Branco	v	46	3 jaar	huishoudelijke hulp	18
34	F/Parijs	Vila Nova de Ourém	v	40	4 jaar	conciërge	18
35	F/Parijs	Viana do Castelo	m	44	4 jaar	bouw	2 + 20 jaren
36	F/Parijs	Boticas	v	43	3 jaar	conciërge	19
37	F/Parijs	Vila Verde (Braga)	v	42	4 jaar	huishoudelijke hulp	23
38	F/Montreuil	Barcelos	m	43	4 jaar	vrij beroep	20
39	F/Parijs	Melgaço	v	32	4 jaar	huishoudster	1 + 9 jaren
40	F/Parijs	Melgaço	v	39	4 jaar	schoonmaakdienst	21
41	F/Parijs	Famalicão	v	39	4 jaar	conciërge	18
42	F/Enghiens les Bains	Ponte de Lima	m	35	4 jaar	industrie	20
43	F/Montmorency	Moimenta da Beira	m	47	4 jaar	industrie	23
44	F/Andilly	Barcelos	m	48	4 jaar	industrie	20
45	F/Les Mureaux	Torres Novas	v	35	4 jaar	vrij beroep	18
46	F/Les Mureaux	Monção	m	46	4 jaar	industrie	21
47	F/Parijs	Gondomar	v	37	4 jaar	conciërge	18
48	F/Les Mureaux	Ponte de Lima	m	41	4 jaar	bouw	17
49	F/Deuil-la-Barre	Guimarães	m	43	4 jaar	schoonmaakdienst	20
50	F/Eaubonne	Guimarães	m	54	4 jaar	bediende	28
51	F/Épinay sur Seine	Lousada	m	49	4 jaar	industrie	22
52	F/Montmorency	Fafe	v	44	4 jaar	huishoudster	16 + 6 jaren
53	F/Parijs	Póvoa do Varzim	v	27	6 jaar	schoonmaakdienst	9

BIJLAGE 4:

Taalcontactgegevens van informanten (zie 4.2.2 voor toelichting)

Inf = informant; P = Portugees; N = Nederlands; F = Frans; / = geen partner; (P) = in Portugal; - = niet gevraagd;

T1-/T2-kennis = zelfbeoordelingsschaal (1-5)

Inf	Partner	Kindertal	T2-verwanten	T2-cursussen	Meeste contacten	T1-kennis	T2-kennis
01	P	2	-	-	-	-	-
02	P	3	-	-	-	-	-
03	P	1	-	-	-	-	-
04	P	2	-	-	-	-	-
05	P	0	-	-	-	-	-
06	P	2	-	-	-	-	-
07	P	1	-	-	-	-	-
08	P	> 1	-	-	-	-	-
09	P	> 1	-	-	-	-	-
10	P	> 1	-	-	-	-	-
11	P	> 1	-	-	-	-	-
12	P	> 1	-	-	-	-	-
13	P	> 1	-	-	-	-	-
14	Nederlands	2	schoonfamilie	nee	T2	3	3
15	P	2	nee	24 uur Nederlands	T2	3	2
16	Spaans	1	Spaanse schoonfamilie	nee	T1	3	1
17	P	2	nee	nee	T1	4	3
18	P	2	nee	nee	T1-T2	4	3
19	P	4	nee	8 uur Nederlands	T2	4	3
20	P	2 (P)	nee	nee	T2	4	3
21	P	2	nee	nee	T2	3	2
22	P	2	zwager	1 jaar Nederlands	T1	4	3
23	P	2	zwager, vriend dochter	nee	T1-T2	5	2
24	P	1	nee	nee	T1-T2	3	1
25	P	3 (P)	nee	nee	T1-T2	4	2

Inf	Partner	Kindertal	T2-verwanten	T2-cursussen	Meeste contacten	T1-kennis	T2-kennis
26	P	0	nee	240 uur (vereniging)	T1	4	3
27	P	2	nee	nee	T1	5	3
28	P	2	nee	nee	T1	3	3
29	P	2	nee	6 maanden LHNO	T1	5	3
30	Nederlands	0	nee	6 uur/week Nederlands	T2	5	3
31	P	1	schoondochter, kleinkind	nee	T1	4	3
32	P	0	nee	3de jaar avond-MAVO	T2	4	3
33	P	3	nee	nee	T2	5	3
34	P	2	nee	nee	T2	3	3
35	P	2	nee	nee	T2	4	3
36	P	2	nee	nee	T2	4	3
37	P	2	nee	nee	T2	3	3
38	P	2	nee	nee	T2	4	2
39	/	0	nee	nee	T2	3	3
40	P	2	nee	nee	T2	4	3
41	P	3	nee	nee	T1-T2	4	3
42	P	2	nee	nee	T2	4	3
43	P	2	nee	bijscholingen (werk)	T1-T2	4	3
44	P	5	schoon-, kleinkinderen	nee	T1-T2	3	3
45	P	2	nee	nee	T2	3	3
46	P	2	nee	nee	T1-T2	4	3
47	P	2	aangetrouwde ooms/neven	nee	T2	3	3
48	P	3	nee	nee	T1-T2	4	3
49	P	2	nee	nee	T1-T2	3	3
50	P	5	schoondochter, kleinkind	nee	T1	4	3
51	P	4 (P)	nee	nee	T1	4	4
52	P	2	nee	enkele uren Frans	T1-T2	3	3
53	P	1	nee	nee	T1	4	3

7. Eu devia ter esperado, porque ele veio com a calça cheia de lama na sala. Enfim, eu dei-lhe o leite num copo (e não numa chávena) e ainda bem, porque ele deixou cair o copo. Senão eu também tinha que arrumar cacos.
8. Enquanto eu arrumava o leite, a Terezinha de 4 anos pegou nas tesouras e cortou buracos de botão enormes na blusa que a mãe estava a fazer. O Bernardo de 6 anos quebrou o óculo do pai dele que agora quase não pode ler o jornal. O Guilherme de 7 anos cortou as cordas da guitarra com a faca de bolso que ganhou no seu dia de anos.
9. E como se isso não bastasse, ao lavar a louça eu deixei cair o puxador de rolhas numa chávena inglesa: a orelha quebrou. A vizinha não disse muito, mas acho que não preciso mais ter cuidado dos filhos dela.
10. O tio Alberto vai abrir um restaurante e eu posso fazer as ementas. Vão ficar assim (no lugar dos pontinhos o meu tio põe a comida que serve naquele mês):

EMENTA

ENTRADAS

.....

PEIXES

.....

CARNE

.....

SOBREMESA

.....

.....

11. A última novidade: a tia Joana teve um bebé. Agora eu tenho 8 sobrinhos.
12. Se vieses para cá em Julho, leva daqueles pastéis que eu amo tanto? Ficava muito agradecida.

Elogios,

Joana.

BIJLAGE 5.2:*Correctietaak. Itemlijst per categorie met vermelding van frequentie en woordsoort*

categorie-indeling (zie 4.3.2 voor bespreking):

1. Portugees	=	Frans	≠	Nederlands
2. Portugees	=	Nederlands	≠	Frans
3. Portugees	≠	Nederlands	=	Frans
4. Portugees	≠	Nederlands	≠	Frans
5. Portugees	=	Nederlands	=	Frans

item: item dat getoetst wordt

frequentie: + komt voor in de frequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984)
 - komt niet voor in de frequentielijst van Bacelar do Nascimento e.a. (1984)

woordsoort: zn zelfstandig naamwoord
 ww werkwoord
 bw bijwoord(elijke bepaling)
 bn bijvoeglijk naamwoord
 vz voorzetsel

toetsvorm: item zoals ingevoerd in de correctietaak

itemnummer: verwijst naar het itemnummer bij de bespreking per categorie

* vorm of constructie bestaat niet in het Portugees
 #...# context

cat.	item	frequentie	woordsoort	toetsvorm	itemnr.
1	recuperar	—	ww	estar melhor	1
	restabelecer — se	—	ww		
1	viajar de avião	—	ww	voar	2
	viajar	+	ww		
	ir de avião	—	ww		
	ir	+	ww		
1	férias (mv)	+	zn	féria (ev)	3
1	saber #conduzir#	+	ww	poder	4
1	no fundo de #quintal#	—	bw.bep	atrás no (quintal)	5
	no fundo	+	bw.bep		
1	apanhar	+	ww	arrumar	6
1	óculos (mv)	+	zn	óculo (ev)	7
1	canivete	—	zn	faca de bolso *	8

<i>cat.</i>	<i>item</i>	<i>frequentie</i>	<i>woordsoort</i>	<i>toetsvorm</i>	<i>itemnr.</i>
1	primo	+	zn	sobrinho	9
1	#vir-# trazer	+	ww	levar	10
2	morar em #stad#	+	ww + vz	morar ø	11
2	ganhar #dinheiro#	+	ww	fazer (dinheiro)	12
2	caco	-	zn	caco	13
2	tesoura (ev)	+	zn	tesouras (mv)	14
2	peixe (ev)	+	zn	peixes (mv)	15
2	gostar de #voedsel#	+	ww	amar	16
2	cumprimentos	-	zn	elogios	17
3	calor	+	zn	quentura	18
3	constipar-se	+	ww	apanhar um frio	19
	apanhar uma constipação	+	ww		
3	#estudar# muito	+	bw	duro [hard van materiaal/aard]	20
3	tirar #uma nota#	+	ww	obter	21
3	dar #erros#	+	ww	dar (erros)	22
3	tirar #aulas#	+	ww	tomar (aulas)	23
3	rapaz	+	zn	menino	24
3	precisar de (+ ww)	+	ww + vz	precisar ø	25
3	#vir -# ir < wisseling van referentiepunt >	+	ww	(vir -) vir	26
3	calças (mv)	+	zn	calça (ev)	27
3	copo	+	zn	copo	28
3	conseguir	+	ww	poder	29

<i>cat.</i>	<i>item</i>	<i>frequentie</i>	<i>woordsoort</i>	<i>toetsvorm</i>	<i>itemnr.</i>
4	estar ø	+	ww	ir com	30
	ir ø	+	ww		
4	acabar de (+ ww)	+	ww	vir de + ww *	31
4	tirar #a carta de condução#	+	ww	passar (a carta de condução)	32
4	dinheirinho (diminutief)	—	zn	dinheirinho	33
4	há dois meses	+	bw.bep	dois meses passados *	34
4	tomar conta de #crianças#	—	ww	cuidar guardar tomar guarda * ter cuidado de *	35
4	dia de azar	—	zn	azar — dia *	36
4	casa de botão	—	zn	buraco de botão *	37
4	asa #da chávena#	—	zn	orelha	38
5	insuportável	—	bn	dessuportável *	39
5	carro	+	zn	viatura	40
5	limpar	+	ww	arrumar	41
5	receber	+	ww	ganhar	42
5	saca — rolhas	—	zn	puxador de rolhas *	43
5	prato	+	zn	comida	44

BIJLAGE 5.3:

Correctietaak. Items in volgorde van opname in de taak met de Franse en Nederlandse equivalenten, de concrete vorm in de taak en het nummer bij de itembespreking

nr.	volgorde van item in de taak
itemnr.	zie 4.3.2 voor bespreking van het item
#...#	context
*	vorm of constructie bestaat niet in het Portugees
**	onterechte correctie: het item is correct ingevoerd en moet derhalve niet gecorrigeerd worden

Nr.	Portugees	Frans	Nederlands	Vorm in de taak	Itemnr.
1.	estar ø ir ø	aller ø	zijn met gaan met	ir com	30
2.	morar em #stad#	habiter ø	wonen in	morar ø *	10
3.	acabar de (+ ww)	venir de	net	vir de	31
4.	calor	chaleur	hitte	quentura	17
5.	insuportável	insupportable	ondragelijk	dessuportável *	39
6.	constipar-se apanhar uma constipação	prendre un froid	kou vatten	apanhar um frio	18
7.	recuperar restabelecer-se	se guérir se rétablir	beter worden [helemaal genezen/ herstellen]	estar melhor	1
8.	muito	durement	hard	duro	19
9.	tirar #nota#	obtenir	#cijfer# halen	obter	20
10.	dar #erros#	faire #des fautes#	#fouten# maken	dar #erros# **	21
11.	viajar de avião ir de avião	voyager/ aller en avion	vliegen	voar	2
12.	férias	vacances	vakantie	féria	3
13.	carro	voiture	auto/wagen	viatura	40
14.	saber #conduzir#	savoir #conduire#	kunnen #rijden#	poder #conduzir#	4

<i>Nr.</i>	<i>Portugees</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>Vorm in de taak</i>	<i>Itemnr.</i>
15.	tirar #a carta de condução#	passer #son permis de conduire#	#het rijbewijs# halen	passar #a carta de condução#	32
16.	tirar #aulas#	prendre #des leçons#	les(sen) #nemen#	tomar #aulas#	22
17.	ganhar #dinheiro#	faire #d'argent#	verdienen #geld#	fazer #dinheiro#	11
18.	dinheirinho	un peu de l'argent	wat geld	dinheirinho **	34
19.	tomar conta de #crianças#	garder de #enfants#	#kinderen# oppassen	cuidar [zorgen] guardar [bewaren] ter cuidado de * tomar guarda *	37
20.	há dois meses	il y a deux mois	twee maanden geleden	dois meses passados	35
21.	rapaz	garçon	jongen	menino	23
22.	dia de azar	jour malchanceux	pechdag	azar-dia *	36
23.	no fundo do #quintal#	au fond du #jardin#	achter in #de tuin#	atrás no #quintal# *	5
24.	precisar de	devoir ø	moeten ø	precisar ø	24
25.	ir	arriver	komen	vir	25
26.	calças	pantalon	broek	calça	26
27.	copo	timbale	beker	copo **	27
28.	apanhar	ramasser	opruimen	arrumar	6
29.	cacos	morceaux	scherven	cacos **	13
30.	limpar	nettoyer	schoonmaken	arrumar	43
31.	tesoura	ciseaux	schaar	tesouras	14
32.	casa de botão	boutonnière	knoopsgat	buraco de botão *	38
33.	óculos	lunettes	bril	óculo	7

<i>Nr.</i>	<i>Portugees</i>	<i>Frans</i>	<i>Nederlands</i>	<i>Vorm in de taak</i>	<i>Itemnr.</i>
34.	conseguir	pouvoir	kunnen	poder	29
35.	canivete	canif	zakmes	faca de bolso*	8
36.	receber #prenda#	recevoir	krijgen, ontvangen	ganhar	42
37.	saca-rolhas	tire-bouchon	kurkentrekker	puxador de rolhas *	39
38.	asa #da chávena#	anse #de la tasse#	oor #van het kopje#	orelha #da chávena#	40
39.	prato	plat	gerecht	comida	30
40.	peixe	poissons	vis	peixes	15
41.	primo	cousin	neef	sobrinho	9
42.	trazer	apporter	meebrengen	levar	10
43.	gostar de #etenswaar#	aimer	houden van	amar #etenswaar#	16
44.	cumprimentos	compliments	groeten	elogios	17

BIJLAGE 6.1:*Combinatietaak, zoals voorgelegd aan de informanten*

O senhor/a senhora tem aqui um caderno com figuras. Cada vez que eu disser uma palavra, o senhor/a senhora deve apontar as figuras que mostram o significado da palavra. Uma palavra pode estar ligada a uma figura ou a mais figuras. O senhor/a senhora também pode indicar uma figura que já indicou antes, isto é, com uma palavra anterior. De resto, pode haver figuras que não estão ligadas a nenhuma palavra.

Palavras

A	televisão	I	volante
B	chapéu	J	cela
C	balcão	L	cigarro
D	condutor	M	xaile
E	prato	N	copo
F	banda	O	orelha
G	fritos	P	menino
H	bateria	Q	bolo
		R	asa

BIJLAGE 6.2:*Combinatietaak. Lijst van plaatjes, zoals voorgelegd aan de informanten*

1.	\bestuurder, chauffeur\	25.	\theeglas met oor\
2.	\cake\	26.	\bord\
3.	\omslagdoek\	27.	\balkon\
4.	\papieren beker\	28.	\hoofddoek\
5.	\telefooncel\	29.	\sigaar\
6.	\patat, friet\	30.	\stropdas\
7.	\drumstel\	31.	\fietsstuur\
8.	\ca. 15-jarige jongen\	32.	\zilveren beker met oor\
9.	\koekjes met chocola\	33.	\menselijk oor\
10.	\bonengerecht, bonenschotel\	34.	\Duracell batterij\
11.	\winterdas of wintersjaal\	35.	\cassettebandje\
12.	\autoaccu\	36.	\kofferhandvat\
13.	\televisietoestel\	37.	\versierde kleine, ronde cakejes\
14.	\autostuur\	38.	\vogelkop met vleugel\
15.	\ca. 5-jarige jongen\	39.	\glas zonder oor, met melk\
16.	\appelbeignets\	40.	\gevangenis\
17.	\kop bij schotel\	41.	\schotel bij kopje\
18.	\slagroomtaart\	42.	\met vanille gevulde koekjes\
19.	\glas met limonade en rietje\	43.	\sigaret\
20.	\baby\	44.	\tabakspijp\
21.	\kruidenierstoonbank\	45.	\hoed\
22.	\treinconducteur\	46.	\beker met oor, mok\
23.	\beker zonder oor\	47.	\oor van een kopje\
24.	\chocoladetaart\	48.	\harmonie, muzikanten\

BIJLAGE 7.1:

Benamingstaak. Lijst van voorgelegde plaatjes, waarbij plaatjes 1-26 verwijzen naar handelingen en plaatjes 27-102 naar objecten

\...\	beschrijving van plaatje
../..	verschillende interpretatiemogelijkheden van plaatje
....	synoniemen
#...#	context

O que ele/ela está a fazer?

O que é isso?

1. \afwassen\	27. \rok\	66. \zitbank\
2. \dweilen\	28. \jas\	67. \asbak\
3. \stofzuigen\	29. \jurk\	68. \boekenkast\
4. \bed opmaken\	30. \trui\	69. \radio\
5. \was ophangen\	31. \korte broek\	70. \televisie\
6. \ramen zemen\	32. \das, sjaal\	71. \platenspeler\
7. \koken\	33. \sok\	72. \bank #park#\
8. \naaien/borduren\	34. \muts\	73. \zaklamp\
9. \roeren/kloppen\	35. \gesp\	74. \bril\
10. \snijden\	36. \lange broek\	75. \horloge\
11. \zich wassen\	37. \T-shirt\	76. \wekker\
12. \breien\	38. \wc-pot\	77. \stoplicht\
13. \fietsen\	39. \wc-bril\	78. \schaar\
14. \rennen\	40. \wastafel\	79. \klosje garen\
15. \lopen\	41. \bidet\	80. \haaknaald\
16. \zwemmen\	42. \bad\	81. \vingerhoed\
17. \paardrijden\	43. \douche\	82. \rits\
18. \slapen\	44. \aanrecht\	83. \veiligheidsspeld\
19. \trekken\	45. \gootsteen\	84. \fopspeen\
20. \gras maaien\	46. \fornuis\	85. \hamer\
21. \bouwen/metselen\	47. \wasmachine\	86. \nijptang\
22. \televisie kijken\	48. \kurkentrekker\	87. \zaag\
23. \haren knippen\	49. \hoge pan\	88. \schroef\
24. \piano spelen\	50. \koelkast\	89. \moer\
25. \fluit spelen\	51. \stofzuiger\	90. \combinatietang\
26. \auto rijden, sturen\	52. \lage pan\	91. \schroevendraaier\
	53. \strijkijzer\	92. \lichtknop, lichtschakelaar\
	54. \koekenpan\	93. \stopcontact\
	55. \flesopener\	94. \stekker\
	56. \stoffer, handveger\	95. \boormachine\
	57. \blik\	96. \trap\
	58. \bloemenvaas\	97. \harmonie, muzikanten\
	59. \beker\	98. \schoorsteen\
	60. \kop #en schotel#\	99. \rolstoel\
	61. \zakmes\	100. \trein\
	62. \schrijfmachine\	101. \auto, wagen\
	63. \fototoestel\	102. \koplamp\
	64. \kapstok\	
	65. \haakje\	

BIJLAGE 7.2:*Benoemingstaak. Frequentie van de items in het Portugees*

- + komt meer dan 40 keer voor in het corpus van Bacelar do Nascimento e.a. (1984)
 – komt minder dan 40 keer voor in het corpus van Bacelar do Nascimento e.a. (1984)

<i>Handelingen</i>		<i>Objecten</i>		<i>Objecten</i>	
1. lavar a louça	–	27. saia	+	63. máquina fotográfica	–
2. passar o pano	–	28. casaco	+	64. bengaleiro	–
3. aspirar #o pó#	+	29. vestido	+	65. gancho	–
4. fazer a cama	–	30. camisola	+	66. sofá	–
5. estender a roupa	–	31. calção	–	67. cinzeiro	–
6. lavar os vidros	–	32. cachecol	–	68. estante	+
7. cozinhar	+	33. meia/peúga	–	69. rádio	+
8. costurar/bordar	–	34. gorro/carapuço	–	70. televisão	+
9. coser	+	35. fivela	–	71. gira-discos	–
10. mexer	+	36. calças	–	72. banco	+
11. bater	+	37. camisola	–	73. lâmpada de bolso	–
12. cortar #chouriço#	+	<de manga curta>	–	74. óculos	+
13. lavar-se	–	38. sanita	–	75. relógio	+
14. fazer malha	–	39. tampa da sanita	–	76. despertador	–
15. andar de bicicleta	–	40. lavatório/	+	77. semáforo	–
16. correr	+	lavabo	–	78. tesoura	+
17. andar	+	41. bidé	+	79. carrinho de linhas	–
18. nadar	+	42. banheira	+	80. agulha de croché	–
19. andar a cavalo	–	43. chuveiro	+	81. dedal	–
20. dormir	+	44. banca #da cozinha#	–	82. fecho éclair	–
21. puxar	+	45. pia/bacia	–	83. alfinete de segurança	–
22. cortar #a relva#	+	46. fogão	+	84. chupeta	–
23. assentar tijolo/	–	47. máquina de lavar	–	85. martelo	+
construir	+	#roupa#	–	86. tenaz/turquês	–
24. ver televisão	+	48. saca-rolhas	–	87. serrote	–
25. cortar #cabelo#	+	49. panela	+	88. parafuso	–
26. tocar #piano#	+	50. frigorífico	+	89. porca	–
27. tocar #flauta#	+	51. aspirador #de pó#	+	90. alicate	–
28. conduzir/	–	52. tachó	+	91. chave de fenda	–
guiar	+	53. ferro de passar	–	92. interruptor	–
		54. frigideira/	+	93. tomada	–
		sertã	–	94. ficha	–
		55. abre-garrafas	–	95. máquina de furar	–
		56. vassourinha	–	96. escadote	–
		57. pá do lixo	–	97. banda de música	–
		58. jarra	–	98. chaminé	+
		59. caneca	–	99. cadeira de rodas	–
		60. chávena	+	100. comboio	+
		61. canivete	–	101. carro/automóvel	+
		62. máquina de escrever	–	102. farol	–

BIJLAGE 8.1:*Verteltoon. Instructie en scoringslijst***Instruções:**

O senhor/a senhora vai ver um filme de 10 minutos de Charlie Chaplin. O filme chama-se *A visita* e é mudo, quer dizer, o filme é sem som. Depois de ver o filme inteiro, o senhor/a senhora vai ver a última parte outra vez. Ao mesmo tempo o senhor/a senhora vai contando exactamente QUEM está no filme (as pessoas) e O QUE acontece COM QUEM. Deve fazer de conta que é a única pessoa que vê o filme e que tem um cego ao seu lado. O cego quer saber o que acontece no filme. Com o seu comentário ele consegue seguir o filme.

<i>scène</i>	<i>activiteit</i>	<i>entiteit</i>	<i>scène</i>	<i>activiteit</i>	<i>entiteit</i>
1.	levantam-se	CC + miúdo	15.	cai	prateleira chão
2.	puxa	casaco	16.	mexe	rapariga tacho
3.	dá um pontapé cai	CC miúdo	17.	mexe	CC
4.	entra	cozinha	18.	quer pegar	rapariga garrafa
5.	pega	rolo da massa	19.	pega	CC segura
6.	cai	rolo da massa	20.	cai outra vez	rolo da massa
7.	lava #as mãos#	rapariga	21.	pega	miúdo chapéu cabeça
8.	torna a cair/ cai outra vez	rolo da massa		põe	
9.	põe	garrafa		vai à cobre	cozinha bolo
10.	coça #a cabeça# põe	CC mesa		bate	as mãos
11.	deforma, levanta, tira	rapariga bolo	22.	agarra-se	miúdo calças #do CC#
12.	pega	CC forma	23.	pega	CC tacho creme bolo
13.	deixa cair queima os dedos	CC		deita sobre	
14.	torna a pegar joga	CC armário	24.	continua a puxar puxa	miúdo casaco

<i>scène</i>	<i>activiteit</i>	<i>entiteit</i>	<i>scène</i>	<i>activiteit</i>	<i>entiteit</i>
25.	manda embora pôr para fora #da cozinha#	miúdo		parte#	chapéu
26.	põe	o (creme de) chantilly	41.	pergunta	o pai CC chapéu
27.	enfeita	bolo chocolate	42.	diz que não (com a cabeça) faz que não com a cabeça	CC
28.	tenta espetar tenta enfiar	CC bandeirinha	43.	aponta	sofá
29.	leva	bolo sala	44.	mostra	CC chapéu dos senhores
30.	põe	mesa	45.	traz	rapariga cadeira
31.	entram sentam-se	dois novos hóspedes/ senhores cadeira	46.	sentam-se	rapariga, CC, dois senhores
32.	descem	o pai e a mãe escada	47.	rezam	rapariga, CC, dois senhores
33.	cumprimenta	a mãe os senhores	48.	enfia mete	CC nariz bolo
34.	avisa	o pai	49.	continuam a procurar sempre procuram	o pai e a mãe chapéu
35.	sobem	o pai e a mãe	50.	limpa	CC nariz
36.	entra põe	rapariga chá mesa	51.	tenta cortar	CC bolo
37.	sentam-se	CC, rapariga e novos hóspedes	52.	deita (zie 87) serve	CC creme de chantilly prato
38.	quer partir querem partir	a família	53.	descobre	chapéu #debaixo do# creme
39.	procura #não# consegue achar	o pai chapéu			
40.	procuram #em toda a				

54. levanta chapéu

---

scène activiteit entiteit

---

55. olha espantado o pai
está zangado

56. lambe miúdo
creme do chapéu

57. partem o pai, a mãe e
o miúdo
vão-se embora
parte a família
vai-se embora

58. sacode com força o pai
chapéu
cai creme
tapete/chão

BIJLAGE 8.2:

Verteltoon. Frequentie van activiteiten en entiteiten in een fragment van Charlie Chaplin's film 'Het bezoek'

#...# context

activiteit	frequentie	activiteit	frequentie	activiteit	frequentie
abananar	—	enfiar	—	pegar	+
acenar	—	entrar	+	perguntar	+
apontar #para#	—	esfregar	+	poder	+
agarrar	+	espetar	—	pôr	+
agarrar-se	—	estar #zangado#	+	procurar	+
avisar	—	fazer	+	puxar	+
cair	+	ir	+	queimar	+
cobrir	—	ir-se embora	+	queimar-se	+
colocar	+	jogar	+	querer	+
comer	+	lamber	+	rezar	+
conseguir	+	lavar #as mãos#	+	sacudir	—
continuar a	+	levantar	+	sentar-se	+
cumprimentar	+	levantar-se	+	segurar	—
cortar	+	levar	+	servir	+
dar #a mão#	+	limpar	+	subir	+
dar #um pontapé#	+	mandar #para#	+	trazer	+
deformar	—	meter	+	tentar	+
deitar	+	mexer	+	tirar	+
deixar	+	mostrar	+	tocar	+
descer	+	olhar	+	tomar	+
descobrir	+	partir	+	tornar a	+
dizer	+	passar #a mão por#	+	vir	+
enfeitar	+				

entiteit	frequentie	entiteit	frequentie	entiteit	frequentie
armário	+	escada	+	natas batidas	+
bandeirinha	—	família	+	pai	+
bolo	+	filho	+	paletó	+
cabeça	+	forma #do bolo#	—	panela	+
cadeira	+	garrafa	+	pires	—
café	+	homem	+	prateleira	—
calças	+	hóspedes	—	prato	+
casaco	+	jaqueta	—	rapariga	+
(creme de) chantilly	—	jovem	+	rolo da massa	—
chá	+	mãe	+	saia	+
chão	+	mãos	+	sala	+
chapéu	+	menina	+	senhor/senhores	+
chocolate	+	menino	+	senhora	+
cozinha	+	mesa	+	sofá	+
creme #de baunilha#	+	miúdo	+	tacho	+
criança	+	molho	—	tapete	+
dedos	+	mulher	+	torta	+
ele/ela/eles/elas	+	nariz	+	visita	+

BIJLAGE 9:

Verteltoon. Transcripten van twee informanten, één in Portugal en één in Nederland

(...)	=	onderzoekster zegt iets
(woord(en) ?)	=	onduidelijk, niet goed te verstaan
(?)	=	niet te verstaan
//	=	einde zin
ELE	=	hoofdletters geven nadruk aan

Informant 2

Pois. Isto é um filme, portanto, é um filme, não é, do ... (...)// Hmmm... Portanto ele ele ele está a ajudar a fazer um bolo, não é// Só que é muito, pá, desastrado, portanto, e vai eh quer dizer vai pôr, portanto, pôs o rolo da massa ali na, quer dizer no armário// Só que ele cai, não é, porque ele põe aquilo mal// Faz isso várias vezes, portanto, até que tapa com uma garrafa de leite, não é, para ele para não cair ao chão// Depois ele tira o bolo (pá ?) do forno, não é, e pôs o em cima, (portanto, quer dizer ?) da mesa// E ele pega agora, pois, quer dizer na forma do bolo e queima-se// Ela agora está a fazer uma massa, não é, que é para é para cobrir o bolo// E vai buscar, portanto, o rolo da massa, não é, mas ele, portanto, tem medo, não é, que lhe caia em cima da cabeça// E vai lá dar-lhe uma ajuda// Nisto o coiso, o miúdo pega, pá, no chapéu// E vai à cozinha// E pôs o chapéu em cima do bolo// Pois// Ele então traz agora, portanto, o, portanto, o tal líquido, não é, (agora ?) não sei se é crême, crême, ou se é se é chocolate, não é, que é para barrar o bolo// Portanto, e entorna-o por cima do bolo// E está a pôr o adorno, não é, com com doce (aí ?) por cima do bolo, que é para enfeitar// Está a pôr agora umas cerejas ou uma coisa assim (?) que é para enfeitar o bolo// Não é, mete uma (na boca ?) que come// E vai e vai espetar uma bandeira// Só que ela ela não fixa, quer dizer no bolo, ele então desiste// Ele então pega pega, quer dizer pega no bolo e, portanto, vai levá-lo para mesa, não é, para sala do jantar, não é, para os convidados dele// Eh Vêm aí agora todos lá para sala// Estão a conversar, não é// Eh E os convidados, quer dizer nota que, portanto, a esposa dele, que tem uma coisa presa ao ânus// E vêm outra vez, não é, já tiraram aquilo// E ele, quer dizer dá falta, não é, do chapéu dele// E portanto põe-se à procura dele// Anda tudo à procura, portanto, quer dizer do chapéu// E faz a pergunta, portanto, ao Charlie Chaplin, não é, se acaso viu o chapéu dele// Ele está-lhe a está-lhe a dizer que não, que não viu// Mas depois lembra-se e diz que estava ali// Eles vão lá procurá-lo, não é, e já não encontram// Andam agora todos à procura do chapéu// Então pega, quer dizer esses dois, diz: Este?// E eles dizem: Não, este não, estes são meus// Portanto eh sentam-se agora todos à mesa e ele vai (não é, partir ?) o bolo// Pois, ele, nessa ocasião, não é, que ele dá/então (é ?) que é que nota que, portanto, o tal chapéu, não é, está ali no bolo// Eh Aí (...) Não// Pois, ele agora vai cortar o bolo// Só que ele é duro, portanto, a faca não entra, nem o garfo// E/ele sente-se assim um pouco atrapalhado, não é, mas tenta, portanto, está a disfarçar// Pega agora noutra faca (e dá-lo ?) e fica admirado porque aquilo é muito duro// Tira o creme do lado, não é, põe, quer dizer nos pratos ao lado// E é que vai dar por ela, que é o chapéu que está ali que é o tal do senhor// Ele pega no chapéu e vê que é, de facto, o chapéu dele que está ali no bolo// E vai (ver ?) a mulher dele// Portanto, quer dizer, vão-se embora, não é, todos, não é, todos zangados.

Informant 30

Olha, a avó saiu agora// O miúdo fica com o pai// Pelo menos eu penso que é o pai// O garoto, vá lá, continua a ser chato// A avó tá a fazer um bolo// Olha, o pai leva com o rolo da massa [riso]// Toma! Na cabeça// Levou (com ?) o rolo da massa na cabeça// Porque ele foi parvo// Mais uma vez// Não// Ah não// Pronto// Eh Tá a coçar a cabeça, mas isso passa// E ela agora vai preparar o bolo// Tá quente// Atrapalha-se, queimou as mãos// Mais

uma vez// Tá!// Oh não!// Ele tem medo de levar outra vez com o rolo da massa na cabeça [riso]// Mais uma vez// Mas o garoto continua a chateá-los// Olha, o garoto pôs o chapéu em cima do bolo// E ele agora vai preparar o bolo// E não vê que está lá o chapéu e põe o o slagroom, ou como é que se diz, as natas em cima do bolo// Toma! Um pontapé no miúdo// Tá giro!// Tá a preparar o bolo sem notar que o chapéu está lá, por cima do bolo// O miúdo é que estraga-lhe a festa toda// Anda// Tá a pensar que faz qualquer coisa de jeito e ao fim e ao cabo não faz nada// Mas não nota que está lá o chapéu agora?!// Pronto// Pode ir para a mesa// Anda, leva para a mesa// Pronto// Tá na mesa agora// É preciso é preciso que venham os as pessoas que querem comer// Aí está estão elas// Mas o problema surge agora// Falta um chapéu e onde é que ele está?// Eles procuram o chapéu// Continuam a procurar// Mas ninguém sabe do chapéu// E arranja-se para ali uma grande barrafunda// Porque ninguém sabe do chapéu// Continuam a procurar o chapéu// (Possibilidades ?) não há// Pelo menos por enquanto// Vá lá! Procura o chapéu debaixo do/em cima do bolo!// (?) o chapéu que ele procura// E ele diz: Não// Que não viu o chapéu// Ah, tá acolá// Tava!// Procura debaixo do prato, com certeza que não tá o chapéu debaixo do prato// Pronto// Vamos partir o bolo// Ah não, primeiro rezar!// [riso] Rezar com o com o nariz no no bolo// Pronto. Vai lá, vai lá partir o bolo, vá!// Ele começa a partir o bolo, mas não consegue partí-lo porque// Porquê?// O chapéu tá em cima do bolo// Não consegue (separar ?)// Anda à procura// Oh, ele tira [riso] tira a parte de cima do bolo, que não é bolo, que está por cima do bolo// E agora é que vê o chapéu// E agora é que ELE vê o chapéu// E então?// Tão espantados// E o dono do chapéu, então, tá pior que vinagre!// Ohh// Deram-lhe cabo do chapéu// Mas o o garoto continua a a [riso]// O garoto é traçoeiro// Pronto// Estragou a festa// Estragou a festa toda, o garotito.

Summary

LANGUAGE LOSS THROUGH LANGUAGE CONTACT? is the result of a research conducted among Portuguese migrants in The Netherlands and in France and compared to a control group in Portugal¹. After the introduction, the theoretical frame of the study is presented (chapter 2). The hypothesis derived from a cognitive-semantic approach is elaborated in the third chapter. In chapter 4 the language proficiency tests, the methodology employed for data collection as well as the selection of informants are discussed. The analyses of the test data are to be found in chapter 5. The conclusions and a discussion of the value of the cognitive-semantic approach are presented in the last chapter. The bibliographical references, the appendices and summaries in English and in Portuguese are at the end.

A cognitive-semantic approach

The key question of the study is formulated in the following way: which structural characteristics of the primary language (L1) are lost through restricted use of L1 and an intensive contact with a second language (L2)? The final goal is to arrive at a description and an explanation of language loss through conceptual changes. The study focused on the lexicon, because the general assumption is that language loss occurs first in the lexicon.

Research on language loss among migrants and their descendants has gained interest since the eighties (Lambert & Freed, 1982; Weltens et al., 1986; Fase et al., 1992; Bot, 1993; Fase et al., 1995). One of the fundamental questions in the study of language loss is whether linguistic changes across generations should be considered as language loss. The answer depends on the definition of 'language loss'. In the case of investigating inter-generational loss, the focus is on language loss within a specific community. The approach has a sociolinguistic character, as the study focuses on social factors which lead to language loss in a community. In this type of research, lack of acquisition is also considered as language loss. In the case of limiting the study to intra-generational language loss, the study has a psycholinguistic character, in which lack of acquisition is excluded as much as possible. The study presented here departs from the latter approach.

Many of the current hypotheses on language loss presented in the critical literature do not consider semantic aspects, making it impossible to explain all cases of language loss. That is why this study is based on semantic principles and psycholinguistic notions (cf. Lakoff, 1987). Language loss is defined as a language change caused by a break with the L1-community and an intensive contact with the L2-community. The intensive contact with L2 not only results

---

¹ A research outline of this study can be found also in Gunnewiek, 1989.

in a confrontation with new linguistic elements, but also with new concepts. Moreover, the restricted contact with L1 does not reinforce L1-concepts.

Within certain universal constraints, every language has its own way of conceptualizing reality. This leads to the existence of a certain language-specificity of concepts. The Dutch word *neef*, for example, refers to the concept of [cousin] and to the concept of [nephew], i.e. Dutch does not distinguish between these concepts and has only one word; the Portuguese words *primo* and *sobrinho* and the French words *cousin* and *neveu*, on the other hand, indicate clearly distinctive concepts. Note also the category of objects referred to by the Portuguese words *copo* and *caneca*. *Copo* is a glass, but could also refer to a cup without a handle. *Caneca*, on the other hand, is always an object with an handle. What matters is the form of the object, whether it has or does not have a handle. The material it is made of, is of minor importance. In Dutch and French, however, the material is a distinctive feature: Dutch *glas* and French *verre* is always made of glass, whereas Dutch *beker* and French *timbale* is never made of glass. In other words, along with shared features, there are semantic features that serve as criteria for distinction, which do not necessarily have to be the same in different languages. In Portuguese and French the semantic features <son of uncle/aunt> and <son of brother/sister> are important for the selection of the right word; and in Portuguese the distinctive semantic feature of *copo* is <form: handle or not>, whereas in Dutch and French it is <material: glass or non-glass>. Obviously, a different conceptualization does not prevent the native speaker to observe a concept from a different perspective, because concepts are based on individual experiences and on knowledge of the world (cf. Geeraerts, 1986; Lakoff, 1987; Appel & Vermeer, 1994).

The hypothesis in the study is that an individual may suffer language loss particularly in those cases where there are differences in conceptualization between L1 and L2. In this case, the concept in L1 is adapted to the concept in L2. This level of adaptation also depends on the frequency and transparency of linguistic elements in L1 compared to L2, i.e. less frequent and less transparent concepts in L1 are adapted more easily. In this way, linguistic elements in L1, eventually, may be linked directly to L2-concepts.

Methods and results

In order to test the hypothesis formulated earlier, a research design has been set up involving four different language proficiency tests, two experimental groups in The Netherlands and in France and one control group in Portugal. Most of the informants - 20 in The Netherlands, 20 in France and 13 in Portugal - were born and brought up in the North of Portugal (provinces of Minho, Douro and Trás-os Montes). They were aged between 35 and 50, had four years of elementary school and had a non-skilled occupation. The informants in The Netherlands and in France, generally immigrated as adults and were living in these countries for more than 10 years. As to the language proficiency tests, the first one was a correction test in the form of a letter, supposedly from a 14-

year-old migrant girl to a girlfriend in Portugal. The informants were asked to read and correct the letter aloud. The second test, a matching exercise, consisted of 15 lexical items presented orally. These items had to be connected with pictures that were shown one by one. In the third test, a vocabulary task, the informants were asked to name pictures of 102 activities and objects. These three proficiency tests required different levels of metalinguistic knowledge. The fourth task was a film-retelling task to measure the global level of proficiency in L1. The informants were asked to report what happens in a 5 minute fragment of a silent Charly Chaplin film, while the film was running. In this way, a large amount of material was gathered in a short period of time. Moreover, the stimulus material was controlled, so that the language production of the informants could be better interpreted and compared than in the case of more spontaneous data.

As to the analysis of the test data, it turned out, firstly, that within-group differences are larger than between-group differences. Secondly, compared to the control group in Portugal, the amount of language loss found in the migrant groups is less than was expected. Thirdly, the loss was found particularly among Portuguese informants in France. However, in the case of statistic significance of between-group differences, this significance ($p < 0,05$) was generally caused only by one word or picture. The deviating linguistic elements confirmed only partially the hypothesis formulated earlier. Other cases could be explained by circumlocation, e.g. *máquina para tirar fotografias* (machine to take pictures) instead of *máquina fotográfica* (camera) or by the conjunction of concepts in the same semantic area as *abre-latas* (tin opener) instead of *abre-garrafas* (bottle opener). In general, circumlocation, paraphrase and conjunction of concepts are considered language loss (cf. Andersen, 1982; Feldman, 1996). However, cases of circumlocation and conjunction of concepts also were found in the control group in Portugal. It was concluded, then, that these phenomena can not be considered automatically as cases of language loss. Finally, an analysis on the data proved that an hypothesis based on form resemblance between linguistic elements in L1 and in L2 does not hold.

The value of a cognitive-semantic approach

Although the amount of language loss in both migrant groups is less than expected when compared to the control group in Portugal, the conclusion can be drawn that a cognitive-semantic approach is efficient in detecting L1-deviations in an emigrant community. However, only part of the deviations is explained by a clear adaptation of the L1-conceptualization to the L2-conceptualization. That is why the factors considered of influence on language loss are discussed here in more detail.

(a) *Linguistic distance.* The expectation of less language loss among Portuguese migrants in France than in The Netherlands is not confirmed by the present study. The expectation was based on less linguistic distance between Portuguese

and French and, therefore, less conceptual differences between these languages (cf. Jaspaert & Kroon, 1992). However, the number of linguistic deviations is higher in France. This outcome indicates that the influence of linguistic distance is more complex than previously thought.

(b) *Language contact.* The possibilities of contact with L1 are much larger in France, because of the large number of Portuguese (800.000) which have their own associations, and their own programs on the radio, journals and bulletins in Portuguese. If contact with L1 did lead to maintenance of the Portuguese language, there should be more language loss in The Netherlands (less than 8000 Portuguese). The analysis indicates the opposite. This outcome may be explained by the social pressure in France to speak and use French. This type of social pressure is less strong in The Netherlands. The mass media make use of foreign languages, one sees and hears languages other than Dutch in public places rather frequently; agencies of public administration, health services and the juridical administration often make use of translators and interpreters. Moreover, Portuguese informants in The Netherlands mentioned differences in life-styles and the individualism of the Dutch as barriers for contact. This information, together with the outcomes of the test data, indicates that an intensive contact with L2 is more important than a restricted contact with L1 for the language loss process.

(c) *L2-proficiency.* The level of L2-proficiency was not measured in this study. However, this level determines the adaptation-potential of L1-concepts. If L2-contact is more important than L1-contact, the outcome of little language loss in both migrant groups, might be due to low L2-proficiency. It is known that immigrants can limit L2-contact by using other communicative strategies (Fase et al., 1992). It is also known that the level of L2-proficiency of first generation migrants is frequently low (cf. Perdue, 1984; 1993). As the background of the informants in this study is comparable to the background of informants in studies on L2-acquisition in a migrant context, it is very well possible that the L2-proficiency of the informants in The Netherlands and in France is limited.

(d) *Linguistic evolution.* The factor of linguistic evolution in the country of origin, Portugal, was taken into account when constructing the proficiency tests. Following the definition adopted in this study, lack of knowledge of linguistic elements which suffered evolution in Portugal after emigration, is not considered language loss. However, the possibility of linguistic evolution in the immigrant country was not considered. Muñoz (1991) states that the Portuguese language is maintained by young immigrants in France, but is not anymore the Portuguese language as spoken and written in Portugal. Fase et al. (1991) concluded that the local Portuguese language in France has already developed into a more or less codified variety. Analysing the contacts of the informants in France with the Portuguese language, it becomes clear that the radio programs

and the newspapers and bulletins are, generally, made by the migrants themselves. Many of them are youngsters, brought up in France and who acquired the Portuguese language in a context of migration. The number of Portuguese in The Netherlands does not allow for making their own programs, newspapers and bulletins in Portuguese. Thus, there are social factors allowing a linguistic evolution of Portuguese in France, which is different from the linguistic evolution in Portugal.

A last aspect which may be important for linguistic evolution in the country of origin, Portugal, is the influence of the large number of Portuguese migrants that stay in Portugal during their holiday periods. Some cases of conceptual adaptation were registered in the data of the control group in Portugal and, moreover, all these cases were in line with the French conceptualization (Table 5.21). Some adaptations in line with the French conceptualization, but away from the Portuguese and the Dutch conceptualizations, also were found among Portuguese informants in The Netherlands. It is possible that these adaptations were introduced by the large number of Portuguese living in France and maintaining an intensive contact with Portugal.

(e) *Point of reference.* In measuring language loss, the control group in Portugal served as a point of reference for the two migrant groups. However, the control group in Portugal did not always get the best results on the proficiency tests. Moreover, there were conceptual adaptations while there is no L2 in Portugal. These two facts indicate that the language of the control group in the country of origin is less stable than thought. The results seem to indicate that, at least for countries with large numbers of migrants with intensive contact with the L1-country, there could be also an influence on the linguistic evolution from the L1-country. Secondly, the confrontation with L2-concepts in linguistic tests could favour the informants in the migrant groups, as they may recognize them as L2-concepts whereas the informants in the control group don't know them. Still, a control group in the country of origin makes sense. The conclusion that phenomena such as circumlocution and conjunction of concepts in the same semantic area cannot be considered automatically as language loss, could only be drawn because the same phenomena also appeared in the control group in Portugal.

(f) *Form resemblance.* Form resemblance between linguistic elements in L1 and L2 was controlled and the influence proved to be minimal. There were cases in the group in France that could be explained by form resemblance, but then there were other cases against such an hypothesis. Take the picture of a pocketknife in the vocabulary test that some informants in France named *faca de bolso* (knife of pocket) instead of *canivete*. This can be explained neither by conceptual differences nor by form resemblance with French *canif*. The same happened in the matching exercise in which Portuguese informants in France combined the word *volante* (steering-wheel) with the pictures of a steering-

wheel of a car (French: *volant*) and with the handlebars of a bicycle (French: *guidon*). However, the first example can be explained by circumlocution and the second example by conjunction of concepts.

Conclusion

The present study revealed a minimal amount of language loss among Portuguese migrants in The Netherlands and in France. Both groups were compared to a group of Portuguese living in Portugal, with the same background, age, level of education and type of occupation. This outcome proves that language loss in the first generation, i.e. loss of earlier acquired elements, is practically non-existent. However, it is believed that language loss across generations in a context of migration does exist. This study proves that this loss is, above all, due to lack of acquisition.

The cognitive-semantic approach revealed itself to be useful to detect potential cases of deviation and adaptation, although it has to be further elaborated. Future research in this area depends on solutions for methodological problems, such as determining the best point of reference and the availability of frequency lists which would allow for a comparison of frequency between languages. And they depend on the outcomes of research in related areas such as cognitive semantics and language acquisition. Furthermore, the level of proficiency in L2 should be measured in order to determine the influence-potential of a confrontation with concepts in L2. Finally, a cognitive-semantic approach may turn out useful in studying lack of acquisition among migrants in the second and third generations. Whether lack of acquisition in the context of migration should or should not be considered as language loss is a matter of definition.

Resumo

A presente tese de doutoramento é o resultado de um projecto de pesquisa sobre alienação linguística ('language loss' ou 'language attrition') por contacto de línguas¹. Após a introdução, apresenta-se no segundo capítulo o quadro teórico. No terceiro capítulo formula-se uma hipótese cognitivo-semântica que leva à operacionalização das variáveis. A elaboração dos instrumentos e a estratégia de recolha de dados linguísticos, assim como dados relevantes dos informantes, são expostos no quarto capítulo. A análise e a interpretação dos dados obtidos são tratados no quinto capítulo. O sexto e último capítulo inclui a conclusão e a discussão geral dos resultados. Finalmente, as fontes bibliográficas, os anexos, um resumo em inglês e em português.

Uma abordagem cognitivo-semântica

O problema central da pesquisa foi formulado da seguinte maneira: quais são as características estruturais da língua primária (L1) que se perdem pelo seu uso restrito e pelo contacto intensivo com uma língua segunda (L2)? O objectivo central é uma descrição e explicação do processo de alienação linguística na L1, partindo da hipótese de uma mudança de conceitos ('conceptual changes'). A pesquisa focaliza o léxico, porque geralmente se assume que é o léxico que mais sofre alienação linguística.

O interesse pelo estudo da alienação linguística entre emigrantes desenvolveu-se muito a partir dos anos 80 (Lambert & Freed, 1982; Weltens et al., 1986; Fase et al., 1992; De Bot, 1993; Fase et al., 1995). Uma das questões fundamentais na pesquisa sobre alienação linguística é determinar se se deve ou não incluir diferentes gerações. A resposta depende da interpretação e definição de "alienação linguística". No caso de inclusão de diferentes gerações focaliza-se a alienação linguística numa comunidade de emigrantes e compara-se com a comunidade linguística no país de origem. Trata-se então de uma abordagem sociolinguística, na qual se analisam os factores sociais que leva à alienação linguística numa comunidade, em que a não-aquisição ('lack of acquisition') de L1 pela segunda e terceira gerações é considerada alienação. No caso de exclusão da segunda e terceira gerações exclui-se também a não-aquisição. Neste segundo caso, a abordagem é psicolinguística, focalizando a questão: como se perdem conhecimentos adquiridos anteriormente? Na presente pesquisa optou-se pela última abordagem.

Grande parte das hipóteses formuladas na literatura não levam em consideração os aspectos semânticos, não permitindo assim explicar todos os casos de alienação. Por isso, optámos por uma abordagem baseada em princípios semân-

---

¹ Os termos aplicados são os propostos no *Dicionário de termos linguísticos*, organizado por M.F. Xavier & M.H. Mateus, Lisboa: Edições Cosmos (2 volumes). Em alguns casos coloca-se, entre parênteses, o termo em inglês.

ticos e noções psicolinguísticas (cf. Lakoff, 1987). Define-se alienação linguística como uma mudança de conceptualização, devido a um afastamento abrupto da comunidade de L1 e um contacto intensivo com a comunidade de L2. Este contacto intensivo resulta num confronto com novos elementos linguísticos, mas sobretudo num confronto com novos conceitos. Além disso, o contacto restrito com L1 não apoia os conceitos em L1.

Cada língua tem a sua própria maneira de conceptualizar a realidade, dentro de certos limites linguísticos universais. Certos conceitos podem ser específicos a uma determinada língua. A palavra holandesa *neef*, por exemplo, refere-se quer ao conceito [primo] quer ao conceito [sobrinho], ou seja, o holandês não distingue os conceitos e dispõe apenas de uma única palavra; o português com *primo* e *sobrinho* e o francês com *cousin* e *neveu* fazem uma distinção clara usando palavras diferentes. Note-se ainda a categoria de objectos indicadas por *copo* e *caneca*. *Copo* indica um objecto de vidro, metal, barro, louça, etc., mas sempre sem asa. *Caneca*, pelo contrário, indica um objecto com asa. Portanto, é a forma que determina a categoria e, consequentemente, a escolha lexical. Em holandês o critério não é a forma do objecto, mas o material: um copo de vidro é *glas* e um copo de metal é *beker*. O francês também aplica como critério distintivo o traço semântico <matéria>: *verre* é um copo de vidro ao passo que um copo de metal nunca pode ser *verre* mas sim *timbale*. Por outras palavras, para conceitos equivalentes nas diferentes línguas, há traços semânticos comuns, mas também há outros que não são necessariamente coincidentes. Assim, o português e o francês aplicam critérios distintivos como <filho de tio/tia> e <filho de irmão/irmã> que o holandês não aplica no emprego da palavra *neef*; e o português aplica como critério distintivo o traço semântico <forma: com ou sem asa> para *copo* e *caneca*, enquanto que o francês e o holandês aplicam como critério o traço semântico <material: vidro ou não> para distinguir entre *verre/glas* e *timbale/caneca*. Naturalmente, uma conceptualização diferente numa determinada língua não impede a observação dum conceito de uma perspectiva diferente, visto que, de uma maneira geral, os conceitos são adaptados com base na experiência individual e no conhecimento do mundo (cf. Geeraerts, 1986; Lakoff, 1987; Appel & Vermeer, 1994).

A hipótese da presente pesquisa é que um indivíduo pode sofrer alienação linguística sobretudo quando houver diferenças de conceptualização entre L1 e L2. Neste caso, o conceito em L1 é gradualmente adaptado ao conceito em L2. Esta adaptação também depende da frequência e da transparência dos elementos linguísticos em L1 e em L2: um conceito em L1 será adaptado mais facilmente quando o conceito parcialmente equivalente em L2 é mais frequente e mais transparente do que o conceito em L1. Desta forma, palavras em L1 podem passar a ser ligadas directamente a conceitos em L2.

Método e resultados

Para testar a hipótese, escolheram-se três grupos de portugueses: um na Holanda e outro em França, ambos constituídos por 20 emigrantes, e um grupo de

controlo ('point of reference') de 13 portugueses residentes em Portugal. Os informantes, na sua maioria, nasceram e foram criados no Norte de Portugal (Minho, Douro e Trás-os-Montes), tinham entre 35 e 50 anos de idade, cerca de 4 anos de escolaridade e uma profissão não-qualificada. De uma maneira geral os emigrantes saíram de Portugal em idade adulta e a estadia no país de imigração era de pelo menos 10 anos. Todos os informantes foram submetidos a três testes elaborados para a presente pesquisa. No primeiro - o teste de correcção - pediu-se aos informantes para ler em voz alta e corrigir uma carta de uma jovem portuguesa de 14 anos, emigrante, a uma amiga em Portugal. No segundo teste - o teste de combinação - apresentaram-se oralmente 15 palavras, uma por uma. As palavras tinham que ser combinadas com as figuras seleccionadas. O terceiro teste - o teste de nomeação - incluía figuras de 102 actividades e objectos que deviam ser nomeadas. Estes três testes foram assim elaborados pelo facto de exigirem diferentes graus de conhecimento metalinguístico. Pediu-se ainda aos informantes, a fim de se poder verificar a sua competência - na língua portuguesa, que contassem aquilo que se passava num fragmento de 5 minutos de um filme mudo de Charlie Chaplin. O objectivo deste "teste" não foi avaliar directamente a hipótese da pesquisa, mas adquirir, num espaço reduzido de tempo, um corpus que permitisse obter uma ideia global do nível de competência dos informantes.

Quanto aos resultados quantitativos dos testes, verificou-se em primeiro lugar que as diferenças entre indivíduos do mesmo grupo são maiores do que as diferenças entre os três grupos. Em segundo lugar, em comparação com o grupo de controlo em Portugal, o grau de alienação linguística dos grupos na Holanda e em França é inferior ao que, inicialmente, se esperava. Em terceiro lugar, as pequenas diferenças foram verificadas especialmente no grupo de emigrantes em França. Todavia, estas diferenças dizem quase sempre respeito a uma única palavra ou figura.

Na análise qualitativa dos casos de alienação linguística encontrados, confirmou-se parcialmente a hipótese acima apresentada. Mas certos casos explicam-se por perífrase, por exemplo *máquina para tirar fotografias* em vez de *máquina fotográfica*; outros ainda por conjunção de conceitos da mesma área semântica, por exemplo *abre-latas* para *abre-garrafas*. Em geral, perífrase, paráfrase e conjunção de conceitos são consideradas sintomas de alienação linguística (cf. Andersen, 1982; Feldman, 1996). Todavia, também se encontram casos de perífrase e de conjunção de conceitos no grupo de controlo em Portugal. Onde pudemos concluir que estes fenómenos não podem ser considerados automaticamente como sintomas de alienação linguística. Finalmente, verificou-se que os resultados da presente pesquisa se opõem a uma hipótese baseada na semelhança entre formas linguísticas de L1 e de L2.

O valor da abordagem cognitivo-semântica

Embora o grau de alienação, nos dois grupos de emigrantes, seja muito baixo em comparação com o grupo de controlo em Portugal, pode-se concluir que a

abordagem cognitivo-semântica é eficaz para detectar eventuais desvios linguísticos. Porém, só se explica uma parte dos casos de desvio linguístico por uma clara adaptação do conceito em L1 ao conceito em L2. Por esta razão, trata-se seguidamente os factores considerados de influência no processo de alienação linguística num contexto de emigração.

(a) *Distância linguística.* Como a distância linguística entre o português e o francês é menor do que entre o português e o holandês, esperava-se encontrar menos casos de alienação linguística no grupo em França, já que as diferenças conceptuais entre o português e o holandês são maiores (cf. Jaspaert & Kroon, 1992). Porém, os resultados da análise indicam o contrário, porque o número de desvios linguísticos em França é maior do que na Holanda. A influência da distância linguística é realmente mais complexa do que se supunha.

(b) *Contacto de línguas.* No que diz respeito ao contacto com L1, os emigrantes em França, ao contrário do que se verifica na Holanda, encontram-se em associações e têm programas na rádio e jornais, revistas e boletins informativos em português. Se o contacto com L1 levasse à conservação do português, dir-se-ia que a alienação na Holanda teria que ser maior do que no grupo em França. Mas a análise dos dados indica o contrário. Este resultado talvez se explique pelo facto de o uso de L2 estar sujeito a maior pressão social em França. Na Holanda esta pressão é menor. Nos meios de comunicação social e em campanhas publicitárias usam-se frequentemente línguas estrangeiras, os serviços públicos dispõem de material de informação em várias línguas e é muito comum a presença de tradutores-intérpretes em, por exemplo, hospitais e tribunais. Apesar de na Holanda os estrangeiros não serem obrigados a falar holandês, os informantes mencionam haver barreiras de contacto social: os holandeses têm uma maneira de viver diferente e são mais individualistas. Estes dados, juntamente com os resultados dos testes linguísticos, indicam que o contacto intensivo com L2 é um factor mais importante para o processo de alienação linguística do que falta de contacto com L1.

(c) *Competência em L2.* Embora nesta pesquisa não se tenha medido a competência dos emigrantes em L2, o grau de competência em L2 determina o grau máximo de adaptação de conceitos. Se o contacto com L2 é mais importante que o contacto com L1, o facto de a alienação linguística nos dois grupos ser pouca poderá ser uma consequência de um baixo grau de competência em L2. Sabe-se que os imigrantes podem limitar o contacto com L2, escolhendo outras estratégias comunicativas (cf. Fase et al., 1992), e que é geralmente limitada a competência em L2 dos imigrantes da primeira geração (cf. Perdue, 1984; 1993). Como a situação dos informantes da presente pesquisa é comparável à dos informantes em pesquisas de aquisição de uma L2 num contexto de imigração, é muito provável que a competência dos informantes na Holanda e em França seja realmente restrita.

(d) *Evolução linguística.* Ao elaborar os testes, levou-se em conta o factor "evolução linguística" no país de origem. Segundo a definição adoptada nesta pesquisa, o não-conhecimento de elementos linguísticos que sofreram evolução em Portugal depois da emigração, não pode ser considerado como alienação linguística. Porém, não se levou em consideração a possibilidade de evolução linguística no país de imigração. Segundo Muñoz (1991), o português dos jovens imigrantes em França já não é o português de Portugal, donde se concluiu que o português em França se tornou uma variante mais ou menos codificada (Fase et al., 1991). Analisando o contacto com o português nos meios de comunicação social a que os emigrantes em França têm acesso, observa-se que geralmente são de carácter local e realizados pelos próprios emigrantes, muitos deles jovens que aprenderam o português num contexto de emigração. Na Holanda, o número reduzido de emigrantes portugueses não permite a realização de programas de rádio ou jornais e revistas em português. Portanto, os factores sociais permitem uma evolução linguística própria em França.

Um último aspecto que poderá ser importante para a evolução linguística, é a influência do grande número de emigrantes que todos os anos passa férias em Portugal. Foram recolhidos alguns casos de adaptação conceptual no grupo de controlo em Portugal e verificou-se que todos os casos estão de acordo com conceitos franceses (ver tabela 5.21). Casos de adaptação a conceitos franceses também foram encontrados entre informantes na Holanda. O grande número de emigrantes em França que mantém contacto intensivo com Portugal poderá ter introduzido estas adaptações.

(e) *Grupo de controlo.* O grupo de controlo em Portugal não mostrou sempre, como se esperava, os melhores resultados nos testes e apresentou casos de adaptação conceptual, embora não haja uma L2 em Portugal. Estes dados indicam haver mais instabilidade na linguagem do grupo de controlo do que se assumia. Perante os resultados desta pesquisa deve-se considerar que em países com uma grande percentagem de emigrantes com contactos intensivos com o país de origem, também poderá haver certa influência destes emigrantes na evolução linguística no país de origem. Em segundo lugar, deve-se considerar que o confronto com conceitos de L2, em testes, favorece os emigrantes, no caso de os reconhecerem como conceitos de L2, enquanto que isso não acontece no grupo de controlo. Porém, estes aspectos não retiram todo o valor de um grupo de controlo no país de origem. Só se pôde concluir que não se deve considerar automaticamente os fenómenos de perífrase e de conjunção de conceitos como alienação linguística, porque estes fenómenos também se observaram no grupo de controlo em Portugal.

(f) *Semelhança na forma.* Analisou-se a influência de semelhança de forma linguística entre elementos de L1 e L2 no processo de alienação linguística e verificou-se que esta influência é restrita. Em primeira instância certos dados pareciam indicar tal influência; porém, outros dados opõem-se à hipótese de seme-

lhança na forma originar a alienação linguística. Assim, alguns informantes em França nomearam a figura de um canivete *faca de bolso*, o que não se conjuga nem com o conceito francês nem com a forma francesa *canif*. O mesmo se passa no teste de combinação onde alguns informantes em França, além da figura de um volante, também indicaram a figura de um guiador de bicicleta, ao lhes ser apresentada a palavra *volante*. O primeiro caso explica-se por perífrase e o último por conjugação de conceitos.

Conclusão

A presente pesquisa revelou que a alienação linguística na primeira geração de emigrantes portugueses na Holanda e em França é mínima, em comparação com um grupo de portugueses residentes em Portugal, o qual satisfazia os mesmos critérios de origem geográfica, faixa etária, nível de escolaridade e tipo de profissão. Este resultado prova que o fenómeno de alienação linguística no sentido restrito, ou seja, a perda de conhecimentos adquiridos anteriormente, praticamente não existe. No entanto, acredita-se haver alienação linguística na segunda e terceira gerações de uma comunidade de emigrantes. A presente pesquisa prova que esta alienação se deve sobretudo a um processo de não-aquisição de L1 pela segunda e terceira gerações.

A abordagem cognitivo-semântica revelou-se útil para detectar eventuais casos de desvio e adaptação linguística e necessita de mais elaboração. Futuras pesquisas nesta área dependem das soluções encontradas para problemas metodológicos, como o de determinar o melhor grupo de controlo e o de "organizar" listas de frequência que permitam a comparação entre línguas; dependem ainda dos resultados de pesquisas em áreas como a semântica cognitiva e a aquisição de línguas. De resto, deve-se medir o grau de competência em L2 para se poder avaliar a influência do confronto com conceitos em L2. Finalmente, a abordagem pode mostrar-se útil na pesquisa da aquisição parcial ou não-aquisição de L1 por descendentes de emigrantes. Se se deve chamar ou não de "alienação linguística" a aquisição parcial ou não-aquisição de L1 pelos descendentes de emigrantes é uma questão de definição.

Curriculum vitae

Marian Schoenmakers-Klein Gunnewiek is op 12 oktober 1960 geboren in Jaguariuna, Brazilië. Na het basisonderwijs te hebben doorlopen in Brazilië, behaalde ze het VWO-diploma in 1980 te Silvolde/Nederland. Ze studeerde Portugese Taal- en Letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen van 1980 tot 1986, met als bijvakken Spaanse Letterkunde, Toegepaste Taalkunde en Algemene Taalwetenschap. Na haar afstuderen was ze als assistent-in-opleiding van 1986 tot 1991 werkzaam aan de Letterenfaculteit van de Katholieke Universiteit Brabant bij het Werkverband Taal en Minderheden. Van november 1991 tot september 1995 heeft ze verschillende aanstellingen gehad aan de Universiteit Utrecht bij de Vakgroep Romaanse Talen en Culturen, afdeling Portugees. Haar taken in die periode bestonden voornamelijk uit onderwijs en onderwijscoördinatie. Vanaf september 1995 is ze aangesteld als universitair docent bij de afdeling Portugees. In die hoedanigheid is haar gelegenheid geboden om het promotieonderzoek af te ronden.

Daarnaast is ze van 1993 tot 1996 secretaris en van 1996 tot 1999 plaatsvervangend secretaris geweest van de examencommissie voor het Staatsexamen Tolk-Vertaler Portugees.

Taalverlies door taalcontact? is het verslag van een onderzoek naar taalverlies bij Portugese migranten. Doel van het onderzoek is te komen tot een beschrijving en verklaring van verlies van structurele eigenschappen van een eerste taal vanuit het idee van conceptuele aanpassing. Het onderzoek is vooral gericht op het lexicon. De data zijn verkregen door afname van taaltaken bij een referentiegroep in Portugal en bij groepen Portugese migranten in Nederland en in Frankrijk. De data-analyse laat zien dat weinig lexicaal verlies wordt geobserveerd. Bovendien blijken in de referentiegroep taalaspecten naar voren te komen die in de bestaande literatuur veelal als taalverlies worden beschouwd. Het boek is gericht op degenen die belangstelling hebben voor tweetaligheid in het algemeen en voor processen van taalverlies in het bijzonder.

Studies in Meertaligheid verschijnt onder redactie van
Prof.dr. René Appel, Universiteit van Amsterdam
Prof.dr. Guus Extra, Katholieke Universiteit Brabant
Prof.dr. Koen Jaspaert, Katholieke Universiteit Leuven
Prof.dr. Ludo Verhoeven, Katholieke Universiteit Nijmegen

ISBN: 90-361-9679-5

ISSN: 0928-5636

NUGI: 941

Tilburg University Press
Postbus 90153
5000 LE Tilburg
<http://cwis.kub.nl/~dbi/tup>

Tilburg University Press